



ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ

ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

**Το Αναπτυξιακό Πλαίσιο του Θρησκευτικού Τουρισμού στην περιοχή
της Δυτικής Θεσσαλίας**

του Παναγιώτη Λάρμπι Λαχλάλι

Αθήνα, 2020



ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ
ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Η Διδακτορική Διατριβή εξετάστηκε από την κάτωθι Επταμελή Επιτροπή:

Σδράλη Δέσποινα, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με γνωστικό αντικείμενο: «Οικιακή Οικονομία – Βιώσιμη Ανάπτυξη»

Επιβλέπουσα καθηγήτρια

Αποστολόπουλος Κωνσταντίνος, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με γνωστικό αντικείμενο: «Αγροτική Οικιακή Οικονομία»

Μητούλα Ρόιδω, Καθηγήτρια του Τμήματος Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με γνωστικό αντικείμενο: «Τοπική και Περιφερειακή Ανάπτυξη – Αστική Ανασυγκρότηση»

Λαγός Δημήτριος, Καθηγητής του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με γνωστικό αντικείμενο: «Τουριστική Οικονομική – Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων»

Τσάρτας Πάρις-Γεώργιος, Καθηγητής του Τμήματος Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με γνωστικό αντικείμενο: «Τουριστική Ανάπτυξη»

Κούρτης Παναγιώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Γενικού Τμήματος του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με γνωστικό αντικείμενο: «Ανάλυση Ισολογισμών»

Παρταλίδου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Γεωπονίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου με γνωστικό αντικείμενο: «Αγροτική Κοινωνιολογία-Αγροτουρισμός»

Ο Λαχλάλι Λάρμπι Παναγιώτης

δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- 1) Είμαι ο κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και από όσο γνωρίζω η εργασία μου δε συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.
- 2) Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από την ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιονδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου
δεν υποδηλώνει και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.

**Η παρούσα διδακτορική διατριβή αφιερώνεται στον πνευματικό μου
καθοδηγητή και συμπαραστάτη του έργου μου Καθηγητή
Κωνσταντίνο Δ. Αποστολόπουλο.**

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ ιδιαιτέρως και θερμά τους καθηγητές κα Σδράλη Δέσποινα, κόν Αποστολόπουλο Κωνσταντίνο και κα Μητούλα Ρόιδω, για την αμέριστη ηθική συμπαράστασή τους, παρότρυνση και εύστοχες παρατηρήσεις τους, που συνετέλεσαν στην εκπόνηση αυτής της διατριβής.

Περιεχόμενα

Περίληψη στα ελληνικά	8
Abstract	10
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	12
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ.....	14
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
1. Γενικά	15
2. Από το προσκύνημα στο Θρησκευτικό Τουρισμό.....	16
3. Το ζήτημα του Θρησκευτικού Τουρισμού στη βιβλιογραφία: Μία αρχική επισκόπηση	19
4. Στόχοι και αναγκαιότητα της έρευνας	24
5. Μεθοδολογία	25
6. Δομή	26
ΜΕΡΟΣ Α΄	27
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	27
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ.....	27
1.1 Η θρησκεία στο πεδίο του Τουρισμού	27
1.2 Προσκυνηματισμός και Θρησκευτικός τουρισμός	33
1.3 Κίνητρα Θρησκευτικού Τουρισμού.....	37
1.4 Προορισμοί θρησκευτικού ενδιαφέροντος	44
1.5 Θρησκευτικός, Πολιτισμικός, Σημειολογικός και Αφανής Τουρισμός.....	50
1.6 Η αγορά του Θρησκευτικού Τουρισμού σήμερα.....	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	58
ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ ΠΡΟΦΙΛ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΑ: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	58
2.1 Κίνητρα Θρησκευτικού Τουρισμού.....	58
2.2 Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	64
2.2.1 Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα διεθνώς.....	64
2.2.2 Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα στην Ελλάδα	70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	72
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	72
3.1 Θρησκευτικός τουρισμός και αειφορία.....	72
3.2 Θρησκευτικός τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη.....	77

3.3 Θρησκευτικός τουρισμός και ενδογενής ανάπτυξη	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	90
Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	90
4.1 Εξέλιξη και χαρακτηριστικά Θρησκευτικού Τουρισμού	90
4.2 Θρησκευτικός τουρισμός και τουριστική πολιτική.....	99
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	103
Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ.....	103
5.1 Γενικές πληροφορίες.....	103
5.2 Η θρησκευτική παράδοση στη Θεσσαλία.....	106
5.3 Θρησκευτικές Ροές.....	107
5.3.1 Μετέωρα	107
5.3.2 Ιερές Μονές.....	109
5.3.3 Εκκλησίες.....	112
5.4 Υπόλοιπα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος	114
ΜΕΡΟΣ Β΄	116
ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ.....	116
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ.....	116
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	116
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	116
6.1 Ερευνητική προσέγγιση	116
6.2 Ερευνητικά εργαλεία	117
6.3 Δείγμα και δειγματοληψία	118
6.4 Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα	119
6.5 Στατιστικά εργαλεία.....	120
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	122
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	122
7.1 Αποτελέσματα έρευνας τουριστών (Factor Analysis).....	122
7.1.1 Δημογραφικά στοιχεία.....	122
7.1.2 Χαρακτηριστικά του ταξιδιού και τρόπος οργάνωσης	123
7.1.3 Κίνητρα επίσκεψης.....	130
7.1.4 Χαρακτηριστικά επίσκεψης	136
7.1.5 Μελλοντικές προθέσεις	143
7.2 Αποτελέσματα έρευνας επιχειρηματιών (Factor Analysis).....	146
7.2.1 Στοιχεία επιχειρηματικής δραστηριότητας.....	146
7.2.2 Απόψεις για τον τουρισμό στην περιοχή.....	148

7.2.3 Απόψεις για το Θρησκευτικό Τουρισμό.....	152
7.2.4 Απόψεις για την ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού στην περιοχή	154
7.2.5 Απόψεις για τη μελλοντική ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού.....	159
7.3 Έλεγχοι συσχετίσεων.....	163
7.3.1 Έλεγχος χ^2 του ποσοστού προηγούμενης επίσκεψης με βάση τον τόπο προέλευσης.....	163
7.3.2 Έλεγχος ANOVA του μέσου αριθμού διανυκτερεύσεων με βάση τον τόπο προέλευσης.....	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8	165
ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ.....	165
8.1 Σχολιασμός των αποτελεσμάτων της επιτόπιας έρευνας και σύνδεσή τους με την ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας	165
8.2 Μερικές βασικές επισημάνσεις, για την ολοκλήρωση του σχολιασμού	168
ΜΕΡΟΣ Γ '	170
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ.....	170
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9	170
9.1 Ανακεφαλαίωση.....	170
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10	174
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	174
10.1 Συμπεράσματα	174
10.2 Προτάσεις.....	177
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	181
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	206
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄: ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ.....	206
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄: ΧΑΡΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	210
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ-ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ	211
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ΄: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΟΠΙΚΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ.....	220

Περίληψη στα ελληνικά

Από την αρχαιότητα ακόμη ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί μία ιδιαίτερη μορφή τουρισμού, δηλαδή ένα ταξίδι σε χώρους θρησκευτικού ενδιαφέροντος και πολιτιστικής κληρονομιάς, με σκοπό την ικανοποίηση βαθύτερων θρησκευτικών και πνευματικών αναγκών. Στη σύγχρονη εποχή ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί τμήμα του πολιτισμικού τουρισμού, ο οποίος, συνδυαζόμενος και με άλλες μορφές τουρισμού, συνδέεται άρρηκτα με τις έννοιες και τις πρακτικές της αειφορίας, καθώς και της περιφερειακής και ενδογενούς ανάπτυξης. Στην Ελλάδα ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί έναν εξειδικευμένο στόχο της εγχώριας τουριστικής πολιτικής, καθώς εντάσσεται στους νευραλγικούς τομείς της τουριστικής οικονομίας.

Σκοπός της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι η εξέταση των ευρύτερων θεματικών ενοτήτων που αφορούν στον θρησκευτικό τουρισμό στη Δυτική Θεσσαλία, αναφορικά με την αειφορία, την περιφερειακή και την ενδογενή ανάπτυξη, τόσο από την πλευρά της ζήτησης, όσο και από την πλευρά της προσφοράς του αντίστοιχου τουριστικού προϊόντος.

Η διάρθρωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής περιλαμβάνει: το πρώτο μέρος, το οποίο εστιάζει στη θεωρητική προσέγγιση του θέματος μέσω εκτενούς ανασκόπησης της διεθνούς βιβλιογραφίας, το δεύτερο μέρος, όπου παρατίθενται η μεθοδολογία, τα αποτελέσματα και ο σχολιασμός των αποτελεσμάτων και το τρίτο μέρος, στο οποίο περιλαμβάνεται η ανακεφαλαίωση, η καταγραφή των σημαντικότερων συμπερασμάτων και η υποβολή προτάσεων προς την επίτευξη της διασύνδεσης του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία με την αειφορία και την περιφερειακή και ενδογενή ανάπτυξη.

Η έρευνα της παρούσας διδακτορικής διατριβής βασίστηκε στη στατιστική επεξεργασία ερωτηματολογίων που δόθηκαν σε θρησκευτικούς τουρίστες της ευρύτερης περιφερειακής ενότητας της Δυτικής Θεσσαλίας, καθώς και σε παρόχους των τουριστικών υπηρεσιών της περιοχής. Η στατιστική επεξεργασία των ερωτηματολογίων υλοποιήθηκε μέσω του προγράμματος SPSS 20.0. Έγιναν έλεγχοι συσχετίσεων με τη μέθοδο του χ^2 και ANOVA και αξιοποιήθηκαν η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης και οι μέθοδοι περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής.

Η διεξαγωγή της ανωτέρω έρευνας κατέδειξε ότι στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας δεν υπάρχει προσανατολισμένο σχέδιο ανάπτυξης της τουριστικής δραστηριότητας με έμφαση στον θρησκευτικό τουρισμό. Δεδομένου ότι η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας αποτελεί μία από τις περιφέρειες της χώρας με τα χαμηλότερα ποσοστά ευημερίας, η έρευνα κατέδειξε ότι η αειφόρος ανάπτυξη μπορεί να αποτελέσει μία διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει ο θρησκευτικός τουρισμός. Επίσης από την παρούσα έρευνα προέκυψε ότι, η επιλογή των εν λόγω περιοχών από τους επισκέπτες, δεν πηγάζει μόνο από θρησκευτικά και προσκυνηματικά κίνητρα, αλλά και από το γεγονός ότι οι τόποι αυτοί έχουν αναδειχθεί σε τόπους παγκόσμιας κληρονομιάς.

Η επιτόπια έρευνα με τους παρόχους του τουριστικού προϊόντος της περιοχής επισήμανε ότι η προβολή της περιοχής δεν γίνεται στοχευμένα και συλλογικά για όλη την Περιφέρεια της Δυτικής Θεσσαλίας, δεν υπάρχει δηλαδή ένα συλλογικό σχέδιο προβολής της περιοχής, η οποία μάλιστα αξιοποιώντας τον θρησκευτικό τουρισμό μπορεί να επεκτείνει την τουριστική περίοδο

καθόλη τη διάρκεια του έτους. Ιδιαίτερο είναι επίσης το εύρημα ότι οι πάροχοι του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή θεωρούν την Εκκλησία ως φορέα της ευρύτερης δράσης της ανάπτυξης της περιοχής, η οποία μπορεί να αποτελέσει σημαντικό πυλώνα ανάπτυξης. Επίσης κοινός τόπος των ερωτηθέντων παρόχων αποτέλεσε η άποψη ότι πρέπει να ληφθεί μέριμνα από τους εμπλεκόμενους φορείς για την προδιάθεση των ντόπιων απέναντι στους τουρίστες-προσκυνητές και να γίνει μια προσπάθεια αλλαγής της νοοτροπίας απέναντι στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού γενικότερα.

Σε ένα γενικό πλαίσιο, η παρούσα έρευνα κατέδειξε ότι υπάρχουν περιθώρια διεύρυνσης της τουριστικής περιόδου στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας και ότι ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο στην ανάπτυξη της εν λόγω περιοχής, αλλά και στη διαμόρφωση αειφόρου τουριστικής και αναπτυξιακής κουλτούρας.

Η εν λόγω διδακτορική έρευνα είναι εξέχουσας σημασίας καθώς συμβάλλει στην ανάδειξη σύγχρονων πολιτικών ανάπτυξης του εγχώριου τουριστικού προϊόντος, προκειμένου να επιτευχθεί η άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων, η προώθηση της ενδογενούς ανάπτυξης και η αειφορία. Ιδιαίτερα δε η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, αποτελεί μια περιοχή με αρκετές ιδιαιτερότητες καθώς από τη μια πλευρά συγκεντρώνει πολλά χαρακτηριστικά οικονομικής υπανάπτυξης, ενώ από την άλλη διαθέτει ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικών, θρησκευτικών, φυσικών και ανθρώπινων πόρων, οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν τον αναπτυξιακό μοχλό για την ενίσχυσή της. Τέλος, το ζήτημα της διασύνδεσης του θρησκευτικού τουρισμού με την περιφερειακή και ενδογενή ανάπτυξη αποτελεί σήμερα ζήτημα μείζονος σημασίας, καθώς η έλευση της οικονομικής κρίσης πιθανόν να αποτελέσει έναυσμα για μια περιφερειακή σύγκλιση μέσω της μεταφοράς της οικονομική δραστηριότητας και του ανθρώπινου κεφαλαίου στις περιφέρειες και μακριά από τα μεγάλα αστικά και βιομηχανικά κέντρα, όπου ο εναλλακτικός τουρισμός και συγκεκριμένα ο θρησκευτικός τουρισμός μπορούν να αποτελέσουν βασικό αναπτυξιακό παράγοντα προς αυτήν την κατεύθυνση.

Λέξεις κλειδιά: θρησκευτικός τουρισμός, Δυτική Θεσσαλία, ενδογενής περιφερειακή ανάπτυξη, αειφορία, τουριστική πολιτική

Abstract

Since ancient times, religious tourism has been a special form of tourism, meaning a trip to places of religious interest and cultural heritage, in order to satisfy deeper religious and spiritual needs. In modern times, Religious Tourism is part of cultural tourism, which combined with other forms of tourism, is inextricably linked to the theory and practices of sustainability, as well as regional and internal development. In Greece, religious tourism is a specialized target of domestic tourism policy, as it is part of the touristic economy.

The purpose of this doctoral thesis is to examine the broader thematic units related to Religious Tourism in Western Thessaly, regarding sustainability, regional and internal development, both in terms of demand and supply of the tourist product.

The structure of this doctoral thesis includes: the first part, which focuses on the theoretical approach of the subject through an extensive review of the international literature, the second part, which lists the methodology, results and commentary on the results and the third part, which includes the recapitulation and the summing up of the most important conclusions and the submission of proposals for achieving the interconnection of Religious Tourism in Western Thessaly with sustainability and regional and internal development.

The research of this doctoral thesis was based on the statistical processing of questionnaires given to religious tourists of the wider regional unit of Western Thessaly, as well as to providers of tourist services in the area. The statistical processing of the questionnaires was carried out through the SPSS 20.0 program. Correlation tests were performed with the χ^2 and ANOVA methods, The participatory observation method and the descriptive and inductive statistical methods were used.

The above research showed that: in the area of Western Thessaly there is no oriented plan for the development of tourism with an emphasis on religious tourism. Given that the region of Western Thessaly is one of the regions of the country with the lowest rates of prosperity, research has shown that sustainable development can be a process of economic and social development and in this direction Religious Tourism contributes in an effective way. The present study also found that the choice of these areas by visitors is not only due to religious and pilgrimage motives, but also to the fact that these places have become places of world heritage.

The on-site research with the providers of the tourist product of the area pointed out that the promotion of the area is not done collectively for the whole Region of Western Thessaly, there is no total project for the promotion of the area, which using religious tourism can extend the tourist season throughout the whole year. It is also noteworthy that religious tourism providers in the region consider that Church can be the bearer of the wider development action of the region, which can be an important pillar of local development. Also a common point of the respondents was the view that care should be taken by all relevant carriers to predispose the local population to tourists-pilgrims and to make an effort to change the mentality towards the development of religious tourism in general.

In a general context, the present research shows that there is space for expansion of the tourist season in the region of Western Thessaly and that religious tourism can be an important tool in the development of this region, but also in the formation of sustainable tourism and development culture.

This doctoral research is of paramount importance as it contributes to the development of modern policies for the domestic tourism product, in order to achieve the mitigation of regional inequalities, the promotion of local development and sustainability. Especially the region of Western Thessaly, is an area with several peculiarities as on the one hand it gathers many characteristics of economic subdevelopment, while on the other hand it has a wide range of cultural, religious, natural and human resources, which can be the growth lever to strengthen it. Finally, the issue of the interconnection of Religious Tourism with regional and internal development is now a major issue, as the onset of the economic crisis may trigger a regional convergence through the transfer of economic activity and human capital to the regions and away from large urban and industrial centers, where alternative tourism and in particular Religious Tourism can be a key development factor in this direction.

Keywords: religious tourism, Western Thessaly, endogenous regional development, sustainability, tourism policy

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Θρησκευτικά μνημεία ανά νομό	98
Πίνακας 2: Αριθμός καταλυμάτων (2011-2017)	105
Πίνακας 3: Αριθμός κλινών (2011-2017)	106
Πίνακας 4: Δημογραφικά χαρακτηριστικά τουριστών	122
<i>Πίνακας 5: Μέσες βαθμολογίες στοιχείων σχετικά με τον τρόπο και το βαθμό πληροφόρησης</i>	<i>131</i>
Πίνακας 9: Μέσες βαθμολογίες των στοιχείων σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης των προσδοκιών .	134
Πίνακας 10: Μέσες βαθμολογίες στοιχείων προσδιορισμού της απόφασης για επίσκεψη	135
Πίνακας 11: Φορτίσεις παραγόντων προσδιορισμού της ικανοποίησης από τα χαρακτηριστικά.....	136
Πίνακας 12: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων προσδιορισμού της ικανοποίησης από τα χαρακτηριστικά	137
Πίνακας 13: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων προσδιορισμού των στοιχείων που γοήτευσαν τους επισκέπτες.....	138
Πίνακας 14: Φορτίσεις παραγόντων των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού	139
Πίνακας 15: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού	139
Πίνακας 16: Αξιολόγηση τουριστικών υπηρεσιών	140
Πίνακας 17: Ιεράρχηση ελλείψεων	140
Πίνακας 18: Φορτίσεις παραγόντων των ενεργειών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού	141
Πίνακας 19: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των ενεργειών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού	142
Πίνακας 21: Στοιχεία επιχειρηματικής δραστηριότητας	146
Πίνακας 22: Σημαντικότητα αύξησης αριθμού επισκεπτών.....	147
Πίνακας 23: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων της αξιολόγησης των τουριστικών υποδομών	151
Πίνακας 24: Φορτίσεις παραγόντων των στοιχείων που ωφελούνται από τον θρησκευτικό τουρισμό	152
Πίνακας 25: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των στοιχείων που ωφελούνται από τον θρησκευτικό τουρισμό	153
Πίνακας 26: Προφίλ θρησκευτικών τουριστών	154
Πίνακας 27: Απόψεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή	155
Πίνακας 28: Επίπεδο επισκεψιμότητας των μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος	158
Πίνακας 29: Μέσες βαθμολογίες των στοιχείων ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Περιφέρεια Θεσσαλίας	159
Πίνακας 30: Φορτίσεις παραγόντων των ενεργειών που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.....	160
Πίνακας 31: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των ενεργειών που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού	161
Πίνακας 32: Γενικές απόψεις περί θρησκευτικού τουρισμού	162
Πίνακας 33: Έλεγχος χ^2 του ποσοστού προηγούμενης επίσκεψης με βάση τον τόπο προέλευσης	163
Πίνακας 34: Έλεγχος ANOVA του μέσου αριθμού διανυκτερεύσεων με βάση τον τόπο προέλευσης...	164
Πίνακας 35: Επεξηγηματικότητα παραγόντων σχετικά με τις πραγματοποιούμενες δραστηριότητες.....	206
Πίνακας 36: Επεξηγηματικότητα παραγόντων προσδιορισμού της ικανοποίησης από τα χαρακτηριστικά	206
Πίνακας 37: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού	207

Πίνακας 38: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των ενεργειών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού	207
Πίνακας 39: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των στοιχείων που ωφελούνται από τον θρησκευτικό τουρισμό	208
Πίνακας 40: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των ενεργειών που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού	208

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Γράφημα 1: Αριθμός ατόμων που έχουν ξαναεπισκεφθεί τη Δυτική Θεσσαλία	124
Γράφημα 2: Λόγοι επίσκεψης της Δυτικής Θεσσαλίας.....	125
Γράφημα 3: Χαρακτηρισμός του εαυτού σε σχέση με την ταξιδιωτική εμπειρία.....	126
Γράφημα 4: Αριθμός περιοχών με θρησκευτικά μνημεία που έχουν επισκεφθεί οι ερωτώμενοι τα τελευταία 2 χρόνια.....	127
Γράφημα 5: Συνταξιδιώτες στη Δυτική Θεσσαλία	127
Γράφημα 6: Κυριότεροι λόγοι επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία	128
Γράφημα 7: Αριθμός διανυκτερεύσεων στη Δυτική Θεσσαλία.....	129
Γράφημα 8: Κατάλυμα διαμονής στη Δυτική Θεσσαλία	129
Γράφημα 9: Τρόπος μετάβασης στη Δυτική Θεσσαλία	130
Γράφημα 10: Βαθμός γνώσης των θρησκευτικών μνημείων	131
Γράφημα 11: Λόγοι επίσκεψης στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο	134
Γράφημα 12: Λόγος επίσκεψης στα Μετέωρα	135
Γράφημα 13: Μη διαθεσιμότητα μνημείων	137
Γράφημα 14: Μη διαθεσιμότητα των μνημείων ως λόγος επανάληψης της επίσκεψης	138
Γράφημα 15: Βαθμός κατά τον οποίο οι ενέργειες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού θα οδηγούσε σε επιμήκυνση της διαμονής.....	143
Γράφημα 16: Εκτίμηση συνολικής δαπάνης της επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία.....	144
Γράφημα 17: Προοπτική επανάληψης της επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία	144
Γράφημα 18: Βαθμός ικανοποίησης από την επιχειρηματική δραστηριότητα	148
Γράφημα 19: Εκτίμηση βαθμού ανάπτυξης του τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία.....	149
Γράφημα 20: Εκτίμηση λόγων επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία.....	150
Γράφημα 21: Σημαντικότερα τουριστικά αξιοθέατα στη Δυτική Θεσσαλία	151
Γράφημα 22: Συνδυαζόμενες δραστηριότητες στη Δυτική Θεσσαλία	157
Γράφημα 23: Συνδυαζόμενες δραστηριότητες στη Δυτική Θεσσαλία σε σχέση με τις προσφερόμενες υπηρεσίες.....	158

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικά

Ο θρησκευτικός τουρισμός, γνωστός ακόμα από την αρχαιότητα, αποτελεί μία ειδική μορφή τουρισμού, που αναφέρεται στο ταξίδι που στοχεύει στην επίσκεψη χώρων θρησκευτικού ενδιαφέροντος και πολιτιστικής κληρονομιάς και στην παράλληλη συμμετοχή σε ευρύτερες δραστηριότητες αναψυχής. Αυτή η ειδική μορφή τουρισμού γεννήθηκε από την ανάγκη των ανθρώπων να επισκέπτονται ιερούς τόπους και μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος με σκοπό να έρθουν σε επαφή με τα θεία, να προσκυνήσουν και να ικανοποιήσουν βαθύτερες θρησκευτικές και πνευματικές ανάγκες(Rashid, 2018).

Ωστόσο, η εξέλιξη του θρησκευτικού τουρισμού αφορά όχι μόνο στην ικανοποίηση των ανθρώπινων πνευματικών αναγκών αλλά συνδέεται και με άλλους παράγοντες του ευρύτερου τουριστικού πλαισίου, όπως είναι η αξιοποίηση των αργιών που συχνά συνοδεύουν μεγάλες θρησκευτικές εορτές, η εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου και η ανάγκη γνωριμίας και επίσκεψης σημαντικών πολιτισμικών περιοχών (Μοίρα, 2009). Υπό αυτήν την έννοια, ο σύγχρονος θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί τμήμα του πολιτισμικού τουρισμού, συνδυαζόμενος με άλλες ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού, όπως είναι ο αγροτουρισμός, ο περιηγητικός τουρισμόςκ.ά.. Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σημαντική πηγή εσόδων και τουριστικής ανάπτυξης παγκοσμίως(Egresietal., 2012; Jackowski&Smith, 1992; Sánchezetal., 2017), καθώς ο αριθμός των ατόμων που επισκέπτονται μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος, με σκοπό την ικανοποίηση ισχυρών πνευματικών και πολιτισμικών κινήτρων, ολοένα και αυξάνεται(UNWTO, 2011).

Στην Ελλάδα, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί έναν ειδικό και εξειδικευμένο στόχο της εγχώριας τουριστικής πολιτικής, καθώς αντιμετωπίζεται ως ένας σημαντικός τομέας της τουριστικής οικονομίαςκαι η σημαντικότητά του αναγνωρίζεται και περιλαμβάνεται στο νόμο 4582/2018«Θεματικός τουρισμός – Ειδικές μορφές τουρισμού – Ρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό του θεσμικού πλαισίου στον τομέα του τουρισμού και της τουριστικής εκπαίδευσης – Στήριξη τουριστικής επιχειρηματικότητας και άλλες διατάξεις»(άρθρο 15, Θρησκευτικός – προσκυνηματικός τουρισμός – ορισμός). Αυτό συμβαίνει διότι η γεωγραφική θέση της χώρας, σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες και τον πολιτισμικό πλούτο της, ευνοούν την ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας, εν γένει, ενώ παράλληλα η ύπαρξη

πλήθους μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς και σημαντικό πόλο έλξης των θρησκευτικών τουριστών. Ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει μοχλό οικονομικής ανάπτυξης, καθώς ως δραστηριότητα αξιοποιεί το πολιτιστικό κεφάλαιο του παρελθόντος (Πουλάκη & Λαγός, 2013).

Παράλληλα, ο σύγχρονος θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ένα είδος τουρισμού που μπορεί να συνδεθεί με την έννοια της αειφορίας, όπως αναφέρεται στο άρθρο 2 του σχετικού νομοθετικού πλαισίου (ν.4582/2018), καθώς και της περιφερειακής και ενδογενούς ανάπτυξης. Επίσης, ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα μπορεί να αποτελέσει κεντρικό άξονα της μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων, οι οποίες αποτελούν ένα από τα διαχρονικότερα φαινόμενα της οικονομικής ανάπτυξης στη χώρα, καθώς αποτελεί κοινό τόπο πως το μοντέλο ανάπτυξης «κέντρου-περιφέρειας» έχει επιφέρει σημαντικές διαρθρωτικές ανισότητες στην ευημερία και στην οικονομική μεγέθυνση των περιφερειών.

Ακόμη, ο θρησκευτικός τουρισμός εμπεριέχει τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την έννοια του βιώσιμου τουρισμού, καθώς προσβλέπει στην προστασία του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος, στην παράλληλη ανάπτυξη των κλάδων της οικονομίας, στην ανατροφοδότηση της περιφερειακής παραγωγής μέσω καινοτόμων και αναπτυξιακών δράσεων και στην προστασία των τοπικών κοινωνιών. Τέλος, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί μοχλό της ενδογενούς ανάπτυξης, στοχεύοντας στην αξιοποίηση του ενδογενούς φυσικού, πολιτισμικού και θρησκευτικού πλούτου, καθώς και στην αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου της περιφέρειας (Αποστολόπουλος & Σδράλη, 2009). Με τον τρόπο αυτό, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει το κίνητρο ανάπτυξης του τουριστικού προϊόντος της Ελλάδας «εκ των έσω», ώστε οι διάφορες μορφές εξαρτημένης ανάπτυξης του περιφερειακού τουρισμού να περιοριστούν.

2. Από το προσκύνημα στο Θρησκευτικό Τουρισμό

Το προσκύνημα αποτελεί μία από τις αρχαιότερες μορφές ταξιδιού (Olsen&Timothy, 2006; Rinschede, 1992; Vukonic, 1996). Σε πολλές θρησκείες, οι πιστοί, σύμφωνα με τα δόγματα και τις παραδόσεις της πίστης τους, καλούνται να επισκεφτούν τους ιερούς χώρους της θρησκείας τους, ως ένα από τα βασικότερα εγχειρήματα κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου. Ένα τέτοιο ταξίδι σε ένα ιερό μέρος θρησκευτικού ενδιαφέροντος που πραγματοποιείται με θρησκευτική ευλάβεια ονομάζεται προσκύνημα (Pavicicetal., 2007; Rohterham, 2007). Ο Hall (2006a:175) επισημαίνει πως σχεδόν όλα τα βασικά προσκυνήματα των θρησκειών του κόσμου

αποτελούν «μέρη που έχουν τονιστεί από τους θεούς ως τοποθεσίες όπου οι ευσεβείς και οι πιστοί πρέπει να επισκεφτούν». Ομοίως, ο Vukonic (1992:80) σχολιάζει πως «όλες οι θρησκείες του κόσμου, από τις αρχαίες μυθολογίες και έπειτα, έχουν υποσχεθεί στους πιστούς πως η επίσκεψη σε ένα ιερό μέρος θα επιλύσει μερικά από τα πνευματικά και υλικά τους προβλήματα, ενώ τέτοιου είδους επισκέψεις σε ιερούς τόπους έχουν ως στόχους τη σωτηρία, τη θεραπεία και την 'κάθαρση'».

Υπό αυτό το πρίσμα, ένας ταξιδιώτης που επισκέπτεται ένα ιερό μέρος κάποιας συγκεκριμένης θρησκείας αναμένεται να είναι πιστός της θρησκείας αυτής. Αναφερόμενος στο Κοράνι, ο Griffin (2007:17) αναφέρει πως «ο Μοχάμεντ, εμπνευσμένος από τα εβραϊκά και μετέπειτα χριστιανικά προσκυνήματα, ενθαρρύνει όλους τους μουσουλμάνους να πραγματοποιήσουν το προσκύνημά τους για να ζήσουν 'στο όνομα του Θεού'». Έτσι, εκατομμύρια μουσουλμάνοι ανά τον κόσμο πραγματοποιούν ένα προσκύνημα στη Μέκκα κάθε χρόνο, η οποία θεωρείται ένας από τους πέντε πυλώνες του Ισλάμ. Αυτό αποτελεί παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο, μέσω της παραίνεσης ενός ιερού κειμένου, ένας συνηθισμένος χώρος μπορεί να μετατραπεί σε ιερό με ιδιαίτερη συναισθηματική και αξιακή σημασία για τους πιστούς μιας οποιασδήποτε θρησκείας. Έτσι, η πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος, υπό αυτήν την έννοια, αποτελεί εξ ολοκλήρου πράξη θρησκευτικής και πνευματικής σημασίας, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τους Hood et al (2018) οι οποίοι προσθέτουν ότι η προσκυνηματική πράξη αποτελεί στοιχείο της ψυχολογικής ανάτασης των ατόμων.

Εκτός όμως της εξέτασης του προσκυνήματος από την καθαρά θεολογική σκοπιά, και άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν αναπτυχθεί αναφορικά με το θρησκευτικό τουρισμό. Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Durkheim (1912), υιοθετώντας μία κοινωνιολογική προοπτική, αναφέρει πως ο Θεός αποτελεί μία μορφή αντιπροσώπευσης της φυλής, και, ως εκ τούτου, η λατρεία του σε μέρη θρησκευτικού ενδιαφέροντος συμβολίζει τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε μία κοινωνική ομάδα. Βασισμένος στις απόψεις του Durkheim, ο Eliade (1968) συνδέει άμεσα τη θρησκεία και την πράξη του προσκυνήματος, αναφέροντας πως οι πιστοί, λειτουργώντας σε ένα πλαίσιο «ιερών και βέβηλων» χώρων, καλούνται να ταξιδεύουν στις διάφορες περιοχές του κόσμου, γεγονός που επηρεάζει όχι μόνο τη θρησκευτικότητά τους αλλά και όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής και κοσμικής ζωής τους. Το έργο του Eliade έχει αναγνωριστεί ευρέως στη βιβλιογραφία του τουρισμού, καθώς περιγράφει, μέσω κοινωνιολογικών προεκτάσεων, το λόγο για τον οποίο τα άτομα επιλέγουν να

πραγματοποιήσουν προσκυνήματα σε μέρη που για αυτά θεωρούνται το «κέντρο του κόσμου» και πώς τα μέρη αυτά επηρεάζουν την κοινωνική ζωή τους (Cohen, 1992, Turner, 1973).

Στη θεωρία του «κέντρου του κόσμου» του Eliade, όπως αυτή περιγράφηκε προηγουμένως, τα ιερά μέρη θρησκευτικού ενδιαφέροντος αφορούν μόνο σε αυτούς που κατέχουν και μοιράζονται την ίδια θρησκευτική πίστη στην οποία ανήκουν οι εν λόγω τοποθεσίες. Έτσι, οι άθεοι ή οι πιστοί άλλων θρησκειών φαίνεται πως δεν έχουν κανένα λόγο να επισκεφτούν ένα συγκεκριμένο θρησκευτικό χώρο που δεν είναι ιερός για αυτούς. Αυτή ήταν και η βασική υπόθεση της θεωρίας του θρησκευτικού τουρισμού μέχρι και το Μεσαίωνα (Towner&Wall, 1991). Πριν την επακόλουθη πρόοδο στα μέσα και δίκτυα μεταφοράς, καθώς και λόγω διάφορων ταξιδιωτικών περιορισμών, όπως η έλλειψη ελευθερίας για ταξίδια, ο περιορισμένος ελεύθερος χρόνος και το ελάχιστο διαθέσιμο εισόδημα, οι επισκέψεις κοινών ανθρώπων σε ιερά μέρη γενικά περιορίζονταν σε τοπικά θρησκευτικά κέντρα, όπως εκκλησίες και ναούς (Rinschede, 1992, Towner&Wall, 1991).

Ωστόσο, πλέον υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ταξιδιωτών που επισκέπτονται χώρους θρησκευτικού ενδιαφέροντος χωρίς να έχουν απαραίτητα την ίδια θρησκευτική πίστη ή χωρίς να διατηρούν θρησκευτικά κίνητρα επίσκεψης. Οι Olsen&Timothy (2006) αναφέρουν πως, ως αποτέλεσμα του μάρκετινγκ και του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για τον πολιτισμικό τουρισμό, στους χώρους θρησκευτικού ενδιαφέροντος συχνάζουν περισσότερο τουρίστες που έχουν περιέργεια για τον χώρο παρά επισκέπτες με προσκυνηματικά κίνητρα, και, έτσι, οι χώροι αυτοί αποτελούν έναν κεντρικό άξονα του συνολικού τουριστικού πακέτου. Ομοίως, οι Nolan&Nolan (1992) επισημαίνουν πως οι επισκέψεις σε διάσημες ευρωπαϊκές εκκλησίες, όπως το Αβαείο του Westminster στο Λονδίνο και η εκκλησία KlosterAndechs στη Βαυαρία, πραγματοποιούνται κατά κύριο λόγο από τουρίστες και σε μικρότερο βαθμό από προσκυνητές.

Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ερευνητικών και βιβλιογραφικών μελετών σχετικά με το θρησκευτικό και προσκυνηματικό τουρισμό. Ωστόσο, η πλειονότητα των ερευνών αυτών αφορά στα Ρωμαιοκαθολικά προσκυνήματα στην Ευρώπη, στα Ανατολικά χριστιανικά προσκυνήματα στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης, όπου βρίσκονται σχεδόν όλα τα ιερά μέρη που αναφέρονται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, στα εβραϊκά και ινδουιστικά προσκυνήματα στο Θιβέτ, στο Νεπάλ και σε άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, όπως η Βιρμανία, η Ταϊλάνδη και η Ινδία (Digance, 2006; Din, 1989; Eade, 1992, Gesler, 1996; Ioannides&Ioannides, 2006; Jackowski&Smith, 1992; Joseph&Kavoori, 2001; Kreiner&Kliot,

2000; Shackley, 2001; Shinde, 2007; Singh, 2006). Στην Ελλάδα, υπάρχει περιορισμένος αριθμός μελετών αναφορικά με το θρησκευτικό τουρισμό στα μνημεία και στις περιοχές θρησκευτικού ενδιαφέροντος, μέρος των οποίων θα εξεταστεί εκτενέστερα στα επόμενα κεφάλαια.

3. Το ζήτημα του Θρησκευτικού Τουρισμού στη βιβλιογραφία: Μία αρχική επισκόπηση

Τα ταξίδια που πραγματοποιούνται λόγω θρησκευτικών κινήτρων σε ιερούς τόπους αποτελούν ίσως το παλαιότερο και πιο διαδεδομένο είδος ταξιδιού στην ανθρώπινη ιστορία (Jackowski&Smith, 1992). Ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας αναφορικά με το θρησκευτικό τουρισμό έχει επικεντρωθεί στους λόγους που παρακινούν τους ταξιδιώτες να πραγματοποιούν επισκέψεις σε ιερούς τόπους (Timothy&Olsen, 2006). Οι πρώτοι ερευνητές που ασχολήθηκαν εμπεριστατωμένα με το ζήτημα αυτό, οι Lickorish&Kershaw (1996), αναφέρουν πως η απόφαση ενός θρησκευτικού τουρίστα να επισκεφτεί έναν αντίστοιχο προορισμό παρακινείται από δυνάμεις πέρα του προσωπικού ελέγχου, αναφέροντας έντονα θρησκευτικά κίνητρα σε σύγκριση με τα κοσμικά κίνητρα της επίσκεψης (Božicetal, 2016), ή αίσθημα προσωπικού συμφέροντος ή λόγω οικογενειακών δεσμών. Αργότερα, ο Turner (1973) υποστήριξε πως οι ταξιδιώτες αναμένουν μία πνευματική εμπειρία και μία ευκαιρία να συναντηθούν με άλλα άτομα στο πλαίσιο μιας αταξικής κοινωνίας που ονομάζεται ‘κοινότητα’ (‘communita’).

Ο Cohen (1992) υποστηρίζει πως ο ‘προσκυνητής’ παρακινείται από το αντιληπτό κοινωνικό και πολιτιστικό του αίσθημα, ενώ ο Graburn (1983) αναφέρει πως οι έννοιες του θρησκευτικού τουρίστα και του προσκυνητή είναι παρόμοιες, καθώς ακόμα και όταν οι ρόλοι τους συνδυάζονται, δεν είναι απαραίτητα διαφορετικοί, σχηματίζοντας ένα σύνολο αδιάσπαστων στοιχείων και χαρακτηριστικών του ταξιδιού. Ωστόσο, ο DeSousa (1993) υποστηρίζει πως τα άτομα μπορούν να αλλάξουν την ταυτότητά τους από προσκυνητές σε τουρίστες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, χωρίς απαραίτητα να αντιλαμβάνονται την αλλαγή αυτή, ενώ ο Smith(1992) προσδιορίζει τους θρησκευτικούς τουρίστες και τους προσκυνητές ως δύο ξεχωριστές κατηγορίες, τοποθετημένες στα δύο αντίθετα άκρα της συνέχειας του ταξιδιού.

Βέβαια, συχνά ένα ταξίδι σε ιερούς τόπους μπορεί να υποκινείται από διάφορα κίνητρα, ενδιαφέροντα και δευτερεύοντες στόχους, μερικοί εκ των οποίων δε σχετίζονται άμεσα με τη

θρησκεία, αλλά είναι συνδεδεμένοι με τον τουρισμό που λαμβάνει χώρα για κοινωνικούς, πολιτιστικούς ή πολιτικούς λόγους (Nolan&Nolan, 1992). Σύμφωνα με τους Timothy&Boyd(2003), πολλοί άνθρωποι ταξιδεύουν σε μία μεγάλη ποικιλία ιερών τόπων, όχι μόνο για θρησκευτικούς ή πνευματικούς λόγους ή για το βίωμα μιας ιερής εμπειρίας με την παραδοσιακή έννοια του όρου, αλλά και λόγω του ότι οι τόποι αυτοί έχουν αναδειχθεί ως παγκόσμια κληρονομιά ή ως πολιτιστικά αξιοθέατα που πρέπει να ‘καταναλωθούν’. Συνεπώς, οι Muetal (2007) υποστηρίζουν πως ο θρησκευτικός τουρισμός αναφέρεται όχι μόνο στη μορφή του τουρισμού που έχει ισχυρά θρησκευτικά κίνητρα στο πλαίσιο του προσκυνήματος, αλλά παράλληλα και σε άλλες μη-προσκυνηματικές τουριστικές δραστηριότητες, όπως είναι το ταξίδι σε ένα θρησκευτικό μνημείο που αντιμετωπίζεται ως αξιοθέατο, με σκοπό την προσωπική καλλιέργεια και αναψυχή, γεγονός που προκύπτει από την ιδιαίτερη διεύρυνση των προσφερόμενων τουριστικών προϊόντων (McKercher, 2016).

Ανεξαρτήτως των κινήτρων που οδηγούν στην πραγματοποίηση ενός θρησκευτικού ταξιδιού ή προσκυνήματος, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ένα ζήτημα ιδιαίτερης σημασίας τόσο σε κοινωνικο-πολιτιστικό όσο και σε οικονομικό και αναπτυξιακό επίπεδο. Έτσι, ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας ασχολείται με τις επιδράσεις του θρησκευτικού τουρισμού στους αντίστοιχους προορισμούς. Από τη μία πλευρά, έχει καταδειχθεί πως υπάρχουν σημαντικά οικονομικά οφέλη από την ανάπτυξη του τουρισμού στους τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος (Bremer, 2004; Vukonic, 2006). Ο Eade (1992) υποστηρίζει, μάλιστα, πως ο θρησκευτικός τουρισμός σε πολλές περιπτώσεις θεωρείται ως ένας τρόπος διαφοροποίησης ή ακόμα και διάσωσης μιας αδύναμης ή υφεσιακής τοπικής οικονομίας. Οι Vukonic (1992) και οι Jackowski&Smith (1992) αναγνωρίζουν τη σημαντική οικονομική συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην Πολωνία και τη Γιουγκοσλαβία, αντίστοιχα, των οποίων η οικονομία έχει ωφεληθεί σημαντικά από την ύπαρξη σημαντικών καθολικών προσκυνημάτων στην Ευρώπη, τα οποία θεωρούνται ως περιουσιακά στοιχεία των εν λόγω χωρών.

Πιο συγκεκριμένα, οι Jackowski&Smith (1992), στη μελέτη τους αναφορικά με τους Πολωνούς θρησκευτικούς τουρίστες και προσκυνητές, τεκμηριώνουν την οικονομική συνεισφορά τους στην τοπική οικονομία, καθώς οι θρησκευτικοί επισκέπτες παραμένουν στην περιοχή για τουλάχιστον δύο ημέρες, παραμονή η οποία δημιουργεί σημαντικές οικονομικές ευκαιρίες για τους τοπικούς επιχειρηματίες που παρέχουν καταλύματα και άλλες σχετικές υπηρεσίες. Ο Yoon (2009) αναδεικνύει τα οφέλη του θρησκευτικού τουρισμού στην Κίνα, όπου οι τουρίστες που επισκέπτονται τα βουδιστικά μοναστήρια απελευθερώνουν τους μοναχούς από την ανάγκη

αυτοσυντήρησης μέσω των αγροτικών δραστηριοτήτων, αφήνοντάς τους παράλληλα περισσότερο χρόνο να αφιερώνονται στη μοναστική ζωή και τη θρησκευτική λατρεία. Παράλληλα οι Sánchezetal (2017) τονίζουν τις μεγάλες οικονομικές επιδράσεις του θρησκευτικού τουρισμού κατά την περίοδο της Μεγάλης Εβδομάδας στην πόλη της Παλένθια της Ισπανίας όπου ο παραδοσιακός εορτασμός του Πάσχα συμβάλλει στη δημιουργία εσόδων και στην αύξηση της απασχόλησης, στη διατήρηση παραδοσιακών βιομηχανιών και της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και στην ενίσχυση της εικόνας και προβολής της περιοχής.

Από την άλλη πλευρά, αρνητικές επιπτώσεις του θρησκευτικού τουρισμού έχουν, επίσης, καταγραφεί, καθώς υπάρχει ιδιαίτερη ανησυχία σχετικά με τα αποτελέσματα που αυτός επιφέρει στους θρησκευτικούς τόπους. Για παράδειγμα, οι Joseph&Kavoori (2001) αναφέρουν το ζήτημα της διατήρησης τις ιερότητας των χώρων αυτών, ενώ ο Olsen (2006) αναδεικνύει τη σημασία της ελαχιστοποίησης των αρνητικών επιπτώσεων τόσο για τα αξιοθέατα θρησκευτικού ενδιαφέροντος όσο και για τις αντίστοιχες θρησκευτικές κοινότητες. Η εμπορευματοποίηση του προσκυνήματος αποτελεί ένα συνοδευτικό φαινόμενο του θρησκευτικού τουρισμού, το οποίο έχει καταγραφεί τόσο στο δυτικό κόσμο όσο και στην Ανατολή. Ο Zhao(2009), στη μελέτη του σχετικά με το θρησκευτικό τουρισμό στην περιοχή της Μονής ShouLin, ένα από τα σημαντικότερα μέρη λατρείας του Βουδισμού στην Κίνα, επικρίνει τις στρεβλώσεις που προέρχονται από την υπερβολική εμπορευματοποίηση του χώρου.

Ο Crick (2002) εξηγεί πως οι θρησκευτικοί τουρίστες αισθάνονται ότι δεν ανήκουν στην κουλτούρα της περιοχής που επισκέπτονται, καθώς εντάσσονται σε μία μη συνηθισμένη κοινωνική πραγματικότητα, η οποία ενδέχεται να τους δημιουργεί το αίσθημα πως δεν έχουν ιδιαίτερες κοινωνικές υποχρεώσεις. Ο ίδιος ερευνητής καταγράφει πως η απουσία μιας προσωπικής δέσμευσης και αισθήματος ευθύνης απέναντι στον προορισμό, οι θρησκευτικοί τουρίστες είναι πιθανό να αναλαμβάνουν μη αποδεκτές συμπεριφορές. Ο McKercher (1993) σχολιάζει πως, σε γενικές γραμμές, οι τουρίστες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως καταναλωτές ενός προορισμού, με αποτέλεσμα η αίσθηση της ευθύνης να εξαρτάται τελικά από την προσωπική και εθελοντική πειθαρχία και όχι από την ιερότητα του χώρου.

Η Shackley (2001), αναλύοντας τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις που προκαλούνται από το θρησκευτικό τουρισμό στους αντίστοιχους προορισμούς και χώρους, αναφέρει πως οι σημαντικότερες εξ αυτών είναι η κλοπή αντικειμένων, ο βανδαλισμός, οι τυχαίες ζημιές, η φυσική και ηχητική ρύπανση, η αλλαγή του μικροκλίματος και ο συνωστισμός. Ο Digance

(2003), επιπλέον, αναδεικνύει το ζήτημα του «ανταγωνισμού» μεταξύ του περιορισμένου χώρου και της πρόσβασης σε θρησκευτικούς τόπους, αναφέροντας πως σε πολλές περιπτώσεις η μετάβαση του θρησκευτικού τουρισμού σε ένα μοντέλο περισσότερο μαζικού τουρισμού επιδεινώνει την ποιότητα του βιώματος ενός προσκυνήματος. Για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού, οι Garrod et al (2006) προτείνουν διάφορες τεχνικές για την προστασία των ιερών τόπων, όπως είναι η εφαρμογή ελέγχων, πρόσθετων πληρωμών ή δημιουργίας ζωνών που προορίζονται μόνο για τους προσκυνητές και όχι για τους τουρίστες.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού είναι η σχέση μεταξύ θρησκευτικού τουρίστα και τοπικής κοινότητας. Ο Crick (2002) υποστηρίζει πως οι επιπτώσεις του θρησκευτικού τουρισμού στην κοινότητα υποδοχής είναι τόσο αρνητικής όσο και θετικής μορφής, ενώ ο McKean (1978) δεν αποδέχεται τη γενική ιδέα πως ο τουρισμός μπορεί να είναι επιζήμιος για τον αυτόχθονα πολιτισμό της κοινότητας υποδοχής, με το βασικό επιχείρημα πως ο τουρισμός μπορεί στην πραγματικότητα να αναδείξει και να υποστηρίξει τη διατήρηση της πολιτιστικής παράδοσης ενός τόπου, αναγνωρίζοντας την ιδιαιτερότητα της εκάστοτε πολιτιστικής ταυτότητας ως πολύτιμη. Από την άλλη πλευρά, ο Mbaiwa (2005) σημειώνει πως η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού μπορεί να οδηγήσει σε εμπορευματοποίηση της ενδογενούς κουλτούρας, επιφέροντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, ισχυρή εξάρτηση των τοπικών οικονομιών από αυτόν.

Οι Pinho & Pinho (2007), διερευνώντας την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στη Φάτιμα, αναφέρουν πως ο τοπικός πληθυσμός έχει απομακρυνθεί από τις παραδοσιακές πολιτιστικές ασχολίες του και επικεντρώνεται αποκλειστικά στους τουρίστες, ως μοναδική πηγή βελτίωσης της οικονομικής του κατάστασης. Παράλληλα, αυτό το είδος της αναπτυξιακής εξέλιξης μπορεί να επιταχύνει σε μεγάλο βαθμό την περαιτέρω εξάρτηση μιας κοινότητας από το θρησκευτικό χώρο που αποτελεί τον προορισμό του θρησκευτικού τουρισμού, με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται και η ιερότητα του χώρου. Ο Din (1989) υποστηρίζει πως οι πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ της κοινότητας υποδοχής και των επισκεπτών μπορούν να προκαλέσουν ένα «πολιτισμικό σοκ», δημιουργώντας εντάσεις στις σχέσεις τους. Ενώ παράλληλα, ο Taheri (2016) εντοπίζει ότι, παρά το γεγονός ότι ο τουρισμός ασκεί επίδραση στην ισλαμική θρησκευτικότητα, δεν αποτελεί όχημα για τη βίωση μιας αυθεντικής θρησκευτικής εμπειρίας.

Οι Urielyetal (2000), εξετάζοντας την επιρροή του τουρισμού στην περιοχή της Ναζαρέτ, υποστηρίζουν πως η στάση των ανθρώπων των τοπικών κοινωνιών απέναντι στον τουρισμό επηρεάζεται σημαντικά από τη θρησκεία τους, ενώ οι Brunetetal (2001) θεωρούν πως η πιθανή επιρροή του τουρισμού στην τοπική θρησκεία πρέπει να λογίζεται ως ένας καίριος παράγοντας για την ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού στο Μπουτάν. Οι Joseph&Kavoori (2001), επίσης, τονίζουν πως σε ορισμένες περιπτώσεις ο θρησκευτικός τουρισμός αντιμετωπίζεται ως απειλή από τις τοπικές κοινωνίες, καθώς δημιουργεί κινδύνους για τη διατήρηση των τοπικών θρησκευτικών παραδόσεων και των κοινωνικών και πολιτιστικών αξιών. Συνεπώς, από τη μία πλευρά ο θρησκευτικός τουρισμός θεωρείται ότι μπορεί να προκαλέσει αρνητικές συνέπειες στις τοπικές κοινότητες, καθώς οι τελευταίες τροποποιούνται για τη φιλοξενία των αντίστοιχων τουριστών, ενώ από την άλλη πλευρά οι επιδράσεις του μπορεί να είναι ιδιαίτερα θετικές, καθώς μπορεί να συμβάλει ζωτικά στη διατήρηση ή ακόμα και στην αναζωογόνηση του πολιτισμού της κοινότητας υποδοχής, μέσω των θετικών οικονομικών επιρροών.

Στην Ελλάδα, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σημαντικό κομμάτι της ελληνικής τουριστικής κίνησης που συνδέεται με την προστασία της τοπικής κουλτούρας, την προστασία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, αλλά και με την αποφυγή της χρήσης υπηρεσιών οργανωμένου μαζικού τουρισμού (Αποστολόπουλος & Σδράλη, 2009). Σε αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλει ιδιαίτερα ο γεωγραφικός παράγοντας, καθώς η γεωγραφική θέση της χώρας στη Μεσόγειο θάλασσα και η εύκολη πρόσβαση είναι παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες και τον πολιτιστικό πλούτο της χώρας, που αποτελεί συμπληρωματικό ελκυστικό πόρο για κάθε τουριστική δραστηριότητα.

Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα παρουσιάζει χαρακτηριστικά τα οποία επιτρέπουν την ανάδειξή του ως νευραλγικό τομέα της τουριστικής οικονομίας στη χώρα. Ένα από τα βασικότερα αυτά χαρακτηριστικά είναι η διάχυση των θρησκευτικών μνημείων σε όλη τη χώρα, καθώς αυτά κατανέμονται σε μία ισορροπία άξια αναφοράς, παρατηρώντας πως υπάρχουν πολλοί θρησκευτικοί προορισμοί σε πολλούς νομούς, οι οποίοι δημιουργούν εναλλακτικές θρησκευτικές ροές ανά τη χώρα (Πολύζος, 2010). Επίσης, όπως αναλύεται και παρακάτω, η κατανομή των θρησκευτικών μνημείων σε μεγάλο τμήμα της περιφέρειας ενισχύει την περιφερειακή ανάπτυξη, αν και η διάρκεια της παραμονής των τουριστών στις περιοχές θρησκευτικού ενδιαφέροντος είναι σχετικά μικρή, ειδικότερα όταν υπάρχει αναφορά στο είδος του προσκυνηματικού θρησκευτικού τουρισμού, ο οποίος είναι ιδιαίτερα βραχυχρόνιος και δεν

περιλαμβάνει διανυκτερεύσεις. Σε αυτήν την περίπτωση, συχνό είναι το φαινόμενο διαμονής σε μοναστήρια, γεγονός που δεν επιτρέπει την ενίσχυση του περιφερειακού εισοδήματος και των τοπικών οικονομιών. Γενικότερα, είναι κοινός τόπος πως ο θρησκευτικός τουρισμός είναι ένα είδος σύντομων διακοπών, του οποίου η διάρκεια αυξάνεται μόνο όταν λειτουργεί συμπληρωματικά με άλλες μορφές τουρισμού (Μοίρα, 2003).

4. Στόχοι και αναγκαιότητα της έρευνας

Η παρούσα διδακτορική διατριβή στοχεύει στη μελέτη του ζητήματος του θρησκευτικού τουρισμού στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, ώστε να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα αναφορικά με το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα και προσκυνητή στην περιοχή, τις δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού βάσει των αρχών της περιφερειακής ανάπτυξης και των περιφερειακών πολλαπλασιαστών, και τη διασύνδεση του θρησκευτικού τουρισμού με την αειφορία και την ενδογενή ανάπτυξη, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και από την πλευρά της προσφοράς του αντίστοιχου τουριστικού προϊόντος.

Το ζήτημα που θα διαπραγματευτεί η εν λόγω διδακτορική διατριβή είναι εξέχουσας σημασίας, καθώς οι σύγχρονες πολιτικές ανάπτυξης του εγχώριου τουριστικού προϊόντος προς την επίτευξη της καταπολέμησης των περιφερειακών ανισοτήτων, της ενδογενούς ανάπτυξης και της αειφορίας οφείλουν να βασιστούν στις αναπτυξιακές μεταβλητές του θρησκευτικού τουρισμού και του εναλλακτικού τουρισμού, εν γένει. Μάλιστα, η σημασία της διδακτορικής διατριβής ενισχύεται από το γεγονός πως η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, η οποία εξετάζεται, αποτελεί μία περιοχή με αρκετές ιδιαιτερότητες, καθώς από τη μία πλευρά συγκεντρώνει πολλά χαρακτηριστικά οικονομικής υπανάπτυξης, ενώ από την άλλη διαθέτει ένα ευρύ φάσμα πολιτισμικών, θρησκευτικών, φυσικών και ανθρώπινων πόρων, οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν τον αναπτυξιακό μοχλό για την ενίσχυσή της.

Τέλος, το ζήτημα της διασύνδεσης του θρησκευτικού τουρισμού με την περιφερειακή και ενδογενή ανάπτυξη αποτελεί ζήτημα μείζονος σημασίας, καθώς η οικονομική ολοκλήρωση στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά τα προηγούμενα χρόνια ενίσχυσε το μοντέλο της εθνικής ανάπτυξης για την επίτευξη της ανταγωνιστικότητας σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη, παραμελώντας ορισμένες φορές την περιφερειακή. Ωστόσο, η έλευση της οικονομικής κρίσης πιθανόν να αποτελέσει έναυσμα για μία περιφερειακή σύγκλιση στην Ελλάδα μέσω της μεταφοράς της οικονομικής δραστηριότητας και του ανθρώπινου κεφαλαίου στις περιφέρειες και μακριά από τα μεγάλα αστικά και βιομηχανικά κέντρα που πλήττονται περισσότερο από τις

συνέπειες της κρίσης, όπου ο ειδικός και εναλλακτικός τουρισμός και πιο συγκεκριμένα ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει βασικό αναπτυξιακό παράγοντα προς αυτήν την κατεύθυνση.

5. Μεθοδολογία

Αρχικά, η επιλογή της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας στηρίχθηκε στο γεγονός πως αυτή χαρακτηρίζεται από έντονο θρησκευτικό ενδιαφέρον και σημαντική θρησκευτική τουριστική δραστηριότητα. Η ύπαρξη σημαντικών θρησκευτικών μνημείων, ναών και μοναστηριών, καθώς και η υψηλή γεωγραφική συγκέντρωσή τους σε συγκεκριμένες περιοχές, όπως αυτή των Μετεώρων, σε συνδυασμό με τη μορφολογία της περιοχής που επιτρέπει στον επισκέπτη να συνδυάσει την περιήγησή του με άλλες εναλλακτικές δραστηριότητες, έχουν οδηγήσει σε σημαντική ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας στην περιοχή. Παρόλα αυτά, στην περιοχή δεν υπάρχει προσανατολισμένο σχέδιο ανάπτυξης της τουριστικής δραστηριότητας με έμφαση στο θρησκευτικό τουρισμό, το δίκτυο των τουριστικών υποδομών είναι σχετικά ανεπαρκές και οι δυνατότητες που προσφέρονται για τουριστική ανάπτυξη παραμένουν αναξιοποίητες, με αποτέλεσμα την έντονη ανάγκη για προσανατολισμό του τουριστικού προϊόντος σε ένα εμπειριστατώμενο μοτίβο αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Συμπερασματικά, η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας επιλέχθηκε τόσο λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αναφορικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, όσο και λόγω των χαρακτηριστικών οικονομικής υπανάπτυξης που παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2017), καθιστώντας την μία από τις περιφέρειες της χώρας με τα χαμηλότερα ποσοστά ευημερίας, οικονομικής μεγέθυνσης και αξιοποίησης των διαθέσιμων ανθρώπινων, φυσικών και άλλων πόρων.

Το ένα μέρος της έρευνας βασίζεται στη στατιστική επεξεργασία ερωτηματολογίων, τα οποία απευθύνονται σε θρησκευτικούς τουρίστες της ευρύτερης περιφερειακής ενότητας της Δυτικής Θεσσαλίας, με σκοπό τη διερεύνηση των λόγων και κινήτρων επίσκεψης, την εξέταση του βαθμού ικανοποίησης από την επίσκεψη, την καταγραφή των απόψεων και, εν γένει, την παρουσίαση, εξέταση και αξιολόγηση του προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα στην περιοχή από την πλευρά της ζήτησης. Παράλληλα, δόθηκε αντίστοιχο ερωτηματολόγιο στους επιχειρηματίες της περιοχής που εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα με το θρησκευτικό τουρισμό, όπως ξενοδόχους, ιδιοκτήτες καταστημάτων και λοιπούς τουριστικούς επιχειρηματίες, ώστε, μέσω της επεξεργασίας των στοιχείων του, να εξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή από την πλευρά της προσφοράς.

6. Δομή

Η διδακτορική διατριβή είναι χωρισμένη σε τρία μέρη, όπου το πρώτο μέρος αποτελεί το γενικό και το δεύτερο το ειδικό-ερευνητικό μέρος, το τρίτο μέρος περιλαμβάνει την ανακεφαλαίωση του έργου, την διατύπωση βασικών συμπερασμάτων και ορισμένων προτάσεων. Πιο συγκεκριμένα, το δεύτερο κεφάλαιο του γενικού μέρους εξετάζει το θρησκευτικό τουρισμό σε θεωρητικό επίπεδο αναφορικά με την εξέλιξή του, τη σύγχρονη εννοιολογία του, τα βασικά χαρακτηριστικά, τις σύγχρονες αναπτυξιακές τάσεις και το ρόλο των κινήτρων στην πραγματοποίηση θρησκευτικών ταξιδιών. Το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρουσιάζει μία ενδελεχή βιβλιογραφική επισκόπηση αναφορικά με τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού και το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα. Το τέταρτο κεφάλαιο διαπραγματεύεται το ζήτημα της διασύνδεσης του θρησκευτικού τουρισμού με τη βιώσιμη, περιφερειακή και ενδογενή ανάπτυξη, ενώ το πέμπτο κεφάλαιο εξετάζει το θέμα του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα. Στο πέμπτο κεφάλαιο μελετάται ο θρησκευτικός τουρισμός στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, βάσει της υφιστάμενης κατάστασης, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της περιοχής και των δυνατοτήτων μελλοντικής ανάπτυξης.

Στο δεύτερο μέρος της διδακτορικής διατριβής επιχειρείται να εξεταστεί το ζήτημα του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας μέσω έρευνας. Συγκεκριμένα, στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας και στο έβδομο κεφάλαιο αναλύονται τα αποτελέσματα της στατιστικής επεξεργασίας ερωτηματολογίων, με σκοπό τη διερεύνηση του προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα στην περιοχή και την εξέταση των χαρακτηριστικών του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος, αντίστοιχα. Στο επόμενο (όγδοο) κεφάλαιο πραγματοποιείται ο σχολιασμός των αποτελεσμάτων της έρευνας. Στο τρίτο μέρος (κεφάλαια εννέα και δέκα) περιλαμβάνεται η ανακεφαλαίωση του έργου και συνοψίζονται τα βασικά συμπεράσματα της διδακτορικής διατριβής, προσδιορίζονται τα σημεία στα οποία εντοπίζεται η συμβολή της στην επιστήμη και διατυπώνονται προτάσεις για περαιτέρω έρευνα. Ακολουθεί η παράθεση της βιβλιογραφίας της έρευνας. Τέλος, παρατίθενται τα παραρτήματα, τα οποία περιέχουν τα ερωτηματολόγια (θρησκευτικών τουριστών και επιχειρηματιών) που χρησιμοποιήθηκαν για τους στόχους της ποσοτικής έρευνας, ο χάρτης που απεικονίζει τη θέση και τον αριθμό των θρησκευτικών αξιοθέατων όπου ελήφθη το δείγμα των θρησκευτικών τουριστών, καθώς επίσης και Πίνακες που δεν συμπεριελήφθησαν στο κύριο μέρος της διδακτορικής διατριβής.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

1.1 Η θρησκεία στο πεδίο του Τουρισμού

Ο θρησκευτικός τουρισμός, ο οποίος αναφέρεται στην πραγματοποίηση ταξιδιών που παρακινούνται κυρίως από θρησκευτικούς λόγους, αποτελεί, ίσως, τον αρχαιότερο τύπο τουρισμού. Όπως αναφέρει ο Rinschede (1992: 53), «ο θρησκευτικός τουρισμός είναι τόσο παλιός όσο και η ίδια η θρησκεία». Εκατοντάδες χρόνια πριν τον Ιησού Χριστό, οι Ασσύριοι ταξίδευαν για να λατρέψουν τους θεούς τους στο Χαλέπι και την Ιεράπολη (σημερινή Συρία), ενώ οι Βαβυλώνιοι συγκεντρώνονταν στο Νιππούρ, κοντά στη σημερινή Βαγδάτη, για να προσευχηθούν για ειρήνη, εκλιπαρώντας τους θεούς και πραγματοποιώντας θυσίες ως αντάλλαγμα για μεγάλη διάρκεια ζωής (Rinschede, 1992). Αυτοί οι πρώτοι 'θρησκευτικοί τουρίστες' υλοποιούσαν προσκυνήματα σε ιερούς τόπους ταφής, σε βουνά και ναούς, δείχνοντας το σεβασμό στους θεούς τους και ζητώντας τους να τους δώσουν χάρη ή βοήθεια.

Η έλευση του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλαμισμού βοήθησε στη θεσμοθέτηση των θρησκευτικών προσκυνημάτων στους ιερούς χώρους κάθε θρησκείας (Nolan&Nolan, 1992). Έτσι, οι Ινδουιστές ταξίδευαν στον Γάγγη ποταμό για να «ξεπλύνουν» τις αμαρτίες τους και να περιορίσουν την ταλαιπωρία της μετενσάρκωσης, οι Βουδιστές επισκέπτονταν τους ιερούς τόπους στη Σρι Λάνκα και άλλα μέρη και φυσικά αξιοθέατα, όπως σπήλαια, πηγές, λίμνες και βουνά στο Θιβέτ και την Κίνα, ενώ οι Μουσουλμάνοι άρχισαν μαζικά να πηγαίνουν στη Μέκκα για το Χατζ, δηλαδή την ολοκλήρωση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, όπως αυτά περιγράφονται στους πέντε πυλώνες του Ισλάμ (Timothy&Iverson, 2006). Τέλος, οι Χριστιανοί

άρχισαν να ταξιδεύουν στους Αγίους Τόπους και σε άλλα μέρη που σχετίζονται με τη ζωή και το έργο του Ιησού και, αργότερα, των Αποστόλων του.

Είναι, λοιπόν, προφανές πως η θρησκεία έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο από τους αρχαίους χρόνους στην ανάπτυξη του ζητήματος του ελεύθερου χρόνου ανά τους αιώνες και έχει επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αξιοποιούν αυτό το χρονικό διάστημα της ζωής τους. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως, ήδη, στην Αγία Γραφή (Γέννεσις 2: 1-3) υπάρχει ένα εδάφιο αφιερωμένο στον ελεύθερο χρόνο, το οποίο επισημαίνει πως ο Θεός, μετά τη Δημιουργία του κόσμου, την έβδομη ημέρα αναπαύτηκε. Αυτή η ευλογημένη από το Θεό ημέρα αποτέλεσε την απαρχή του ελεύθερου χρόνου για τους ανθρώπους και έχει εξελιχθεί ως την έννοια του τουρισμού, όπως θεωρείται στις μέρες μας (Digance, 2003).

Όπως προαναφέρθηκε, ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί μία από τις αρχαιότερες μορφές τουρισμού και υφίσταται πολύ πριν το Χριστιανισμό (Horner&Swarbrooke, 1999), καθώς Αιγύπτιοι, Έλληνες και Ιουδαίοι συνήθιζαν να εκφράζουν τη θρησκευτική τους αφοσίωση μέσω ταξιδιών θρησκευτικής υποκίνησης, ενώ αυτή η έκφανση τουρισμού ήταν συνήθης και στην Αφρική, όπως και στην Ασία. Επιπλέον, οι περισσότεροι ερευνητές προσδιορίζουν το θρησκευτικό τουρισμό βάσει της αναζήτησης του ατόμου για ιερές τοποθεσίες, όπου ένας επισκέπτης αναζητά την εμπειρία της προσωπικής του ταυτότητας, μέσω της επίσκεψης σε μέρη ιστορικής και πολιτιστικής σημασίας (Nolan & Nolan, 1989). Σύμφωνα με τον Al-Amin (2002), ο θρησκευτικός τουρισμός δεν αποτελεί αποκλειστικά ένα είδος τουρισμού αλλά διαχωρίζεται σε δύο περιπτώσεις, όπου η πρώτη περίπτωση αναφέρεται ως το αποτέλεσμα ενός θρησκευτικού καθήκοντος, ενώ η δεύτερη έχει ως κίνητρο τη γνώση και τη διάδοση της θρησκείας.

Στόχος του θρησκευτικού τουρισμού είναι, μεταξύ άλλων, να εισάγει τους τουρίστες σε μία χώρα, η οποία πριν ήταν άγνωστη σε αυτούς, δεδομένης σε πολλές περιπτώσεις της θρησκευτικής και πολιτισμικής τους σύνδεσης με αυτή και, δε θα ήταν εύκολο να την επισκεφτούν αν δεν υπήρχε το θρησκευτικό κίνητρο εξ αρχής (Cheer et al., 2017). Βέβαια, αποτελεί κοινό τόπο πως το θρησκευτικό αυτό κίνητρο διαφοροποιείται σημαντικά από θρησκεία σε θρησκεία, καθώς και από την ίδια την ένταση των αντίστοιχων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Σύμφωνα με τους Terzidou et al (2017), ο τουρισμός και η θρησκεία δεν είναι ξεχωριστές οντότητες, αλλά συνδέονται με ενσωματωμένες αντιλήψεις για την πίστη που γίνονται αισθητές μέσα από τουριστικές παραστάσεις. Σήμερα, περισσότερα από 250

εκατομμύρια άνθρωποι ταξιδεύουν κάθε χρόνο για να ικανοποιήσουν τα θρησκευτικά τους κίνητρα (Mowforth & Munt, 2015).

Από μία ισλαμική σκοπιά (Baedcharoen, 2000) ο θρησκευτικός τουρισμός είναι ενσωματωμένος στο παγκόσμιο όραμα του πολιτισμένου και αλληλοεξαρτώμενου τουρισμού, του οποίου βασικές αρχές είναι οι ανθρώπινες αξίες και ο σεβασμός προς το περιβάλλον. Σύμφωνα με το συγγραφέα, βασικοί στόχοι του θρησκευτικού τουρισμού πρέπει να είναι η κοινωνική αλληλεγγύη, μέσω της επίτευξης κερδών για τις τοπικές κοινότητες από την τουριστική δραστηριότητα, το δικαίωμα του τουρισμού για όλους τους ανθρώπους μέσω της προσφοράς τουριστικών υπηρεσιών που είναι προσβάσιμες για όλες τις κοινωνικές τάξεις και ο σεβασμός στις διάφορες θρησκείες, μέσω του σεβασμού στα ιδιαίτερα έθιμα και παραδόσεις. Από την άλλη πλευρά, ο Χριστιανισμός θεωρεί το θρησκευτικό τουρισμό περισσότερο προσανατολισμένο στο προσκύνημα, διασύνδεση που προέρχεται από τα λατινικά χρόνια ακόμη, καθώς ο όρος του προσκυνήματος (*peregrinus – pilgrimage* σε αγγλική ορολογία) προέρχεται από τα λατινικά και σημαίνει τον ξένο και τον ταξιδιώτη (Smith, 1992). Βέβαια στις μέρες μας ο προσκυνητής θεωρείται θρησκευτικός τουρίστας, γεγονός που αντιστοιχεί σε μία απλοποίηση σχετικά με τα προσωπικά κίνητρα του κάθε ταξιδιώτη.

Η άρρηκτη σχέση μεταξύ θρησκείας και τουρισμού βασίζεται στο αξίωμα πως η θρησκευτική πίστη και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις έχουν σημαντικές επιδράσεις στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Σύμφωνα με τους McDaniel & Burnett (1990), οι επιδράσεις αυτές μπορούν να εξεταστούν από δύο βασικές πλευρές, πρώτον, υπάρχουν υποχρεώσεις οι οποίες πρέπει να υλοποιούνται από τους ακολούθους μιας θρησκείας, όπως είναι για παράδειγμα οι θρησκευτικοί κανόνες που απαγορεύουν στους μουσουλμάνους να καταναλώνουν χοιρινό κρέας ή στους Ινδουιστές βοδινό, και δεύτερον, η θρησκεία συμβάλλει σημαντικά στο σχηματισμό της κουλτούρας, των στάσεων και των αξιών σε μία κοινωνία. Μάλιστα, η τελευταία διαπίστωση αφορά και στους ανθρώπους που δεν πιστεύουν σε κανένα θεό ή δεν ασκούν συστηματικά συγκεκριμένα θρησκευτικά καθήκοντα, δεδομένου ότι αυτοί ζουν και ανήκουν σε κοινωνίες όπου η θρησκεία αποτελεί σημαντική πολιτισμική μεταβλητή (Bailey & Sood, 1993).

Σε κάθε περίπτωση, η θρησκεία, είτε λειτουργεί ως περιορισμός και υποχρέωση είτε ως επιρροή στον πολιτισμό και την κοινωνία, είναι σαφές πως επιδρά και στη συμπεριφορά των ατόμων ως καταναλωτές (Delener, 1990). Η βιβλιογραφία παρέχει στοιχεία που αποδεικνύουν πως η θρησκεία και η θρησκευτικότητα των ατόμων επηρεάζουν τις καταναλωτικές τους συνήθειες και

η σχέση αυτή αποτελεί μία από τις βασικές ιδέες της ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού. Μάλιστα, ο Howe (2001) επισημαίνει πως η θρησκεία συνδέεται με τον τουρισμό τόσο σε ό,τι αφορά τους καταναλωτές, δηλαδή τους τουρίστες, όσο και σε σχέση με τους προμηθευτές (παρόχους τουριστικών υπηρεσιών και κοινότητες).

Επιπλέον, η θρησκεία ως έννοια συνδέεται με μία ευρεία ποικιλία ζητημάτων στη βιβλιογραφία του τουρισμού, αλλά πιο συχνά αναφέρεται σε σχέση με την έννοια του προσκυνήματος, όπως θα αναλυθεί διεξοδικότερα και παρακάτω. Ο de Sousa (1988), παραδειγματικά, αναφέρει πως τα ταξίδια που περιγράφονται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, είτε πρόκειται για τον Ιησού που ταξιδεύει στη γη του Ισραήλ είτε για τα ταξίδια του εβραϊκού λαού για την ανακάλυψη του θεού του, θα πρέπει εννοιολογικά και πρακτικά να προσεγγίζονται ως μία μορφή τουρισμού. Ο Shackley (2002) υποστηρίζει πως τα όρια της θρησκείας μπορούν να διευρυνθούν στο πεδίο του τουρισμού, αναφέροντας ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τις φυλακές όπου στεγάστηκε ο Νέλσον Μαντέλα για περίπου 20 χρόνια στο νησί Robben, οι οποίες αποτέλεσαν ιερό τόπο και τουριστικό προορισμό για πολλούς ανθρώπους.

Σε γενικότερους όρους, στην έρευνα περί τουρισμού, η θρησκεία συνδέεται με τρεις βασικούς τομείς: την τουριστική προσφορά, τη σχέση τουρισμού και θρησκείας κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο και την καταναλωτική συμπεριφορά του θρησκευτικού τουρίστα. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια σημαντικό τομέα της έρευνας αποτελεί και η σχέση μεταξύ θρησκείας, τουρισμού και περιφερειακής, βιώσιμης και αειφόρου ανάπτυξης, αν αυτή εμπίπτει εν πολλοίς και στους τρεις προαναφερθέντες τομείς. Επιπλέον, η θρησκεία έχει βρεθεί πως αποτελεί κρίσιμη επιδρούμενη μεταβλητή της τουριστικής προσφοράς τόσο σε μακροοικονομικό όσο και σε μικροοικονομικό επίπεδο.

Για παράδειγμα, οι Israeli & Mehrez (2000), σε μακρο-επίπεδο, επιβεβαιώνουν τη σχέση θρησκείας και τουρισμού, συνδέοντας τις πεποιθήσεις και στάσεις απέναντι στα παίγνια με την παροχή αντίστοιχων υπηρεσιών στους τουρίστες στο Ισραήλ και αναδεικνύοντας τον μη διαχωρισμό κράτους και θρησκείας. Σε μικρο-επίπεδο, ο Brown (1996), στην εθνογραφική του έρευνα για τη «Ζώνη του Μπορς», αποδεικνύει πως τα θρησκευτικά ταμπού επηρεάζουν την παροχή των ξενοδοχειακών υπηρεσιών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις επιλογές των συστατικών των τροφίμων και τις διαδικασίες παροχής των υπηρεσιών.

Ένας ακόμα σημαντικός τομέας της αναφερόμενης στη θρησκεία τουριστικής έρευνας αφορά στη σχέση μεταξύ των θρησκευτικών τουριστών και της τοπικής κοινότητας. Ο Din (1989), για παράδειγμα, υποθέτει πως η διαφορά θρησκευτικών πεποιθήσεων μεταξύ επισκεπτών και τοπικών κοινοτήτων μπορεί να επηρεάσει καίρια τις υπηρεσίες που παρέχονται στους θρησκευτικούς, και όχι μόνο, τουρίστες σε ορισμένες μουσουλμανικές χώρες. Ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει πως στο πλαίσιο αυτό, λόγω ορισμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων, ο τουρισμός αποθαρρύνεται σε χώρες του Ισλάμ, λόγω των επιπτώσεών του στις τοπικές κοινωνίες. Παράλληλα, οι Suntikul & Dorji (2016) διερευνούν τον τρόπο με τον οποίο ο τουρισμός επηρεάζει τα θρησκευτικά φεστιβάλ στο Μπουτάν, σημειώνοντας ότι η αύξηση των τουριστικών ροών δημιουργεί την αντίληψη στους ντόπιους κατοίκους ότι απειλείται ο χαρακτήρας, ή θρησκευτική ακεραιότητα και αξία των εκδηλώσεων.

Υπό αυτήν τη σκοπιά, οι Joseph & Kanoori (2001) υποστηρίζουν πως η θεώρηση του τουρισμού ως απειλή για τις τοπικές κοινωνίες συνδέεται με τις αντιληπτές επιρροές τους στις τοπικές παραδόσεις, συμπεριλαμβανομένων των θρησκευτικών συνηθειών. Ακόμη, οι Uriely et al (2000) επισημαίνουν, στην έρευνά τους για τη Ναζαρέτ, πως οι απόψεις και στάσεις των τοπικών πληθυσμών σχετικά με την προσέλκυση τουριστών επηρεάζονται σε κρίσιμο βαθμό από τα θρησκευτικά τους 'πιστεύω', ενώ οι Brunet et al (2001) θεωρούν πως οι πιθανές επιδράσεις του τουρισμού στην τοπική θρησκεία αποτελούν παράγοντα που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στην ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού στο Μπουτάν. Τέλος, ο Shackley (1999), σε έρευνα σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία στο νότιο Σινά, υποστηρίζει πως η Μονή της Αγίας Αικατερίνης, ως μέρος ιδιαίτερης θρησκευτικής και προσκυνηματικής σημασίας, υπόκειται πολλών ζημιών λόγω της παρουσίας των τουριστών, γεγονός που υποβαθμίζει την τουριστική αξία όλης της περιοχής.

Ακόμη, είναι κοινή διαπίστωση πως οι θρησκευτικές εκδηλώσεις και συνήθειες και τα θρησκευτικά έθιμα λειτουργούν ως πηγές προσέλκυσης τουριστών. Οι Brunet et al (2001), στη μελέτη τους αναφορικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στο Μπουτάν, θεωρούν τις πολιτιστικές παραδόσεις, την τοπική θρησκεία και τις θρησκευτικές γιορτές ως μερικούς από τους κρισιμότερους παράγοντες προσέλκυσης επισκεπτών. Επιπλέον, η θρησκεία αναφέρεται στη βιβλιογραφία σε σχέση με τους τρόπους με τους οποίους τα τουριστικά αξιοθέατα παρουσιάζονται και ερμηνεύονται, δηλαδή πώς χρησιμοποιούνται για την προώθηση του τουρισμού σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, ο Worden (2001), διερευνώντας τους τρόπους με τους οποίους παρουσιάζεται η πολιτισμική κληρονομιά στη

Μαλαισία, καταδεικνύει πως η θρησκευτική παράδοση και η ερμηνεία της σε τουριστικό επίπεδο χειραγωγείται με τέτοιο τρόπο ώστε να αντανακλά την τρέχουσα προσέγγιση της περιοχής προς το Ισλάμ.

Μία ακόμη σημαντική ερευνητική οδός περιλαμβάνει τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ θρησκείας και τουρισμού σε θεωρητικό επίπεδο, ως κοινωνικό φαινόμενο. Μάλιστα, οι περισσότερες μελέτες του είδους αυτού εστιάζουν στις διασυνδέσεις και διαφοροποιήσεις που υφίστανται ανάμεσα στους προσκυνητές και τους θρησκευτικούς τουρίστες (Cohen, 1992). Ο Knight (1996) θεωρεί την έννοια της θρησκείας ως σχετικό παράγοντα ερμηνείας των ατομικών αντιλήψεων σχετικά με τον τουρισμό και τους τουρίστες, τόσο για τους επισκέπτες όσο και για τους παρόχους τουριστικών υπηρεσιών.

Μάλιστα, ο Srisang (1985) θεωρεί πως ο τουρισμός θα πρέπει να εξετάζεται ως μία μορφή θρησκευτικής κοινωνικής συμπεριφοράς, ακόμα και για τους τουρίστες που δεν αναζητούν το Θεό τους αλλά ψάχνουν απλά μία συγκεκριμένη πνευματική αλήθεια, ενώ ο Cohen (1992), εξετάζοντας τη σχέση τουρισμού και θρησκείας, επικεντρώνεται στη φύση των δύο φαινομένων και στη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ τους βάσει των δομικών, φαινομενολογικών και θεσμικών χαρακτηριστικών τους.

Ένας άλλος ερευνητικός κλάδος σχετίζεται με τη θρησκεία των ανθρώπων ως παράγοντα που επεξηγεί τη συμπεριφορά τους ως τουρίστες, είτε όταν ενεργεί ως κινητήρια δύναμη είτε ως εμπόδιο, ή ακόμα και σε σχέση με διάφορες πτυχές των προτύπων επισκεψιμότητας στους τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Για παράδειγμα, οι Fleischer & Pizam (2002), εξετάζοντας τους περιορισμούς που επηρεάζουν τη συμμετοχή των ηλικιωμένων στις διάφορες τουριστικές δραστηριότητες, αναδεικνύουν τη θρησκεία ως ένα σημαντικό πιθανό εμπόδιο, με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή των Εβραίων, οι οποίοι δεν ταξιδεύουν τα Σάββατα και σε άλλες εβραϊκές αργίες. Βέβαια, η θρησκεία αναγνωρίζεται κατά βάση ως τουριστικό κίνητρο, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις του προσκυνηματικού τουρισμού.

Οι Jackson & Hudman (1995), μελετώντας τα πρότυπα επισκεψιμότητας στους καθεδρικούς ναούς του Ηνωμένου Βασιλείου, υποστηρίζουν πως η συγκεκριμένη μορφή επίσκεψης αποτελεί από μόνη της κίνητρο ταξιδιού, στο ευρύτερο πλαίσιο της θρησκευτικότητας, ενώ ο Mansfeld (1995), στην έρευνά του σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα του βορειοδυτικού Λονδίνου, αναφέρει πως η θρησκεία των τουριστών σχετίζεται με την ανάγκη τους να ανήκουν σε μία

συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα αναφοράς, η οποία επηρεάζει σαφώς την καταναλωτική και τουριστική συμπεριφορά. Τέλος, ο Fleischer (2000), διερευνώντας τους προσκυνητές των Αγίων Τόπων, αποδεικνύει πως οι τουρίστες που θεωρούν τους εαυτούς τους ως προσκυνητές έχουν διαφορετικά προσωπικά χαρακτηριστικά και πρότυπα επίσκεψης από τους άλλους τουρίστες, με χαρακτηριστική διαφοροποίηση αυτήν μεταξύ Καθολικών και Προτεσταντών, οι οποίοι αντιμετωπίζουν την επίσκεψή τους είτε ως ιερή είτε ως κοσμική, αντίστοιχα.

1.2 Προσκυνηματισμός και Θρησκευτικός τουρισμός

Το προσκύνημα ορίζεται ως το ταξίδι που πραγματοποιείται για θρησκευτικούς λόγους σε έναν ιερό τόπο και από πνευματικές αιτίες με σκοπό την κατανόηση του εαυτού, σε επίπεδο εσωτερικής αναζήτησης (Barber, 1993). Σύμφωνα με την Collins-Kreiner (2006), το προσκύνημα αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά φαινόμενα της θρησκείας και υφίσταται σε όλες τις κύριες θρησκείες του κόσμου. Για το Χριστιανισμό, η Ιερουσαλήμ και η Ρώμη παραμένουν ως τα πιο σημαντικά μέρη προσκυνήματος, ενώ για το Ισλάμ, η Μέκκα και η Μεδίνα δεν είναι απλά προσκυνηματικά μέρη εθελούσιας επίσκεψης αλλά, αντιθέτως, ιεροί τόποι τους οποίους πρέπει να επισκεφτεί οποιοσδήποτε Μουσουλμάνος τουλάχιστον μία φορά στη ζωή του, ως μέρος των υποχρεώσεων που προκύπτουν από την πίστη του. Για τον Ιουδαϊσμό, ο κύριος χώρος προσκυνήματος ήταν ο Ναός της Ιερουσαλήμ, έως ότου καταστράφηκε, ενώ σήμερα είναι το Τείχος των Δακρύων, ενώ για το Βουδισμό, υπάρχουν διάφορα μέρη που προσελκύουν προσκυνητές, με το σημαντικότερο εξ αυτών τη γενέτειρα του Βούδα στο Νεπάλ. Ο Lewis (2004), ωστόσο, επισημαίνει πως ιδιαίτερα στο Χριστιανισμό, υφίσταται και μία ξεχωριστή κατηγορία προσκυνητή, ο οποίος εμπνέεται από θρησκευτικά κίνητρα, αλλά οι αναζητήσεις του είναι περισσότερο πνευματικής φύσης.

Στη βιβλιογραφία εντοπίζεται σε θεωρητικό επίπεδο ένας σημαντικός διάλογος αναφορικά με τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο θρησκευτικό τουρίστα και τον προσκυνητή. Ο Coleman (2004) εξηγεί πως ο τουρισμός αποτελεί μία δραστηριότητα αναψυχής, ενώ το προσκύνημα είναι ένα περισσότερο ιερό ταξίδι. Παράλληλα, ο Smith (1992) διαχωρίζει τους προσκυνητές από τους θρησκευτικούς τουρίστες σε πέντε διαφορετικά επίπεδα, τα οποία διέρχονται από τον ευσεβή προσκυνητή, ο οποίος έχει ισχυρά κίνητρα ταξιδιού που προέρχονται από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, στον προσκυνητή που παρακινείται σε ένα βαθμό από την πίστη του αλλά ενδιαφέρεται για επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αξίας, καταλήγοντας στο θρησκευτικό τουρίστα που ενδιαφέρεται για τη θρησκευτική παράδοση και, τελικά, στον κοσμικό επισκέπτη, ο οποίος επιλέγει μεν έναν τόπο θρησκευτικής σημασίας αλλά χωρίς να παρακινείται από

θρησκευτικής σημασίας αίτια με το συγκεκριμένο διαχωρισμό να αποτυπώνεται και από τους Kim & Kim (2018).

Ο Margry (2008) προσδιορίζει τον προσκυνηματικό τουρισμό ως ένα ταξίδι με σκοπό την υπερφυσική συνάντηση με ένα ιδιαίτερο πολιτιστικό αντικείμενο, το οποίο θα προσδώσει πνευματική, συναισθηματική ή και φυσική ίαση. Για το λόγο αυτό, τονίζει ότι για να ξεχωρίσει ένα ταξίδι αναψυχής από ένα προσκυνηματικό ταξίδι, θα πρέπει να συνυπάρχουν, τόσο η ιερότητα του χώρου ή πολιτιστικού αντικειμένου, όσο και ο δυναμικός μετασχηματισμός του επισκέπτη.

Οι Horner & Swarbrooke (1999) υποστηρίζουν πως η παραδοσιακή διάρθρωση και υποδομή του θρησκευτικού τουρισμού έχει αναδείξει πολλούς θρησκευτικούς τουριστικούς προορισμούς ως πόλους έλξης για πολλούς θρησκευτικούς τουρίστες, ενώ την ίδια στιγμή, λόγω της αυξανόμενης πίεσης του σύγχρονου τρόπου ζωής, πολλοί μη πιστοί πραγματοποιούν σύντομα ταξίδια σε χώρους θρησκευτικής αξίας με σκοπό την προσωπική αναζήτηση και τη χαλάρωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι τα σύντομα ταξίδια που πραγματοποιούν επισκέπτες στα Ορθόδοξα μοναστήρια του Αγίου Όρους στην Ελλάδα, με την προϋπόθεση συμμόρφωσης με τα αντίστοιχα καθεστώτα των Μονών.

Ουσιαστικά, εντοπίζονται δύο θεωρητικές σχολές αναφορικά με το αν ο προσκυνητής μπορεί να λογίζεται ως τουρίστας. Τα μέρη θρησκευτικής σημασίας μπορούν να θεωρηθούν και ως πολιτισμικοί ή ιστορικοί τουριστικοί προορισμοί, τους οποίους αξίζει να επισκεφτεί από περιέργεια, ενδεχομένως σε συνδυασμό και με άλλες μη θρησκευτικής φύσης αιτίες (Bremer, 2004). Αδιαμφισβήτητο, η παραδοσιακή φύση των θρησκευτικών ιερών χώρων σήμερα έχει περιοριστεί, με πολλούς εξ αυτών να θεωρούνται πλέον πολιτισμικοί προορισμοί. Για παράδειγμα, η Αγία Έδρα στο Βατικανό δεν αποτελεί προορισμό αποκλειστικά για τους Καθολικούς, αλλά αντιθέτως ένα σημαντικό ποσοστό επισκεπτών ανήκουν σε διάφορα θρησκευτικά δόγματα (Vukonic, 2006).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η βασική ιδέα πίσω από τη θεώρηση του προσκυνητή ως τουρίστα είναι πως η φύση του σύγχρονου προσκυνηματος έχει χάσει την παραδοσιακή σημασία του. Ο Blackwell (2007) υποστηρίζει πως πριν το 19^ο αιώνα, όταν τα δίκτυα μαζικής μεταφοράς δεν ήταν επαρκώς αναπτυγμένα, η πραγματοποίηση ενός προσκυνηματος μπορούσε να διαρκέσει εβδομάδες και αντιμετωπιζόταν ως μία ευκαιρία περιπέτειας που ενείχε κινδύνους. Έτσι, μέσω

της προσωπικής δοκιμασίας, ο προσκυνητής είχε τη δυνατότητα να τονώσει την εσωτερική πνευματική του ολοκλήρωση μέσω της θρησκευτικής εμπειρίας, φτάνοντας στο επίπεδο της αυτοπραγμάτωσης. Ωστόσο, η επίπονη αυτή διαδικασία, με την ανάπτυξη των μέσων μαζικής μεταφοράς, έχει πάψει να ισχύει για τη διαδικασία του προσκυνήματος, με αποτέλεσμα αυτό πλέον να μη θεωρείται σε απόλυτο βαθμό ως μία ‘ιερή’ διαδικασία.

Στη διαπίστωση αυτή συμφωνεί και ο Cohen (2002), ο οποίος υποστηρίζει πως λόγω του ότι η πλειονότητα των σύγχρονων μνημείων θρησκευτικής αξίας είναι προσβάσιμη σε ικανοποιητικό βαθμό, τελικά αυτά εξυπηρετούν και άλλους σκοπούς, περισσότερο τουριστικής σημασίας. Αυτήν τη φύση ‘πολλαπλής χρήσης’ των θρησκευτικών προορισμών υποστηρίζουν και οι Shuo et al (2009), ενώ οι Pavicic et al (2007) προσθέτουν πως σήμερα, η πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος μπορεί να θεωρηθεί και ως μία δραστηριότητα οικογενειακής επανένωσης και τόνωσης των οικογενειακών δεσμών. Ομοίως, ο Shinde (2007) συμφωνεί στην εξασθένιση της ιερής φύσης του σύγχρονου προσκυνήματος, καθορίζοντας τον όρο του ‘σύγχρονου προσκυνήματος», το οποίο παρακινείται από θρησκευτικά κίνητρα αλλά πραγματοποιείται ως μία ευκαιρία αναψυχής. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί την εννοιολογική βάση της θεώρησης του προσκυνητή ως θρησκευτικό τουρίστα.

Βέβαια, οι Olsen & Timothy (2006) αναφέρουν πως είναι σχετικά δύσκολο να χαραχθεί μία σαφής διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους προσκυνητές και τους θρησκευτικούς τουρίστες, δεδομένου ότι και οι δύο αυτές κατηγορίες χρησιμοποιούν τις ίδιες τουριστικές εγκαταστάσεις και υπηρεσίες, όπως είναι η τοπική συγκοινωνία, τα ξενοδοχεία και οι αντίστοιχες υποδομές. Ο Olsen (2010) σημειώνει περαιτέρω πως είναι μη ρεαλιστική μία σαφής διχοτόμηση μεταξύ προσκυνητή και τουρίστα, ενώ ο Gupta (1999) υποστηρίζει πως από μία ευρύτερη σκοπιά, το σύγχρονο προσκύνημα, εκτός των λατρευτικών πτυχών του, στην πραγματικότητα περιλαμβάνει πολλές τουριστικές δραστηριότητες, όπως είναι οι περιηγήσεις στα αξιοθέατα και η αγορά τουριστικών προϊόντων.

Σε συνάρτηση με την προσέγγιση αυτή, ο Smith (1992) αναφέρει πως οι τουρίστες και οι προσκυνητές θα πρέπει να εντάσσονται στην ίδια κατηγορία, καθώς εμπλέκονται στις ίδιες τουριστικές δραστηριότητες που αφορούν στο ταξίδι. Υπό αυτό το πρίσμα, ο τουρίστας και ο προσκυνητής δεν αποτελούν δύο διακριτές κατηγορίες από την άποψη της παρατηρήσιμης συμπεριφοράς, αλλά τοποθετούνται στα δύο τελικά σημεία μιας συνέχειας, μεταξύ των οποίων μπορούν να εντοπιστούν διάφοροι πιθανοί συνδυασμοί ιερότητας/κοσμικότητας. Όπως, μάλιστα,

σημειώνει η Shinde (2007), οι μετασχηματισμοί που έχουν λάβει χώρα κατά τη διάρκεια του χρόνου στη φύση του προσκυνήματος αποδεικνύουν πως αυτό ουσιαστικά αποτελεί τον πρόδρομο του σύγχρονου τουρισμού, τείνοντας να κλίνει περισσότερο προς την πλευρά της ψυχαγωγίας. Η ίδια ερευνήτρια αναφέρει πως η απομάκρυνση του παράγοντα των κακουχιών κατά τη διάρκεια του ταξιδιού έχει αποδυναμώσει σήμερα την πνευματική σύνδεσή του με τη θρησκευτική εμπειρία, η οποία παραδοσιακά αποτελούσε την ουσία και τη μοναδικότητα του προσκυνήματος, με αποτέλεσμα ο θρησκευτικός τουρισμός σήμερα να τοποθετείται στο ενδιάμεσο πεδίο του προσκυνήματος και του τουρισμού, αν και ο τελευταίος τείνει να κυριαρχεί. Ακόμη, οι Irimias et al (2016), κατασκευάζοντας έναν χάρτη ιεραρχικής αξίας, χρησιμοποιώντας ένα ψυχολογικό μοντέλο, ώστε να καταλάβουν πώς οι θρησκευτικοί τουρίστες αντιλαμβάνονται τις τοποθεσίες που επισκέπτονται όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του χώρου, τα οφέλη που αναζητούν και τις προσωπικές τους αξίες καταλήγουν σε περιλαμβάνει τρεις διαφορετικούς τύπους θρησκευτικών τουριστών βάσει των αξιακών τους αντιλήψεων που αφορούν στις θρησκευτικές τους αξίες, τις πνευματικές τους αξίες και τις αξίες που σχετίζονται με τον τουρισμό.

Η άλλη θεωρητική σχολή υποστηρίζει πως ο προσκυνητής δεν μπορεί να θεωρηθεί τουρίστας, διαφοροποίηση που αναδεικνύεται κατά βάση μέσω των κινήτρων του ταξιδιού, του προορισμού του και της ίδιας της θρησκευτικής τοποθέτησης του τόπου επίσκεψης. Έτσι, ο Wiederkehr (2001) υποστηρίζει πως ένα ταξίδι μπορεί να θεωρηθεί προσκύνημα αν γίνεται με αποκλειστικά θρησκευτικά και πνευματικά κίνητρα, μη αποδεχόμενος το κριτήριο της επίπονης πρόσβασης στο θρησκευτικό χώρο. Σε αυτό συμφωνεί και ο Griffin (2007), ο οποίος αναφέρει πως μερικά ταξίδια μπορούν να θεωρηθούν αποκλειστικά προσκυνήματα, όταν παρακινούνται από καθαρά εσωτερικά πνευματικά κίνητρα. Από μία άλλη άποψη, οι Kreiner & Kliot (2000), εξετάζοντας τα συμπεριφορικά χαρακτηριστικά του Χριστιανών προσκυνητών, υποστηρίζουν τον ισχυρισμό του Cohen (1992), ότι δηλαδή το προσκύνημα και ο τουρισμός διαφέρουν ως προς την κατεύθυνση της ανάληψης του ταξιδιού, το οποίο αξιολογείται βάσει της βαρύτητας των πολιτισμικών και θρησκευτικών κινήτρων.

Ο Ebadi (2014) προκειμένου να αποφύγει το πρόβλημα της αλληλοκάλυψης των κινήτρων των επισκεπτών στο Khaled Nabi ταξινόμησε τους επισκέπτες σε κατηγορίες εξής: θρησκευτικούς προσκυνητές, πολιτιστικούς προσκυνητές, νοσταλγικούς προσκυνητές, τουρίστες της περιπέτειας και πολιτιστικούς τουρίστες σε μία προσπάθεια να συνοψίσει τόσο τα θρησκευτικά όσο και τα κοσμικά κίνητρά τους.

Συνοπτικά, αν και υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στο θρησκευτικό τουρίστα και τον προσκυνητή, καθώς ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μία δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου, ενώ ο προσκυνηματικός τουρισμός αφορά περισσότερο σε ένα ιερό ταξίδι (Coleman, 2004), ωστόσο, για τον τομέα του τουρισμού οι προσκυνητές αντιμετωπίζονται συνήθως ως θρησκευτικοί τουρίστες, καθώς κατά τη διάρκεια του προσκυνημάτος ενδέχεται να επισκέπτονται πιο τυπικά τουριστικά μέρη, όπως είναι μουσεία και εμπορικά καταστήματα, εκφράζοντας τις ίδιες ανάγκες με έναν τυπικό ταξιδιώτη (Eade, 1992). Στις μέρες μας ο προσκυνηματικός τουρισμός αποτελεί σημαντική πηγή εσόδων και ανάπτυξης του τουρισμού, καθώς υπάρχει μεγάλος αριθμός τουριστών που επισκέπτεται μνημεία θρησκευτικού τουρισμού χωρίς να έχει αποκλειστικά ένα ισχυρό πνευματικό κίνητρο (Fernandes et al, 2004).

Για τους παραπάνω λόγους, είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστεί με σαφήνεια ο αριθμός των ανθρώπων που ταξιδεύουν για αναψυχή, στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού, και αυτών που έχουν βαθιά πνευματικά κίνητρα για την επίσκεψή τους σε ιερούς χώρους (Post et al, 1998). Για παράδειγμα, ένας θρησκευτικός τουρίστας μπορεί να επισκέπτεται έναν ιερό χώρο για να αποδείξει στο Θεό την αγάπη του, για να έρθει σε επαφή με κάτι που θεωρεί ιερό, για να δείξει ευγνωμοσύνη ή για να ζητήσει ένα θαύμα ή άφεση αμαρτιών (Graburn, 1983). Από την άλλη πλευρά υπάρχουν παραδείγματα θρησκευτικών τουριστών που ταξιδεύουν για να αποκτήσουν μια νέα εμπειρία ή απλά για να επισκεφτούν έναν ιερό χώρο, για να γνωρίσουν την ιστορία του τόπου και του χώρου ή να θαυμάσουν κάτι ελκυστικό, για να κάνουν τις διακοπές τους πιο συναρπαστικές, να αλλάξουν τη ρουτίνα της ζωής τους ή απλά να ικανοποιήσουν την περιέργειά τους και να συμβαδίσουν με σύγχρονες τάσεις τουρισμού (Post et al, 1998).

1.3 Κίνητρα Θρησκευτικού Τουρισμού

Το κίνητρο για τον τουρίστα ορίζεται ως μία κατάσταση ανάγκης, η οποία ωθεί το άτομο σε ορισμένους τύπους δράσης που θεωρούνται πως θα του προσφέρουν ικανοποίηση. Ο εντοπισμός και η ανάγνωση των επιθυμιών, των αναγκών και των απόψεων των τουριστών αποτελούν πολύ σημαντικές διαδικασίες για την οργάνωση του τουριστικού προϊόντος στα πλαίσια της κατανάλωσης και την επένδυσης (Page, 2003). Ωστόσο, τα κίνητρα ενός τουρίστα αποτελούν ένα σύνθετο ζήτημα που κυριαρχείται από συμπεριφορικούς, κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες (Crompton & McKay, 1997; Pearce & Lee, 2005; Yoon & Uysal, 2005), καθώς ο σύγχρονος τουρίστας αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως καταναλωτής.

Με αυτόν τον τρόπο, κάθε προσπάθεια να ανακαλυφθούν και να προσδιοριστούν επαρκώς τα ακριβή κίνητρα κάθε τουρίστα θεωρείται ως βάση για τον καθορισμό των μέτρων που χρειάζονται για να αναπτυχθεί ο τουρισμός και να εντατικοποιηθεί η ανάγκη των ανθρώπων να ταξιδεύουν, ειδικά αναφορικά με ταξίδια που επηρεάζονται από ποικίλες ανθρώπινες επιθυμίες (Pearce, 1992). Όμως, ο εντοπισμός των πραγματικών κινήτρων δεν είναι μία απλή διαδικασία, καθώς αυτά ανταποκρίνονται στις προσωπικές ανάγκες και επιθυμίες κάθε ανθρώπου, ενώ τα τελευταία χρόνια διερευνούνται περισσότερο βάσει επιχειρηματικών και οικονομικών παραγόντων. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως το τουριστικό κίνητρο μπορεί να διαφοροποιηθεί ακόμα και κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού.

Σύμφωνα με τους Oviedo et al (2014), ο προσκυνηματικός τουρισμός προσφέρει κάτι μοναδικό σε αντιδιαστολή με το σύγχρονο δυτικό τρόπο ζωής, διαμορφώνει εμπειρίες οι οποίες πέρα των αρχικών θρησκευτικών κινήτρων οδηγούν στον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας του σύγχρονου ανθρώπου, ο οποίος αναζητά μία εμπειρία έξω από τα όρια της σύγχρονης υλιστικής και καταναλωτικής λογικής.

Το θρησκευτικό κίνητρο στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού συνδέεται στενά με την ανάγκη των τουριστών να ακολουθήσουν το Θεό τους. Για το Χριστιανισμό ιδιαίτερα η ιδέα του προσκυνήματος αποτελεί έκφραση της διασύνδεσης με τη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, ενώ γενικότερα τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού είναι μοναδικά, καθώς ενίοτε οδηγούνται από ένα αίσθημα υποχρέωσης και καθήκοντος (Horner et al, 1999), παρά από την ανάγκη για διασκέδαση και αναψυχή. Ειδικά ο προσκυνηματικός τουρισμός είναι για τον ταξιδιώτη μία εμπειρία που προϋποθέτει μία στάση μετάνοιας σε σχέση με τα καθήκοντα του θρησκευόμενου ατόμου, ενώ είναι συχνό το φαινόμενο ο προσκυνητής να επισκέπτεται το ιερό ζητώντας μία συγκεκριμένη χάρη.

Ο θρησκευτικός τουρίστας επισκέπτεται ένα θρησκευτικό μνημείο για να ζήσει μία πνευματική εμπειρία σχετικά με την προσέγγισή του προς το Θεό, η οποία εκφράζεται μέσω του οδοιπορικού του από την κατοικία του στον προορισμό της πίστης του και μέσω της συμμετοχής του σε διάφορες θρησκευτικές δραστηριότητες (Guleke & Olsen, 2004). Βέβαια, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχουν διαφοροποιήσεις, καθώς κάποιοι ταξιδεύουν για να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, άλλοι για να ικανοποιήσουν συναισθήματα νοσταλγίας και άλλοι για να βιώσουν την υπέρβαση ή για να εκπληρώσουν συγκεκριμένες διδασκαλίες της θρησκείας τους, όπως είναι χαρακτηριστικά τα ταξίδια στη Μέκκα για τους Μουσουλμάνους.

Όπως αναφέρει και ο Raj (2012) η πίστη και τα θρησκευτικά κίνητρα αποτελούν για τους Μουσουλμάνους την κύρια αιτία της απόφασης για το προσκυνηματικό ταξίδι, αφού αποτελεί το «κλειδί» της ισλαμικής πίστης.

Αν και η αναζήτηση αποτελεί σημαντικό κομμάτι της παρακίνησης για την εκπλήρωση ταξιδιών θρησκευτικού χαρακτήρα, τα τελευταία χρόνια δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα κίνητρα απόκτησης γνώσης (Timothy & Olsen, 2006). Καθώς ο προσκυνηματικός τουρισμός των παλαιότερων χρόνων έχει εξελιχθεί στο σύγχρονο θρησκευτικό τουρισμό, έχει αυξηθεί παράλληλα και το προαναφερθέν κίνητρο, όπως και το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον για τη γνώση των θρησκευτικών ριζών, γεγονός που ενισχύεται και από τους οργανωτές και τους συμμετέχοντες του θρησκευτικού τουρισμού, οι οποίοι συνηθίζουν να επικεντρώνονται σε δραστηριότητες απόκτησης γνώσης.

Σύμφωνα με τον Dallen (2006), η θρησκεία και η πνευματικότητα αποτελούν δύο από τα ισχυρότερα κίνητρα πραγματοποίησης ταξιδιών σε πολλούς και γνωστούς προορισμούς, οι οποίοι έχουν αναπτυχθεί τουριστικά ακριβώς βάσει αυτών των συνδέσεων τους με ιερούς ανθρώπους, τόπους και γεγονότα. Ο Gallagher (2009), ομοίως υποστηρίζει πως η έρευνα γύρω από τα τουριστικά κίνητρα θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη την έννοια της πνευματικότητας, η οποία ωστόσο, συχνά και λανθασμένα, ταυτίζεται με τη θρησκευτικότητα. Στο πλαίσιο αυτό, ο Pesut (2003) αναφέρει πως η πνευματικότητα εστιάζει στην εμπειρία που προέρχεται από τη σχέση μεταξύ του ταξιδιού και της αντιληπτής αίσθησης της ολότητας, ενώ ο Grayling (2003) αναπτύσσει δύο θεμελιωδώς διαφορετικές πτυχές της, εκ των οποίων η πρώτη αναφέρεται στη φύση και τους φυσικούς νόμους και η δεύτερη είναι υπερβατική και πέρα από τα όρια του πραγματικού κόσμου. Υπό αυτό το πρίσμα, η επανασύνδεση του ταξιδιώτη με το περιβάλλον αποτελεί βασικό στοιχείο της πνευματικότητας, η οποία παρακινεί το θρησκευτικό τουρισμό, ενώ ο Senn (2002) επισημαίνει πως το ταξίδι είναι ο μόνος τρόπος αναζήτησης του πραγματικού νοήματος της σύγχρονης και ατομικιστικής ζωής. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Chesworth (2006), η εμπειρία της πνευματικότητας στον τουρισμό πραγματοποιείται πέρα από τους κανόνες και τις νόρμες του ταξιδιώτη, ως μεμονωμένο άτομο, ενώ δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως οι προσκυνητές και οι θρησκευτικοί τουρίστες τείνουν να διεισδύουν βαθύτερα στις κοινωνίες και τους πολιτισμούς υποδοχής τους (Jarvis, 2005).

Καθίσταται, λοιπόν, προφανές πως η πραγματοποίηση ταξιδιών αποκλειστικά με θρησκευτικά κίνητρα είναι πλέον ένα λιγότερο σύνηθες τουριστικό φαινόμενο. Στην πραγματικότητα, τα

πνευματικά κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού και του προσκυνηματισμού συχνά υπερσχύουν των θρησκευτικών (Nilsson & Tesfahuney, 2016). Ο Richards (2007), σε μία επισκόπηση των σχετικών ερευνών, αναφέρει πως η παρακίνηση του θρησκευτικού τουρισμού βασίζεται σε αποκλειστικά θρησκευτικά κίνητρα στο 50% των περιπτώσεων, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις τα θρησκευτικά κίνητρα αναμειγνύονται με τα πολιτιστικά. Συνολικά, τα σημερινά προσκυνήματα συνδυάζουν την πνευματική εμπειρία με τα παραδοσιακά στοιχεία της επίσκεψης αξιοθέατων. Από την πλευρά των πνευματικών κινήτρων, τα σημαντικότερα εξ αυτών είναι το ‘πνευματικό κέρδος’ (Wright, 2008), το οποίο μεταφράζεται σε ανανεωμένο πνεύμα, σε εμβάθυνση της πίστης, σε ενίσχυση της θεολογικής γνώσης και στην αποκόμιση σημαντικών εμπειριών που αλλάζουν τον προσανατολισμό της ζωής του ατόμου.

Στο ίδιο πλαίσιο, πνευματικής φύσης κίνητρα είναι η αναζήτηση απαντήσεων σε σημαντικά θρησκευτικά ερωτήματα, η προσευχή και η ευλογία (Yeoman, 2008), ενώ σε πρακτικότερο επίπεδο ανάλογα κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού είναι η θεραπεία, η εκπλήρωση μιας ευχής ή η πραγματοποίηση μιας θρησκευτικής υποχρέωσης, όπως είναι το τάμα στο Χριστιανισμό (Jafari, 2000). Ο Liguorian (2011) επισημαίνει, μάλιστα, πως το προσκύνημα δεν έχει να κάνει αποκλειστικά με τον θρησκευτικής αξίας προορισμό, αλλά αποτελεί μία ολοκληρωμένη τουριστική διαδρομή, η οποία ξεκινάει από τον προγραμματισμό του ταξιδιού και συνεχίζει στην αναχώρηση και στο ταξίδι στο σύνολό του, συμπεριλαμβανομένων των επακόλουθών του μετά την ολοκλήρωσή του, όπως είναι τα πνευματικά οφέλη που συνοδεύουν τον ταξιδιώτη σε όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Ο Petreas (2011) θεωρεί ότι παράγοντες όπως η αυθεντική εμπειρία περιπλάνησης, το διαφοροποιημένο τουριστικό προϊόν και η επιθυμία για μη συμβατικές ταξιδιωτικές εμπειρίες, σε συνδυασμό με την πίστη, παρακινούν τους ανθρώπους να πραγματοποιούν θρησκευτικά ταξίδια. Επιπροσθέτως, οι Simone-Charteris & Boyd (2011) αναφέρουν ως ισχυρά κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού: (1) τη βαθιά ενδοσκόπηση, (2) την οικειότητα με το Θείο, (3) το θαυμασμό της αρχιτεκτονικής ή των θαυμάτων της φύσης, (4) το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον για την ιστορία του τόπου, (5) την παρατήρηση και αναζήτηση της κατανόησης των άλλων πολιτισμών, των διαφορετικών τρόπων ζωής, των παραδόσεων, των αξιακών συστημάτων και των πεποιθήσεων, (6) την πολιτική, (7) την περιέργεια, και (8) τη νοσταλγική, πατριωτική και αναμνηστική επιθυμία για αυθεντικές εμπειρίες. Υπό μία πιο ολιστική προσέγγιση, ο Wright (2008) συνοψίζει τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού στα: (i) πνευματικά, (ii) εκπαιδευτικά/πολιτισμικά, (iii) σωματικά, και (iv) συναισθηματικά.

Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί πως σε κάθε περίπτωση το θρησκευτικό κίνητρο, με μεγαλύτερη ή μικρότερη βαρύτητα, κατέχει εξέχουσα θέση στην πραγματοποίηση ενός ταξιδιού στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού. Ο Frey (1998) επισημαίνει πως στον πυρήνα του προσκυνήματος τοποθετείται το ίδιο το θρησκευτικό κίνητρο και οι αντίστοιχες θρησκευτικές ανησυχίες αναζήτησης και επιδίωξης μιας αυθεντικής εμπειρίας. Ωστόσο, διάφορες εμπειρικές μελέτες αποδεικνύουν πως ακόμα και όταν το βασικό κίνητρο του ταξιδιού είναι θρησκευτικό, στην πραγματικότητα κατά την πραγματοποίησή του το κίνητρο αυτό σπανίως παραμένει στατικό, αλλά, αντιθέτως, μεταβάλλεται ή επεκτείνεται πέρα από τα στενά θρησκευτικά όρια (Dubisch, 1995). Έτσι, η ταξιδιωτική εμπειρία παρακινείται μεν από τη θρησκευτικότητα αλλά ακολούθως καθοδηγείται από περισσότερο κοσμικής φύσης παράγοντες, ενώ παράλληλα επηρεάζεται και από άλλες μεταβλητές, όπως είναι το φύλο, η ηλικία ή οι πολιτισμικές καταβολές.

Επιπλέον, τα πολιτιστικά κίνητρα είναι ιδιαίτερα σημαντικά στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού. Ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί εκείνη την έκφανση του τουρισμού που αφορά στις μετακινήσεις των ανθρώπων με πολιτιστικά κίνητρα, όπως είναι τα εκπαιδευτικά ταξίδια, οι πολιτιστικές περιηγήσεις, τα ταξίδια σε φεστιβάλ και άλλες εκδηλώσεις της τέχνης και του θεάματος, οι επισκέψεις σε μνημεία, σε φυσικά τοπία και άλλους χώρους λαογραφικού ενδιαφέροντος (Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού, 2009). Ωστόσο, πολλές φορές οι επισκέψεις σε πολιτιστικά μνημεία δεν αποτελούν απαραίτητα έκφανση του πολιτιστικού τουρισμού αλλά συνήθως είναι ένας δευτερεύον στόχος. Για παράδειγμα, σε περίπτωση οι καιρικές συνθήκες είναι δυσμενείς κατά τη διάρκεια μιας μέρας ενός ταξιδιού, πολλοί τουρίστες επιδιώκουν την επίσκεψή τους σε ένα μουσείο, και έτσι ο πολιτιστικός τουρισμός επιτελείται λόγω επιρροών από άλλους παράγοντες (Richards, 2007). Με αυτόν τον τρόπο γίνεται κατανοητό πως ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να διαφέρει σε όρους κινήτρων και συμπεριφοράς σε σχέση με τον πολιτιστικό τουρισμό που υποκινείται από την ανάγκη για τη συμμετοχή σε συγκεκριμένες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Το παραπάνω φαινόμενο ισχύει και στην περίπτωση του θρησκευτικού τουρισμού, καθώς πολλοί πιστοί ή μη επισκέπτονται χώρους λατρείας ή μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος για θαυμάσουν θρησκευτικά στοιχεία, όπως κατασκευές, εικόνες ή τελετουργίες (El-Gohary, 2016). Έτσι, εξελίσσονται διάφορες τουριστικές συμπεριφορές, όπως αυτή του πιστού που βασίζεται σε πολιτιστικά κίνητρα για να επισκεφτεί έναν προορισμό θρησκευτικού ενδιαφέροντος ή η συμπεριφορά ενός τουρίστα που επισκέπτεται έναν συγκεκριμένο προορισμό για να εντοπίσει πολιτιστικά στοιχεία σχετιζόμενα με τη θρησκεία, όπως είναι για παράδειγμα η επίσκεψη σε μία

εκκλησία για να θαυμάσει την αρχιτεκτονική και την πολιτιστική κληρονομιά, για δει από κοντά έργα τέχνης ή για να γνωρίσει κάποια ιστορικά στοιχεία (Richards, 2007). Είναι συχνό το φαινόμενο πολλά ταξίδια πολιτιστικού περιεχομένου να περιλαμβάνουν επισκέψεις σε θρησκευτικούς χώρους, όπως για παράδειγμα η επίσκεψη στην Παναγία των Παρισίων ή στον τόπο της Αποκαλύψεως στην Πάτμο.

Τέλος, σημαντικό είναι να σημειωθεί πως στη βιβλιογραφία πολλές φορές τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού διαχωρίζονται από αυτά του προσκυνηματισμού. Η ανάγκη για τη γνώση ενός νέου προορισμού αποτελεί τη βασική συνιστώσα των προσκυνηματικών κινήτρων, αν και αυτά ενδέχεται να διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους. Ένα παράδειγμα προσκυνήματος στο Χριστιανισμό είναι το ταξίδι της ακολουθίας των βημάτων του Χριστού, όπου οι επισκέπτες επιλέγουν διαφορετικούς δρόμους, μέρη και τοπία από αυτά που ίσως είχε επιλέξει ο Ιησούς και οι ακόλουθοί του. Με το ταξίδι αυτό, οι προσκυνητές αποκτούν την αίσθηση πως προσεγγίζουν τα κείμενα της Βίβλου και παρουσιάζουν διαφορετικά κίνητρα, όπως το να δείξουν την ευγνωμοσύνη τους στο Θεό ή να ικετέψουν για ένα θαύμα. Βέβαια, οι θρησκευτικοί τουρίστες μπορεί να παρουσιάζουν φαινομενικά προσκυνηματικά κίνητρα κατά την επίσκεψή τους σε έναν ιερό χώρο, αλλά στην ουσία τα κίνητρά τους να είναι διαφορετικής φύσης, όπως η ανάγκη επίσκεψης σε ένα χώρο με ενδιαφέρουσα ιστορία ή έντονο πολιτιστικό ενδιαφέρον.

Στη Δυτική παράδοση, τα κίνητρα για την πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος κατά κύριο λόγο στηρίζονται στην ατομική επιθυμία του ταξιδιώτη να ολοκληρώσει έναν όρκο ή μία μετάνοια. Όπως αναφέρει ο Vukonic (1996) για τους Ρωμαιοκαθολικούς, ένα από τα ισχυρότερα κίνητρα του προσκυνήματος είναι η άφεση αμαρτιών που σχετίζεται με την έννοια της ανοχής, δεδομένου ότι η πρακτική των συγχωροχαρτιών που άρχισε να αναπτύσσεται στον 11^ο αιώνα έδωσε μία ισχυρή ώθηση στην αύξηση του αριθμού των καθολικών προσκυνητών και την αντίστοιχη ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Ο Fleischer (2000) αναγνωρίζει έξι διαφορετικούς τύπους προσκυνήματος ανάλογα με τα κίνητρα, τα οποία ευρύνονται από λατρευτικά μέχρι την επιθυμία προσωπικής περιπλάνησης. Επιπλέον, αν και η παρακίνηση για την πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος ή την επαφή με την πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά ενός τόπου θρησκευτικής σημασίας διαμορφώνουν δύο ξεχωριστές κατηγορίες κινήτρων, συχνά αλληλοϋποστηρίζονται. Παραδειγματικά, το μουσουλμανικό προσκύνημα στη Μέκκα ή οι επισκέψεις των Χριστιανών στην Ιερουσαλήμ ή τη Ρώμη μπορούν να οδηγήσουν σε μία πραγματική θρησκευτική εμπειρία, ακόμα και όταν υποκινούνται από κίνητρα που σχετίζονται με την πολιτισμική κληρονομιά τους.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Dominguez (2010), ο οποίος διερευνά τα προσκυνηματικά κίνητρα των επισκεπτών της διαδρομής του Αγίου Ιακώβου στο SantiagodeCompostella, σημειώνει πως αυτά διαφοροποιούνται σημαντικά ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες των επισκεπτών. Στην εν λόγω έρευνα, ως προσκυνηματικά κίνητρα αναγνωρίζονται η εξερεύνηση του εαυτού, η αναζήτηση του νοήματος της ζωής, η εύρεση ενός ευνοϊκού φυσικού περιβάλλοντος που αντανakλά την πίστη, η εκπλήρωση μιας υπόσχεσης, η επίσκεψη σε άλλα προσκυνήματα, η ολοκλήρωση της διαδρομής που έχει ακολουθηθεί από χιλιάδες άλλους πιστούς ανά τους αιώνες, η εμπειρία της πολιτισμικής κληρονομιάς της διαδρομής, η ενίσχυση της πίστης και η προσευχή για την εκπλήρωση διάφορων προσωπικών αναγκών.

Ακόμη, σύμφωνα με τους Mansfeld & Pizam (2006), τα κίνητρα για την πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος είναι τα ακόλουθα: (1) η εκπλήρωση μιας θρησκευτικής υποχρέωσης, η οποία συνήθως οδηγεί σε ένα ενισχυμένο θρησκευτικό 'status' μετά την ολοκλήρωσή της (π.χ. η προσωνυμία Χατζ που αποδίδεται στο μουσουλμάνο προσκυνητή μετά την επιστροφή του από τη Μέκκα), (2) η ολοκλήρωση μιας πράξης αφοσίωσης σε έναν τόπο θρησκευτικής σημασίας, (π.χ. η εμφάνιση της θεότητας στη Λούρδη), (3) η πραγματοποίηση μιας πράξης για την άφεση αμαρτιών μέσω της απόδοσης χάριτος λόγω της επίσκεψης σε ένα συγκεκριμένο μέρος, (4) η προσευχή για ιδιαίτερες προσωπικές ανάγκες που συχνά σχετίζονται με την υγεία (π.χ. η επίσκεψη στα θερμικά νερά της Λούρδης), (5) ο κατευνασμός μιας θεότητας για την αντιμετώπιση της ατυχίας, (6) η επίσκεψη σε μία περιοχή όπου αναμένονται θαυμαστά γεγονότα στο μέλλον, (7) η συμμετοχή σε μία συνάντηση προσευχής με έναν θρησκευτικό ηγέτη (π.χ. με τον Πάπα στη Ρώμη), (8) η συμμετοχή σε μία θρησκευτική τελετή, και (9) η συμμετοχή σε άλλες λαϊκές εκδηλώσεις θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

Αναφορικά με τα ειδικά κίνητρα του τουρίστα και σύμφωνα με αυτά, ο θρησκευτικός τουρισμός διακρίνεται στα εξής είδη (Μοίρα, 2009):

- I. Στον προσκυνηματικό θρησκευτικό τουρισμό, ο οποίος αφορά στην επίσκεψη σε τόπο προορισμού όπου ο επισκέπτης μεταβαίνει για να προσκυνήσει, να εκδηλώσει την πίστη του και να ζητήσει ευλογία. Στην Ελλάδα για παράδειγμα περιλαμβάνει επισκέψεις σε σκηνώματα Αγίων, θαυματουργές εικόνες και σύμβολα θρησκευτικής πίστης, ενώ η επίσκεψη αυτή εξαρτάται από το αίσθημα θρησκευτικότητας και τη σχέση του προσκυνητή με τα αντικείμενα της θρησκευτικής πίστης.

- II. Στον πολιτιστικό θρησκευτικό τουρισμό, ο οποίος αφορά σε επίσκεψη σε περιοχή προορισμού και για πολιτιστικούς λόγους, εκτός από θρησκευτικούς, όπως είναι για παράδειγμα η αρχιτεκτονική ενός μνημείου. Τέτοιου είδους θρησκευτικά επισκέψιμα μνημεία είναι κυρίως οι εκκλησίες και τα μοναστήρια, αλλά και θρησκευτικά σπήλαια ή ασκητήρια, τα οποία συνδυάζουν και το φυσικό πλούτο, ενώ υπάρχουν και ολόκληρες περιοχές τέτοιου τύπου, όπως είναι τα Μετέωρα και το Άγιο Όρος.
- III. Στο λατρευτικό θρησκευτικό τουρισμό, ο οποίος αφορά στη συμμετοχή ή την παρακολούθηση θρησκευτικών εκδηλώσεων, τελετών και πανηγύρεων και είναι αποτέλεσμα της θρησκευτικής λατρείας των πιστών στα σύμβολα της πίστης. Τέτοιου είδους παραδείγματα είναι η περίοδος του Πάσχα και της Μεγάλης Εβδομάδας, αλλά και τα διάφορα πανηγύρια που γίνονται με αφορμή τον εορτασμό Αγίων σε διάφορες περιοχές θρησκευτικού προορισμού.

1.4 Προορισμοί θρησκευτικού ενδιαφέροντος

Ο θρησκευτικός τουρισμός στο επίπεδο τμηματοποίησης της τουριστικής αγοράς δεν έχει διερευνηθεί συστηματικά, παρά το αδιαμφισβήτητο γεγονός πως η θρησκεία αποτελεί σημαντικό κίνητρο για τον εγχώριο και διεθνή τουρισμό (McKelvie, 2005) και τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες (Hall, 2006b), επηρεάζοντας ακόμα και τα μεταναστευτικά ρεύματα (Park, 1994). Δεδομένου ότι σχεδόν όλες οι θρησκείες εμπεριέχουν ειδικούς χώρους τους οποίους οι πιστοί ενθαρρύνονται να επισκεφτούν, η φύση της θρησκευτικής απεικόνισης και απόδοσης των χώρων αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντική. Οι Brace et al (2006) αναφέρουν πως η θρησκευτικότητα των εν λόγω προορισμών πηγάζει από την επίγνωση των θρησκευτικών δεσμεύσεων που τους αφορούν, δεδομένου ενός χρονικού και χωρικού πλαισίου. Με τον τρόπο αυτό, τα μέρη θρησκευτικής αξίας θα πρέπει να εξετάζονται σε ένα σχεσιακό πλαίσιο, όπου οι άνθρωποι, τα υλικά, οι εικόνες, η φαντασία, η μνήμη και άλλα αξιακά συστήματα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Haldrup & Larsen, 2006).

Σε μία εννοιολογική προσέγγιση, οι Jackson & Henrie (1983) αναφέρουν πως οι ιεροί χώροι αποτελούν μέρη που αναγνωρίζονται από άτομα ή ομάδες ατόμων ως άξια αφοσίωσης, λατρείας, πίστης και εκτίμησης. Οι Chidester & Linenthal (1995), επιπλέον, επισημαίνουν πως τα μέρη αυτά δεν ανακαλύπτονται ή κατασκευάζονται απλά, αλλά ιδιωτικοποιούνται και διαχειρίζονται από άτομα που εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα. Παρόλα αυτά, όλα τα ιερά μέρη

μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, ενώ η εμπειρία που διαμορφώνεται από τις δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα σε αυτά καθορίζει μία προφανή αίσθηση ‘τοποφιλίας’ (Tuan, 1974). Η αίσθηση αυτή έχει περιγραφεί από τον Wright (1966) με τον όρο ‘geopriety’, ο οποίος ορίζει τη γνωστική και συναισθηματική προσκόλληση σε έναν ιερό τόπο λόγω της πίστης και των αξιών που συνδέονται με αυτόν. Ειδικότερα, ένας ιερός τόπος είναι αυτός όπου ο προσκυνητής βρίσκει πρόσβαση στο Θεό του. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, οι προορισμοί θρησκευτικής σημασίας, εκτός των παραδοσιακών τοποθεσιών, μπορούν να είναι φυσικά τοπία, όπου ο πιστός μπορεί με παθητικό τρόπο να έρθει σε επαφή με τα θαύματα της φύσης και με τον τρόπο αυτό να έχει μία θρησκευτική εμπειρία, ή ακόμα και ολόκληρες περιοχές, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών κοινοτήτων (Digance, 2003).

Σε γενικότερους όρους, διάφορες κατηγορίες ιερών χώρων μπορούν να διακριθούν, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις οι κατηγορίες αυτές επικαλύπτονται. Σύμφωνα με τον Jackowski (2002), οι προορισμοί για τους προσκυνητές σύμφωνα με το γεωγραφικό κριτήριο μπορούν να κατηγοριοποιηθούν στους εξής τύπους: (1) παγκόσμια θρησκευτικά κέντρα, όπως είναι οι μεγάλες χριστιανικές περιοχές γνωστές για την ιστορία και τη θρησκευτική τους παράδοση, (2) διεθνή θρησκευτικά κέντρα, των οποίων η έκταση δεν υπερβαίνει τη μία ήπειρο, (3) υπερτοπικά θρησκευτικά κέντρα, τα οποία είναι γνωστά εκτός της περιοχής τους αλλά προσελκύουν κυρίως εγχώριους ταξιδιώτες, και (4) τοπικά μέρη θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Για το Χριστιανισμό, ο Wright (2008) εντοπίζει τρεις κατηγορίες ιερών χώρων, βάσει του κριτηρίου της δημοφιλίας τους: (1) τους βιβλικούς (Ισραήλ, Ιορδανία, Αίγυπτος, Τουρκία και Ελλάδα με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη διαδρομή των βημάτων του Αγίου Παύλου και τους Αγίους Τόπους), (2) τους καθολικούς (Ιρλανδία, Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία και Πορτογαλία με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Βατικανό, τη Βασιλική του Αγίου Πέτρου, την Ασίζη, τη Λούρδη και τη Φάτιμα), και (3) τους χριστιανικούς (Γερμανία και Αγγλία, χώρες ιδιαίτερης σημασίας για τον Προτεσταντισμό και την αναμόρφωση του Χριστιανισμού).

Ο Shackley (2001) διακρίνει τις εξής κατηγορίες ιερών χώρων θρησκευτικού και γενικότερα πνευματικού ενδιαφέροντος: (i) τα μέρη εκκλησιαστικής λειτουργίας (Αγία Σοφία, Καθεδρικός Caterbury), (ii) τους χώρους ταφής (Ρωμαϊκές κατακόμβες), (iii) τους ξεχωριστούς ναούς/ιερά (Αμριτσάρ), (iv) ολόκληρες πόλεις (Ιερουσαλήμ, Ρώμη, Ασίζη, Βηθλεέμ), (v) τα παρεκκλήσια ή ενοποιημένες μονές (Μονή Αγίας Αικατερίνης στην Αίγυπτο, Μονή Potala στο Θιβέτ), (vi) τις ενεργειακές τοποθεσίες (Glastonbury), (vii) τα ιερά βουνά (Uluru), (viii) τα ιερά νησιά (Τήνος),

(ix) τις προσκυνηματικές εστίες (Μέκκα, Μεδίνα, Compostela), και (x) τα κοσμικά προσκυνήματα (μέρη του Ολοκαυτώματος, Σπίτι της Άννας Φρανκ στο Άμστερνταμ).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις, είναι προφανές πως η ιερότητα και η θρησκευτικότητα ενός τόπου υφίσταται μόνο για τους γνώστες των χαρακτηριστικών και των λόγων ύπαρξής τους. Ως εκ τούτου, η τάση των ανθρώπων να καθορίζουν ως ιερούς χώρους μόνο ορισμένα κτίρια, όπως είναι οι καθεδρικοί ναοί ή τα τζαμιά, δεν μπορεί να είναι αποδεκτή. Η διαπίστωση αυτή είναι κρίσιμης σημασίας για τη διαχείριση των προορισμών θρησκευτικού ενδιαφέροντος, δεδομένου ότι παρόλο που μερικοί χώροι αναγνωρίζονται ως ιεροί από ευρείες ομάδες πιστών, η ιεροσύνη αυτή για άλλους ταξιδιώτες μπορεί να μην υφίσταται. Εστιάζοντας στο Χριστιανισμό, οι προσκυνηματικές τοποθεσίες συνδέονται μέσω της θρησκευτικής παράδοσης με ένα ιερό πρόσωπο και συνήθως με αντικείμενα που συμβολίζουν το εν λόγω πρόσωπο. Συνεπώς, οι χώροι θρησκευτικού ενδιαφέροντος μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με διάφορους τρόπους και ανάλογα με τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη, τα οποία συνήθως αναφέρονται στο βαθμό θρησκευτικής σημαντικότητας, στο βαθμό αφοσίωσης των πιστών, στα κίνητρα των επισκεπτών, στην τουριστική δραστηριότητα και στη γενικότερη φυσική τοποθεσία, με τον Rollason (2016) να αναφέρει ότι ο χώρος από μόνος του μπορεί να προσδιορίσει και τα κίνητρα του θρησκευτικού επισκέπτη.

Οι Nolan & Nolan (1989) αναφέρουν ότι μία πρώτη κατηγορία θρησκευτικών προορισμών αφορά στην παράδοση και στην προέλευση του προσκυνήματος, οι οποίες συνήθως εκφράζονται μέσω ιστορικών που προσπαθούν να επεξηγήσουν και να περιγράψουν την ιερότητα του χώρου. Οι διάφοροι τύποι ιερών χώρων που εντοπίζονται στην κατηγορία αυτή είναι οι εξής: (1) σημαντικοί ιεροί χώροι, οι οποίοι σχετίζονται με γεγονότα της ζωής ενός Αγίου ή με την ιστορική ανάπτυξη της θρησκείας σε μία συγκεκριμένη περιοχή, (2) ιεροί χώροι που έχουν δημιουργηθεί ως ανταπόδοση στο Θεό από μία ομάδα ατόμων ή ατομικά λόγω σωτηρίας από μία καταστροφή, (3) χώροι λατρευτικής σημασίας, οι οποίοι κατασκευάστηκαν ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης που σχετίζεται με θαύματα ή ασυνήθιστα γεγονότα, (4) χώροι αυθόρμητης λατρείας, οι οποίοι αφορούν στους θρησκευτικούς μύθους που αναπτύσσονται γύρω από ένα αντικείμενο, όπως είναι μία θαυματουργή εικόνα, (5) χώροι ‘κεκτημένης’ ιερότητας, οι οποίοι αναπτύσσονται όταν ιερά λείψανα ή εικόνες μεταφέρονται από έναν τόπο και αποδεικνύονται θαυματουργά σε έναν άλλο χώρο, (6) φαντασματικοί ιεροί χώροι που δημιουργούνται ως αποτέλεσμα οπτασίας ή ενόρασης, και (7) άλλες ιερές τοποθεσίες, οι οποίες διαμορφώνουν μία συνδυασμένη θρησκευτική παράδοση.

Ειδικότερα, αναφορικά με την περίπτωση του προσκυνήματος, στο πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού, τα χαρακτηριστικά των προαναφερθέντων τύπων ιερών τοποθεσιών είναι κρίσιμης σημασίας για τη διαμόρφωση της θρησκευτικής εμπειρίας μέσω του ταξιδιού και την ενίσχυση της σύνδεσης του ταξιδιώτη με την ιερότητα του χώρου (Belhassenetal., 2008). Οι Lois-González & Santos (2015) τονίζουν ότι ο σύγχρονος τουρίστας αποφασίζει το ταξίδι παρακινούμενος τόσο από προσκυνηματικά όσο και κοσμικά κίνητρα, όπως η εξερεύνηση τοπίων ή η απόδραση από την πίεση της καθημερινότητας, αναζητώντας μια σύγχρονη πολιτιστική και βιωματική τουριστική εμπειρία. Αυτό συμβαίνει διότι υπάρχει τεράστιος αριθμός εικόνων και κειμηλίων που βρίσκονται σε πολλά χριστιανικά προσκυνήματα, τα οποία λειτουργούν ως προσκυνηματικές εστίες και σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβαίνουν ακόμα και τη σημαντικότητα του χώρου, ως σύνολο. Έχει παρατηρηθεί, μάλιστα, πως μερικές φορές όταν τα αντικείμενα αυτά μεταφέρονται, το θρησκευτικό ενδιαφέρον των τοποθεσιών μειώνεται σημαντικά. Βέβαια, η ελκτική δύναμη ενός αντικειμένου λατρείας δεν το καθιστά αυτόματα ως κέντρο προσκυνήματος. Έτσι, πολλά μεγάλα θρησκευτικά τουριστικά αξιοθέατα δεν αποτελούν προσκυνήματα, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό και τις κρίσιμες διαφοροποιήσεις που υφίστανται ανάμεσα στους θρησκευτικούς τουρίστες, τους μαζικούς τουρίστες και τους προσκυνητές.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι Nolan & Nolan (2018) διαχωρίζουν περαιτέρω τις τοποθεσίες θρησκευτικού ενδιαφέροντος σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, οι οποίες είναι ευρέως αποδεκτές στη βιβλιογραφία περί θρησκευτικού τουρισμού: τα θρησκευτικά προσκυνήματα, τα θρησκευτικά τουριστικά αξιοθέατα και τις τοποθεσίες θρησκευτικών εορτών. Τα θρησκευτικά προσκυνήματα συνήθως δε διαθέτουν κάποια ιδιαίτερη ιστορική ή καλλιτεχνική αξία, και ως τέτοια δε λειτουργούν ως σημαντικοί τουριστικοί προορισμοί. Η πλειονότητα των επισκεπτών τους προέρχεται από συγκεκριμένες θρησκευτικές ομάδες ατόμων, τα οποία θεωρούν τους εαυτούς τους προσκυνητές και οι περισσότερες επιτόπιες δραστηριότητές τους είναι θρησκευτικής φύσης.

Υπάρχουν παραδείγματα επίσημα αναγνωρισμένων ιερών που δέχονται μαζικό τουρισμό τέτοιου τύπου, όπως είναι η Φάτιμα στην Πορτογαλία, η Λούρδη στη Γαλλία και η Τήνος στην Ελλάδα. Εκτός του χριστιανικού δόγματος, ιερές τοποθεσίες που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία είναι ο Γάγγης Ποταμός, τον οποίο σημαντικός αριθμός Ορθόδοξων Ινδουιστών επισκέπτονται κάθε χρόνο για 'να ξεπλένουν τις αμαρτίες τους και η Μέκκα, όπου εκατομμύρια Μουσουλμάνων ταξιδεύουν ετησίως, μετακίνηση που θεωρείται η μεγαλύτερη μαζικού τύπου

παγκοσμίως (Tilson, 2001). Συνολικά, στις τοποθεσίες αυτές το προσκύνημα τοποθετείται στο επίκεντρο της θρησκευτικής τουριστικής δραστηριότητας, ενώ ο αντίστοιχος τουριστικός τύπος μπορεί να θεωρηθεί μεν θρησκευτικού χαρακτήρα αλλά με έντονα στοιχεία μαζικού τουρισμού.

Τα θρησκευτικά τουριστικά αξιοθέατα αποτελούν θρησκευτικά μνημεία ως μέρη του ευρύτερου φυσικού τοπίου και συνήθως είναι εκκλησιαστικές δομές τις οποίες επισκέπτονται κοσμικά προσανατολισμένοι τουρίστες και θρησκευτικές ομάδες, χωρίς ωστόσο να θεωρούν την επίσκεψη αυτή ως αποκλειστικό θρησκευτικό τους δικαίωμα (Μοίρα, 2009). Τα περισσότερα μέρη θρησκευτικού ενδιαφέροντος στην Ευρώπη σήμερα εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία, ενώ μερικά από τα πιο γνωστά θρησκευτικά αξιοθέατα αποτελούν παράλληλα και σημαντικά προσκυνήματα, όπως είναι το αβαείο LeMont-Saint-Michel στη Γαλλία, ο καθεδρικός ναός Koln στη Γερμανία και ο ναός LaMezquita στην Κόρδοβα της Ισπανίας.

Ο Shackley (2001) αναφέρει πως στα μέρη αυτά οι τουρίστες δεν είναι απλά προσκυνητές αλλά αντιθέτως δείχνουν και πολιτιστικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι οι εν λόγω τοποθεσίες είναι γνωστές για την αρχιτεκτονική τους και την ιστορία τους. Βέβαια, το κτιριακό απόθεμα δεν είναι το αποκλειστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των θρησκευτικών αξιοθέατων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα Μετέωρα που είναι ευρέως γνωστά για τη φυσική τοποθεσία, η οποία λειτουργεί ως μέσο συμβολισμού και αντανάκλασης της θρησκευτικότητας και πνευματικότητας του τόπου. Συνολικά, οι τοποθεσίες της κατηγορίας αυτής προσελκύουν ένα ευρύ φάσμα πιστών και μη πιστών, καθώς και σύγχρονους προσκυνητές, οι οποίοι έχουν ιδιαίτερα αναπτυγμένες περιβαλλοντικές ανησυχίες.

Η τρίτη κατηγορία των τοποθεσιών θρησκευτικών εορτών αποτελείται από εκκλησιαστικές δομές που αποτελούν σημαντικά τουριστικά αξιοθέατα και παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά και με τις δύο προαναφερθέντες κατηγορίες. Ο Getz (1991) αναδεικνύει ως βασικό στοιχείο των εν λόγω τοποθεσιών τις θρησκευτικές γιορτές και τελετές, οι οποίες έχουν ιδιαίτερο θρησκευτικό ενδιαφέρον και έχουν τη δυνατότητα να μεταδίδουν συγκριμένα νοήματα στους συμμετέχοντες μέσω μιας σειράς δραστηριοτήτων πέρα από την παραδοσιακή εμπειρία του μαζικού τουρισμού. Οι θρησκευτικές γιορτές πραγματοποιούνται συνήθως στον εορτασμό επετείων, προς τιμήν ενός συγκεκριμένου Αγίου ή θεότητας, γιορτάζοντας τη γέννηση, το θάνατο ή κάποιο άλλο σημαντικό γεγονός της ζωής του.

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του τύπου αυτού είναι η Ασίζη στην Ιταλία, όπου μεγάλος αριθμός τουριστών επισκέπτεται με τα πόδια τους τάφους του Αγίου Φραγκίσκου (Tilson, 2001). Ωστόσο, η πλειονότητα των θρησκευτικών αυτών εκδηλώσεων δεν έχουν προσκυνηματικό χαρακτήρα, κυρίως λόγω του ότι πολλές από αυτές, ακόμα και αν έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα, έχουν ενσωματωθεί πλήρως στην κοινωνική ζωή των ατόμων και έχουν περισσότερο πολιτισμικό χαρακτήρα (Ambrósio, 2007), όπως συμβαίνει με τη Γιορτή του Πάσχα στην Κέρκυρα, κατά την οποία πραγματοποιούνται πολλές και φαντασμαγορικές παραδοσιακές εκδηλώσεις σε συνδυασμό με τις θρησκευτικές τελετουργίες της Ανάστασης.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ambrósio (2003), οι τουριστικοί προορισμοί θρησκευτικού ενδιαφέροντος μπορούν να διακριθούν και βάσει των υπόλοιπων υποδομών που έχουν δημιουργηθεί για την ανάδειξη της θρησκευτικότητας του τόπου, καθώς και σύμφωνα με τον αριθμό των επισκεπτών και τις υπόλοιπες θρησκευτικές δράσεις, στις εξής κατηγορίες:

- i. στους τόπους όπου υπάρχουν ιερά προσκυνήματα με χαμηλή ή υψηλή αξία ως τουριστικά αξιοθέατα, συμπεριλαμβανομένων των υπόλοιπων προσκυνηματικών δράσεων που λαμβάνουν χώρα σε αυτούς τους τόπους,
- ii. στους τόπους όπου υπάρχουν θρησκευτικά τουριστικά αξιοθέατα, όπως είναι εκκλησιαστικές δομές, διάσημοι ναοί και μοναστήρια,
- iii. στους τόπους όπου πραγματοποιούνται διάσημες θρησκευτικές γιορτές, όπως συμβαίνει κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας.

Αναφορικά με τις διαθέσιμες κατηγοριοποιήσεις του θρησκευτικού τουρισμού, βάσει του χρόνου παραμονής του τουρίστα στον τόπο προορισμού, αυτός διακρίνεται (Τσάρτας, 1996):

- i. στο βραχυπρόθεσμο θρησκευτικό τουρισμό, ο οποίος δεν εμπεριέχει διανυκτέρευση και αφορά σε ένα χωρικά περιορισμένο ταξίδι με σύντομες αποστάσεις, του οποίου ο στόχος είναι η μετάβαση σε ένα θρησκευτικό κέντρο για τη συμμετοχή σε κάποιο θρησκευτικό εορτασμό ή εκδήλωση με τοπικό ή περιφερειακό χαρακτήρα, και
- ii. στο μακροπρόθεσμο θρησκευτικό τουρισμό, ο οποίος εμπεριέχει διανυκτέρευση τουλάχιστον μίας ημέρας και περιλαμβάνει επισκέψεις σε θρησκευτικά κέντρα,

παραμονή στην περιοχή προορισμού για πάνω από μία ημέρα και συνδυασμό επισκέψεων σε άλλα μνημεία ή μουσεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Συμπερασματικά, οι τοποθεσίες θρησκευτικού ενδιαφέροντος μπορούν να διακριθούν σε διάφορους τύπους και υποκατηγορίες, ανάλογα με τα κατά περίπτωση κριτήρια, τα οποία μπορούν να περιλαμβάνουν τον τοπικό ή υπερτοπικό χαρακτήρα του μέρους, το βαθμό σημαντικότητας, τα κίνητρα των επισκεπτών, την ύπαρξη και τον αριθμό προσκυνηματικών εστιών και άλλα χαρακτηριστικά. Σε κάθε περίπτωση, η κατηγοριοποίηση των θρησκευτικών αξιοθέατων είναι κρίσιμης σημασίας για την έρευνα περί θρησκευτικού τουρισμού και την περαιτέρω ανάλυση που αφορά στις επιπτώσεις και στη διαχείρισή του. Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί πως αρκετοί τόποι θρησκευτικού ενδιαφέροντος διαθέτουν μοναδικά χαρακτηριστικά και δεν εμπίπτουν αποκλειστικά σε καμία από τις προαναφερθείσες κατηγορίες. Το SantiagodeCompostela στην Ισπανία ανήκει στο είδος του προσκυνήματος ‘διαδρομής’ (Murray & Graham, 1997), συνδυάζοντας την τουριστική σημαντικότητα της περιοχής, με τη θρησκευτική λατρεία και τον προσκυνηματικό χαρακτήρα, ενώ το Άγιο Όρος στην Ελλάδα, το πιο διάσημο κέντρο του Ορθόδοξου μοναχισμού, διαθέτει ιδιαίτερο χαρακτήρα λόγω της περιορισμένης πρόσβασής του στο ανδρικό φύλο (Andriotis, 2009).

1.5 Θρησκευτικός, Πολιτισμικός, Σημειολογικός και Αφανής

Τουρισμός

Σε γενικότερους όρους, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να διακριθεί σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με τα κίνητρα επίσκεψης. Ωστόσο, ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση του θρησκευτικού τουρισμού με τον πολιτιστικό και το σημειολογικό τουρισμό. Όπως έχει προκύψει από τη βιβλιογραφία, οι θρησκευτικοί και κοσμικοί τουρίστες, όπως και οι πολιτισμικοί τουρίστες, συχνά πραγματοποιούν ταξίδια έχοντας τα ίδια κίνητρα, τα οποία ουσιαστικά στηρίζονται στην αναζήτηση μιας πνευματικής εμπειρίας (Digance, 2003).

Για παράδειγμα, στη Ρώμη, η Αγία Έδρα αντιπροσωπεύει τον πυρήνα της «Αιώνιας Πόλης» και είναι πλήρως ενσωματωμένη στον αστικό ιστό της, προσελκύοντας έναν τεράστιο αριθμό επισκεπτών που παρακινούνται από διάφορα κίνητρα. Η επικάλυψη και αλληλεπίδραση του πολιτιστικού τουρισμού με το θρησκευτικό είναι ιδιαίτερα έντονη στην πόλη του Βατικανού, όπου οι επισκέπτες συνδυάζουν διάφορες δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένης της

συμμετοχής στις χριστιανικές παραδόσεις και στα έθιμα και της επίσκεψης σε κτίρια πολιτισμικής κληρονομιάς.

Μάλιστα, οι Pohneretal (2009) υποστηρίζουν πως αυτή η αλληλεπίδραση μεταξύ προσκυνηματικών και πολιτισμικών κινήτρων είναι και ένας από τους βασικότερους λόγους για τους οποίους ο θρησκευτικός τουρισμός σήμερα έχει συνδεθεί με μία εξειδικευμένη τουριστική αγορά (niche) σε διεθνές επίπεδο, παρουσιάζοντας ιδιαίτερο εμπορικό και οικονομικό ενδιαφέρον. Όπως σημειώνει η Collins-Kreiner (2010a), ο σύγχρονος θρησκευτικός τουρίστας σπάνια πραγματοποιεί ένα ταξίδι προσκυνηματικού ενδιαφέροντος μόνος του, γεγονός που καταδεικνύει πως αναζητά μία ολοκληρωμένη πνευματική και πολιτισμική εμπειρία και επιδιώκει τη συμμετοχική απόκτηση γνώσης και την προσωπική αλλαγή μέσα από την τουριστική του δράση σε ένα σύνολο. Αξιοσημείωτη είναι η μελέτη των Dasgupta et al. (2006) για τη συμβολή του προσκυνηματικού τουρισμού στη διάδοση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ινδίας, μέσα από το παράδειγμα του Gangasagarδείχνοντας πως ο μύθος μπορεί όχι μόνο να προσελκύσει τουρίστες, αλλά ακόμη περισσότερο να διαδώσει θρησκευτικά δόγματα και πολιτιστική κληρονομιά.

Η άμεση σχέση μεταξύ θρησκευτικού και πολιτισμικού τουρισμού αποδεικνύεται και από το σύγχρονο ρόλο που επιτελούν οι χώροι θρησκευτικού ενδιαφέροντος ως μνημεία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς (Shackley, 2001), όπως είναι οι διάσημες ιερές τοποθεσίες, οι εκκλησίες, τα μοναστήρια και οι μονές που εκλαμβάνονται ως τουριστικά αξιοθέατα. Πράγματι, η λίστα Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO στην Ευρώπη για το 2017, περιλαμβάνει 92 κτίρια και τοποθεσίες θρησκευτικού ενδιαφέροντος, τα οποία θεωρούνται πως αντανakλούν τις παγκόσμιες πολιτιστικές αξίες. Εκτός αυτού, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική αποτελεί αναπόσπαστη έκφραση της ευρωπαϊκής ιστορίας.

Έτσι, οι τουριστικοί προορισμοί θρησκευτικού ενδιαφέροντος απευθύνονται πλέον σε ένα ευρύ φάσμα επισκεπτών. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Smith (1992), ως θρησκευτικοί τουρίστες, εκτός των ευσεβών προσκυνητών, νοούνται και οι πολιτιστικοί τουρίστες που μπορεί να θεωρούν τους εαυτούς τους Χριστιανούς, αλλά έχουν ως βασικό κίνητρο του ταξιδιού τους την επίσκεψη χώρων που έχουν συνδεθεί με την παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά.

Οι Hughes et al. (2013) αναφέρουν πως οι θρησκευτικοί χώροι με πολιτιστικό ενδιαφέρον προσελκύουν πλέον τουρίστες διάφορων θρησκευτικών δογμάτων και διαφορετικής ισχύος

θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως αποδεικνύεται και από τον τρόπο διαχείρισης των αντίστοιχων προορισμών από τους υπεύθυνους χάραξης της τουριστικής πολιτικής και τον τοπικό επιχειρηματικό και εμπορικό κόσμο. Εκτός αυτού, ο Leask (2010) σημειώνει πως η βιωσιμότητα αρκετών ιστορικών εκκλησιών, καθεδρικών ναών και μοναστηριών εξαρτάται άμεσα από τα αντίστοιχα τουριστικά έσοδα, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό τα οικονομικά οφέλη του θρησκευτικού τουρισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση θρησκευτικού και σημειολογικού τουρισμού, αν και η σχέση αυτή δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τους Scheer&Williams (2003), τα θρησκευτικά σύμβολα και η ερμηνεία τους έχουν διαδραματίσει ανέκαθεν έναν κρίσιμης σημασίας ρόλο στη γνωστική αναγνώριση των τουριστικών προορισμών από τους επισκέπτες, καθώς και στη διαδικασία προσωπικής σύνδεσης ενός ατόμου με έναν τόπο, η οποία μάλιστα έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως ως εργαλείο του σύγχρονου μάρκετινγκ. Ακόμη, σύμφωνα με τον Barthes (1995), η χρήση ενός σύνθετου συστήματος συμβόλων αποτελεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ανθρώπων και η αναγνώρισή τους συνδέεται με την πολιτισμική εξέλιξη των κοινοτήτων, αντανakλώντας τις εκάστοτε κοινωνικές συμβάσεις.

Επίσης, σύμφωνα με τον Cohen (2008), τα θρησκευτικά σύμβολα, συμπεριλαμβανομένων κειμένων, παραστάσεων, εικόνων και τοποθεσιών, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας των ανθρώπων. Συνεπώς, η επίσκεψη σε χώρους που είναι διάσημοι ως τέτοια σύμβολα πλαισιώνει και τη σχέση ανάμεσα στο θρησκευτικό και το σημειολογικό τουρισμό, ως μία ειδική τουριστική μορφή που αναγνωρίζει ως βασικό κίνητρο ενός ταξιδιού την επίσκεψη και τη γνωριμία με χώρους ή άλλα σύμβολα που λειτουργούν σημειολογικά για ένα θρησκευτικό δόγμα.

Οι Knudsen & Rickly (2012) αναφέρουν πως η χρήση των συμβόλων για την ανάδειξη της αυθεντικότητας ενός τουριστικού προορισμού χρησιμοποιείται ευρέως σήμερα στο τουριστικό μάρκετινγκ, ενώ οι Belhassen et al. (2008) υποστηρίζουν πως, πράγματι, η ανάδειξη ενός αυθεντικού συστήματος συμβόλων ως έκφραση της αυθεντικότητας ενός προσκυνηματικού προορισμού αποτελεί δημοφιλή πρακτική προώθησής του ως τουριστικός και πολιτιστικός προορισμός. Οι ίδιοι ερευνητές αναφέρουν πως τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός τόπου και το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο κατανόησής του, ιδίως στην περίπτωση του

προσκυνήματος, επηρεάζεται καίρια από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ της ανθρώπινης τουριστικής εμπειρίας και των αντίστοιχων κοινωνικών και θρησκευτικών αντιλήψεων.

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σχέση μεταξύ θρησκευτικού και αφανή τουρισμού, ο οποίος περιλαμβάνει τα ταξίδια που εννοιολογικά τοποθετούνται στην ενδιάμεση ζώνη των συμβατικών τουριστικών δραστηριοτήτων, συμπεριλαμβανομένων των ιδιαίτερα βραχυπρόθεσμων επισκέψεων σε τουριστικούς προορισμούς (Brand et al., 2008). Πράγματι, στην περίπτωση του θρησκευτικού τουρισμού, ένας σημαντικός αριθμός τουριστών και ιδιαίτερα προσκυνητών επισκέπτονται ένα μέρος θρησκευτικού ενδιαφέροντος όπου διαμένουν λιγότερο από 24 ώρες, με αποτέλεσμα η επίσκεψη αυτή να μην καταχωρείται στις υπηρεσίες διαμονής και, ουσιαστικά, να είναι αφανής κατά τη συλλογή και χρήση τουριστικών δεδομένων και στατιστικών στοιχείων. Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή, υπάρχει τουριστική κατανάλωση, η οποία μπορεί να αναγνωριστεί παρά το «στατιστικό κενό».

Ειδικά στην Ελλάδα, ο αφανής θρησκευτικός τουρισμός είναι ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο, καθώς ένας σημαντικός αριθμός ατόμων επισκέπτονται μνημεία και τοποθεσίες θρησκευτικού ενδιαφέροντος σε διάστημα μικρότερο της μιας ημέρας και σε γεωγραφικά κοντινές τοποθεσίες. Αυτές οι μονοήμερες εγχώριες επισκέψεις διαφεύγουν του επίσημου συστήματος καταγραφής των τουριστικών δεδομένων και, άρα, της σχετικής τουριστικής έρευνας, με αποτέλεσμα η σημασία τους να είναι δύσκολο να εκτιμηθεί.

Σύμφωνα με τον Shinde (2012), η σύγχρονη οργανωτική μορφή του θρησκευτικού τουρισμού αναδεικνύει νέες πτυχές του αφανή τουρισμού, καθώς η τρέχουσα θρησκευτική τουριστική βιομηχανία έχει εξελιχθεί από την προώθηση των παραδοσιακών προσκυνημάτων στην παροχή ολοκληρωμένων τουριστικών υπηρεσιών, περιλαμβάνοντας υπηρεσίες μεταφοράς και συμπληρωματικών τουριστικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, ένας ακόμη λόγος που ο θρησκευτικός τουρισμός αυτού του τύπου θεωρείται αφανής είναι το γεγονός ότι οι μονοήμερες εκδρομές ή τα βραχυπρόθεσμα ταξίδια θρησκευτικού ενδιαφέροντος για οργανωμένα γκρουπ οργανώνονται κατά βάση από ανεπίσημους φορείς, όπως είναι οι ενορίες, και λιγότερο από επίσημα ταξιδιωτικά γραφεία, με αποτέλεσμα οι εμπορικές και λοιπές τουριστικές δραστηριότητες να μην πληρούν τις τυπικές απαιτήσεις καταγραφής στις βάσεις τουριστικών δεδομένων.

Υπό αυτό το πρίσμα, και όπως σημειώνουν οι Nolan & Nolan (1992) στην έρευνά τους σχετικά με τον προσκυνηματικό τουρισμό, η αφανής τουριστική δραστηριότητα στο πεδίο του θρησκευτικού τουρισμού είναι αναγνωρίσιμη και στην πλευρά της προσφοράς. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των προσκυνημάτων που οργανώνονται από ενορίες ή επισκοπές, πολλοί ιδιώτες που δεν αποτελούν επίσημους εμπλεκόμενους στην τουριστική αγορά, προσφέρουν υπηρεσίες διαμονής και διατροφής με οικονομικά ανταλλάγματα, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις γεωγραφικά απομακρυσμένων προσκυνημάτων, οι αντίστοιχες υπηρεσίες χρηματοδοτούνται από μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό σημαντικές δυνατότητες εκμετάλλευσης από την υπάρχουσα τουριστική αγορά.

1.6 Η αγορά του Θρησκευτικού Τουρισμού σήμερα

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί έναν από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους τουριστικούς τομείς, συμβάλλοντας καθοριστικά στην οικονομική ανάπτυξη των αντίστοιχων τουριστικών προορισμών (Egresi et al., 2012; Sánchez et al., 2017). Παρόλο που η καταγραφή αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων σχετικά με τις αναπτυξιακές τάσεις του θρησκευτικού τουρισμού δεν είναι εύκολη, δεδομένου ότι ένα σημαντικό ποσοστό του είναι αφανές, τα διαθέσιμα δεδομένα καταδεικνύουν πως αυτή η τουριστική αγορά έχει σημαντικές δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης και, κατά συνέπεια, εκμετάλλευσης από όλες τις εμπλεκόμενες ομάδες ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένων των τουριστικών επιχειρήσεων, των φορέων και των κοινοτήτων.

Η μελέτη των Prebensen & Foss (2011) έδειξε τη σημαντικότητα της συμμετοχής του επισκέπτη στη δημιουργία ενός βιωματικού ταξιδιού, εστιάζοντας σε μία νέα λογική παροχής τουριστικών υπηρεσιών, όπου η μη ικανοποιητική παροχή θα πρέπει να διαχειρίζεται με συγκεκριμένο σχεδιασμό και ανταποδοτικές παροχές.

Σύμφωνα με την UNESCO, το 60% του παγκόσμιου πληθυσμού ασκεί θρησκευτικά καθήκοντα, αποτελώντας τη δημογραφική βάση ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού. Ωστόσο, η άμεση σύνδεσή του με τον πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τουρισμό, καθώς και με τις τουριστικές δραστηριότητες αναψυχής, καταδεικνύει πως η βάση ζήτησης για αντίστοιχες τουριστικές υπηρεσίες θρησκευτικού ενδιαφέροντος είναι ακόμα μεγαλύτερη. Σύμφωνα με έρευνα του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (ΠΟΤ) το 2011, περίπου 600 εκατομμύρια ταξίδια θρησκευτικού και πνευματικού ενδιαφέροντος πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στον κόσμο σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, εκ των οποίων το 40% εντοπίζεται στον ευρωπαϊκό χώρο και το 50%

στην περιοχή της Ασίας και του Ειρηνικού, η οποία μάλιστα θεωρείται και ως ο σημαντικότερος θρησκευτικός πυρήνας του κόσμου, προσελκύοντας το μεγαλύτερο αριθμό προσκυνητών και θρησκευτικών τουριστών (UNWTO, 2011).

Ομοίως, σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα δεδομένα του ΠΟΤ, υπολογίζεται πως κάθε χρόνο περίπου 300 με 330 εκατομμύρια θρησκευτικών τουριστών επισκέπτονται τους σημαντικότερους προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος, αναδεικνύοντας έτσι μία πραγματικά τεράστια αγορά, υπολογιζόμενου ετήσιου τζίρου άνω των 15 δις ευρώ. Σύμφωνα με την Υπηρεσία Ταξιδιωτικών και Τουριστικών Βιομηχανιών των ΗΠΑ (US Office of Travel and Tourism Industries), οι αμερικάνοι πολίτες που ταξιδεύουν στο εξωτερικό για θρησκευτικούς ή προσκυνηματικούς λόγους έχει αυξηθεί κατά 30%, φτάνοντας τους 633.000 ταξιδιώτες το 2005.

Επιπλέον, εκατομμύρια Μουσουλμάνων κάθε χρόνο ταξιδεύουν στη Σαουδική Αραβία για να λάβουν μέρος στο χατζ (hajj), ένα ιερό ταξίδι που όλοι οι μουσουλμάνοι φιλοδοξούν να πραγματοποιήσουν τουλάχιστον μία φορά στη ζωή τους και έχει υπολογιστεί πως συνεισφέρει κατά 3% στο ΑΕΠ της χώρας. Υπολογίζεται πως πάνω από 2 εκατομμύρια Μουσουλμάνων επισκέπτονται τη Μέκκα κάθε χρόνο, ενώ οι Cahyandari & Ariany (2018) θεωρούν ότι η πρόσοδος που προκύπτει από τις δαπάνες των επισκεπτών σε υπηρεσίες διαμονής, συνεισφέρει έτσι καθοριστικά στην τοπική οικονομία της περιοχής.

Η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην τοπική οικονομική ανάπτυξη αναδεικνύεται από πλήθος περιπτώσεων ανά τον κόσμο. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Smith (2004), οι τουρίστες που επισκέπτονται τη γενέτειρα του John Wesley, ιδρυτή του Μεθοδισμού, αποτελούν το θεμέλιο της τοπικής οικονομίας σε μία επαρχία του Ηνωμένου Βασιλείου, το βόρειο Lincolnshire, το οποίο αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα και έναν συνεχώς μειούμενο πληθυσμό. Ομοίως, ο Rotherham (2007) αναφέρει πως η επισκεψιμότητα των μεγάλων καθεδρικών ναών στο Ηνωμένο Βασίλειο συμβάλλει καθοριστικά στην τουριστική οικονομία της περιοχής.

Η ραγδαία ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού αντανακλάται και σε θεσμικό επίπεδο, όπως φαίνεται και από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του ΠΟΤ σχετικά με τη διευκόλυνση των αντίστοιχων τουριστικών ροών και την αναβάθμιση της σχετικής έρευνας. Το 2007 πραγματοποιήθηκε στην Cordoba της Ισπανίας το πρώτο Διεθνές Συνέδριο για τον Τουρισμό, τις Θρησκείες και το Διάλογο των Πολιτισμών, με σκοπό την ενημέρωση σε μία σειρά θρησκευτικών τουριστικών

ζητημάτων. Μάλιστα, στα τέλη του 2014 πραγματοποιήθηκε στην Ισπανία από τον ΠΟΤ το Διεθνές Συνέδριο για τον Πνευματικό Τουρισμό και την Αειφόρο Ανάπτυξη, με σκοπό την ενίσχυση των θετικών επιπτώσεων του πνευματικού και θρησκευτικού τουρισμού αναφορικά με την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των κοινοτήτων και των κοινωνιών, αναγνωρίζοντας πως αυτός ο τύπος τουριστικής δράσης συνδέεται άμεσα με την αειφορία και τους τέσσερις πυλώνες της βιωσιμότητας, την περιβαλλοντική, την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτισμική.

Οι Musa et al. (2017), εξετάζοντας την ταξιδιωτική εμπειρία των επισκεπτών στο Batu Cave της Μαλαισίας, συμπεραίνουν τη σημαντικότητα να ερευνάται και να μετριέται η ταξιδιωτική εμπειρία των επισκεπτών της περιοχής σε τακτά διαστήματα. Με αυτόν τον τρόπο η βιωσιμότηταθα μπορούσε να εξασφαλιστεί μέσα από μία ισοροπημένη διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών τόσο των εκπροσώπων του δόγματος της περιοχής, όσο και των επισκεπτών.

Επίσης, η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού σε παγκόσμιο επίπεδο είναι εμφανής και σε χώρες που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστές ως τουριστικοί προορισμοί θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Για παράδειγμα, στην Αυστραλία, η Παγκόσμια Μέρα Νέων της Καθολικής Εκκλησίας προσελκύει κάθε χρόνο πάνω από 230.000 επισκέπτες, εκ των οποίων περίπου οι μισοί προέρχονται από 170 διαφορετικά κράτη εκτός της Αυστραλίας (UNWTO, 2011). Στην Κίνα, ο θρησκευτικός τουρισμός τοποθετείται στο επίκεντρο της τουριστικής πολιτικής και αναπτύσσεται στο πλαίσιο του ευρύτερου πνευματικού τουρισμού, ενώ αξίζει να σημειωθεί πως η χώρα διαθέτει ένα μεγάλο αριθμό μνημείων και αξιοθέατων στη λίστα των Μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO, εκ των οποίων περίπου το ένα τρίτο ταξινομούνται ως θρησκευτικά μνημεία βουδιστικής και ταοϊστικής προέλευσης.

Στην Ινδία, υπολογίζεται πως ο θρησκευτικός τουρισμός συμβάλλει σε πάνω από το 20% της συνολικής εγχώριας τουριστικής κατανάλωσης κάθε χρόνο, ποσοστό που αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά τα επόμενα χρόνια (UNWTO, 2011). Ακόμα και στην Ιαπωνία, τη χώρα με το μεγαλύτερο ποσοστό άθεων παγκοσμίως, ο θρησκευτικός τουρισμός, ως μία τουριστική πνευματική εμπειρία που συνδυάζει τις θρησκευτικές παραδόσεις του Κομφουκιανισμού, του Ταοϊσμού και του Ταντρικού Βουδισμού, αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς και προβάλλεται ιδιαίτερα από τους αντίστοιχους τουριστικούς φορείς στο πλαίσιο ανάπτυξης της τουριστικής πολιτικής της χώρας. Είναι, λοιπόν, σαφές πως ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σήμερα έναν βασικό άξονα της τουριστικής ανάπτυξης, παρουσιάζοντας σημαντικές προοπτικές σε

παγκόσμιο επίπεδο, καθώς αποτελεί μορφή τουρισμού που δίνει έμφαση στη διατήρηση και ανάπτυξη θρησκευτικών, ιστορικών και φυσικών χώρων για τη δημιουργία τουριστικών ροών. Υπό αυτή την έννοια προσφέρει ευκαιρίες για βιώσιμη ανάπτυξη, δημιουργώντας θέσεις εργασίας, βελτιώνοντας τις υποδομές και τις επενδύσεις και προωθώντας τον πολιτισμό, τις τοπικές οικονομίες και την επιχειρηματικότητα (UNWTO, 2016).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ ΠΡΟΦΙΛ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΑ:

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

2.1 Κίνητρα Θρησκευτικού Τουρισμού

Η διασύνδεση του θρησκευτικού τουρισμού με τον πολιτισμικό τουρισμό και άλλες μορφές τουρισμού καθιστά τη σκιαγράφηση των αντίστοιχων κινήτρων ένα δύσκολο ερευνητικό εγχείρημα. Ο Pearce (2005) επιβεβαιώνει αυτήν τη διαπίστωση, υποστηρίζοντας πως σε αντίθεση με τους δημοφιλείς τρόπους με τους οποίους αξιολογούνται οι σκοποί ενός ταξιδιού, οι οποίοι θεωρούνται αυτονόητοι, στην πραγματικότητα τα κίνητρα είναι συγκαλυμμένα, υπό την έννοια ότι αντανakλούν προσωπικές και ιδιαίτερες ανάγκες των ατόμων. Οι Olsen & Guleke (2004), ομοίως, αναφέρουν πως η κατηγοριοποίηση των κινήτρων είναι μία διαδικασία εξαιρετικά περίπλοκη στην περίπτωση του θρησκευτικού τουρισμού, καθώς ορισμένοι ταξιδεύουν για να διατηρήσουν τη θρησκευτική τους ταυτότητα ή για να ικανοποιήσουν το αίσθημα νοσταλγίας, ενώ άλλοι για να βιώσουν την υπερβατική φύση της θρησκείας στην οποία πιστεύουν ή για να εκπληρώσουν τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις βάσει της διδασκαλίας συγκεκριμένων θρησκειών, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τα ταξίδια στη Μέκκα για τους ευσεβείς μουσουλμάνους.

Οι Timothy & Olsen (2006) υποστηρίζουν πως παρόλο που η ανάγκη κατανόησης του εαυτού και της θρησκείας αποτελούσε ανέκαθεν αναπόσπαστο κίνητρο ενός προσκυνήματος, τα τελευταία χρόνια η έμφαση στην απόκτηση γνώσεων, ως κίνητρο επίσκεψης σε έναν προορισμό θρησκευτικού ενδιαφέροντος, έχει αυξηθεί σημαντικά, αναδεικνύοντας έτσι τη σχέση μεταξύ θρησκευτικού και εκπαιδευτικού τουρισμού. Επίσης, οι Amaro et al. (2018) υποστηρίζουν ότι τα θρησκευτικά κίνητρα είναι τα λιγότερο σημαντικά σε σχέση με τα κίνητρα αναζήτησης της φυσιολατρίας και των αθλητικών εμπειριών, ενώ παράλληλα αναφέρουν ότι τα κίνητρα για τη λήψη της απόφασης του ταξιδιού διαφέρουν ανάλογα με το φύλο και την εθνικότητα. Ο Grunewald (2002) αναφέρει πως διαφορετικές συμπεριφορές θα πρέπει να αναμένονται από τους θρησκευτικούς τουρίστες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους βάσει της ισχύος των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, στην προσπάθειά τους να εσωτερικεύσουν όλα τα στοιχεία

της θρησκευτικής λατρείας. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως ο βαθιά θρησκευόμενος επισκέπτεται έναν τόπο παρακινούμενος μόνο από το θρησκευτικό του αίσθημα ενώ ο απλός πιστός έχει ως κίνητρο να βιώσει μία ευρύτερη πολιτιστική εμπειρία.

Οι Jackson & Hudman (1995), διερευνώντας τα κίνητρα των επισκεπτών στους καθεδρικούς ναούς του Ηνωμένου Βασιλείου, κατέδειξαν πως η θρησκεία μπορεί να μην είναι ο κυριότερος προσδιοριστικός παράγοντας του ταξιδιού εν γένει αλλά είναι σημαντικός παράγοντας για τον προσδιορισμό του αριθμού των επισκέψεων στους καθεδρικούς ναούς κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Ακόμη, ο Mansfeld (1995), στην έρευνά του αναφορικά με την εβραϊκή κοινότητα του βορειοδυτικού Λονδίνου, κατέδειξε πως η θρησκεία ενός τουρίστα σχετίζεται άμεσα με μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων που λειτουργεί ως κοινωνική αναφορά και στην οποία αυτός ανήκει, επηρεάζοντας την τουριστική του συμπεριφορά.

Ο Fleischer (2000) στη μελέτη του σχετικά με τα προσκυνήματα στους Αγίους Τόπους, υποστηρίζει πως αυτοί οι τουρίστες που θεωρούν τους εαυτούς τους ως προσκυνητές έχουν διαφορετικά προσωπικά χαρακτηριστικά και τουριστικά πρότυπα σε σχέση με άλλους τουρίστες που επισκέπτονται το Ισραήλ. Στην ίδια μελέτη, η συγγραφέας προτείνει και περαιτέρω διαφορές μεταξύ καθολικών και προτεστάντων, καθώς οι πρώτοι αντιμετωπίζουν την επίσκεψή τους ως ιερή ενώ οι δεύτεροι ως κοσμική. Επιπροσθέτως, οι Mattila et al. (2001) βρίσκουν σημαντικές συσχετίσεις ανάμεσα στον τρόπο που συμπεριφέρονται οι φοιτητές κατά τη διάρκεια των διακοπών τους και στη θρησκεία τους, καθώς ανάμεσα σε αυτούς που θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως μέρος μιας συγκεκριμένης θρησκείας η χρήση ναρκωτικών και το περιστασιακό σεξ βρέθηκε πως είχε πολύ μικρότερη συχνότητα σε σχέση με τους υπόλοιπους.

Ο Rotherham (2007) αναφέρει πως ο σύγχρονος θρησκευτικός τουρίστας επισκέπτεται έναν προορισμό θρησκευτικού ενδιαφέροντος παρακινούμενος από πολιτιστικά κίνητρα που σχετίζονται με τη θρησκεία, όπως είναι για παράδειγμα η επίσκεψη σε μία εκκλησία για την αρχιτεκτονική ή πολιτιστική κληρονομιά που σχετίζεται με αυτήν ή απλά για την απόκτηση γνώσεων σχετικά με την ιστορία του τόπου. Ομοίως, στην έρευνα του Keeling (2000) περί κινήτρων των θρησκευτικών τουριστών στο Ηνωμένο Βασίλειο, τεκμηριώθηκε πως αυτά περιλαμβάνουν τα πνευματικά κίνητρα, την παρόρμηση, τις οικογενειακές συνδέσεις και το ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική. Επίσης, η Collins-Kreiner (2010b) επισημαίνει πως υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση των κινήτρων μεταξύ των θρησκευτικών τουριστών και των προσκυνητών, αν και σε πολλές περιπτώσεις οι τουρίστες και οι προσκυνητές που επισκέπτονται

έναν προορισμό θρησκευτικού ενδιαφέροντος για διαφορετικούς λόγους, καταλήγουν να ικανοποιούν τις ίδιες ανάγκες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

Οι Wang et al (2016), αξιολογώντας τα κίνητρα των τουριστών που ταξιδεύουν σε θρησκευτικούς χώρους στην Κίνα, κατέταξαν τα κίνητρα αυτά στις κατηγορίες της θρησκευτικής κατανύξης, της πολιτιστικής περιήγησης και της ψυχικής χαλάρωσης. Παράλληλα, οι συγγραφείς τόνισαν ότι η εμπειρία του παρελθόντος επηρεάζει σημαντικά την απόφαση των τουριστών να ξαναεπισκεφθούν ένα θρησκευτικό προορισμό, με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις να αποτελούν το σημαντικότερο παράγοντα έλξης.

Σύμφωνα με την έρευνα των Mazumdar & Mazumdar (2004), το βασικό κίνητρο του θρησκευτικού τουρίστα είναι η αναζήτηση μιας βαθύτερης πνευματικής εμπειρίας σε έναν ιερό τόπο, όπου οι ιστορικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές εκφάνσεις του τόπου αλληλοκαλύπτονται και ενισχύουν την εν λόγω πνευματική εμπειρία. Ακόμη, σύμφωνα με τον Ward-Thompson (2011), βασικά κίνητρα του σύγχρονου κοσμικού προσκυνήματος είναι η αναζήτηση για κάτι «θαυματουργό», δηλαδή μιας «καθαρότερης» εμπειρίας που προσφέρει μία διαφορετική προοπτική για την αξιολόγηση της ζωής και αμβλύνει τις αντιλήψεις για τα προσωπικά προβλήματα του ατόμου. Επίσης, ο Olsen (2010) τεκμηριώνει πως η πραγματοποίηση ενός προσκυνήματος ή η συμμετοχή σε ένα θρησκευτικού περιεχομένου ταξίδι παρακινείται και από τις αντιλήψεις των τουριστών περί θεραπευτικών ιδιοτήτων που αποδίδονται σε διάφορους ιερούς τόπους, συμπεριλαμβανομένης της ανάγκης ανακούφισης από το σωματικό ή ψυχικό πόνο. Σύμφωνα με τον Blackwell (2010), η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση των ιερών προσκυνημάτων στις μέρες μας, δημιουργεί μία πρόκληση για τους διοργανωτές λατρευτικών εκδηλώσεων, ώστε να κατανοήσουν τα κίνητρα των προσκυνητών προκειμένου να ικανοποιήσουν αποτελεσματικότερα τόσο τις πνευματικές όσο και τις ανάγκες αναψυχής τους, διαφυλάσσοντας την ιερότητα των χώρων επίσκεψης.

Οι Rátz & Michalkó (2011), εξετάζοντας τα κίνητρα των τουριστών που επισκέπτονται τους τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος στην Ουγγαρία, καταδεικνύουν πως η πραγματοποίηση αυτών των ταξιδιών έχει ευεργετικές επιδράσεις στις αντιλήψεις των επισκεπτών περί προσωπικής ευημερίας και συμβάλλει καθοριστικά στη θετική αποτίμηση της ποιότητας ζωής τους. Οι Pohner et al. (2009) επισημαίνουν τη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος στους προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος, ως κίνητρο επίσκεψής τους, καθώς αυτό θεωρείται θεραπευτικό, διαπίστωση που επιβεβαιώνεται και από το Foley (2011), ο οποίος τεκμηριώνει

πως το φυσικό περιβάλλον των ιερών τόπων έχει θεραπευτικές ιδιότητες, καθώς σύμφωνα με τις αντιλήψεις των επισκεπτών τους ανακουφίζει από το άγχος ή τα συμπτώματα κατάθλιψης. Σύμφωνα με τον Andriotis (2009), βασικό κίνητρο πραγματοποίησης ενός προσκυνήματος σε έναν ιερό χώρο είναι η επιθυμία των ατόμων να σκεφτούν και να συμπεριφερθούν με διαφορετικό τρόπο από το συνηθισμένο, ιδιαίτερα όταν ο χώρος αυτός έχει και σημαντικές ιστορικές προεκτάσεις. Ο Rinschede (1992) υποστηρίζει πως ένας από τους σημαντικότερους λόγους των θρησκευτικά παρακινούμενων ταξιδιών είναι η ικανοποίηση μιας προσωπικής ανάγκης που βασίζεται στην αντίληψη πως η επίσκεψη σε έναν ιερό χώρο αποτελεί μία βαθύτερη πνευματική εμπειρία.

Όπως προαναφέρθηκε, ο θρησκευτικός τουρισμός είναι εκείνη η μορφή του τουρισμού, στην οποία οι μετέχοντες κινούνται είτε μερικά είτε αποκλειστικά από θρησκευτικούς λόγους, αποτελώντας υποκατηγορία του πολιτιστικού τουρισμού, με την έννοια ότι οι μετέχοντες σε οργανωμένα προσκυνήματα συχνά διαθέτουν επιπλέον χρόνο για την επίσκεψή τους σε επιλεγμένα τουριστικά αξιοθέατα. Σύμφωνα με το Λύτρα (2001), ο θρησκευτικός τουρισμός βασίζεται στην πραγματοποίηση του προσκυνήματος, το οποίο αποτελεί στην πρωταρχική του μορφή ένα ταξίδι με θρησκευτικό κίνητρο. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια το ζήτημα της διάκρισης ανάμεσα στον προσκυνητή και το θρησκευτικό τουρίστα απασχολεί την επιστημονική κοινότητα, καθώς ανάλογα με το χώρο που κινείται το άτομο (θρησκευτικό ή κοσμικό) διαμορφώνεται και η συμπεριφορά του κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

Υπάρχουν πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με το σκοπό ενός θρησκευτικού ταξιδιού, ενώ εντοπίζονται και σημαντικές διαφορές ανάμεσα στο θρησκευτικό και το μαζικό τουρίστα, καθώς οι επισκέψεις για το θαυμασμό αποκλειστικά ενός μνημείου δεν μπορεί να θεωρηθεί προσκύνημα, έχοντας περισσότερο πολιτιστικά κίνητρα. Σύμφωνα με τον Smith (2003), υπάρχουν πέντε τμήματα στα οποία διαχωρίζονται οι θρησκευτικοί τουρίστες, καθώς η πρώτη κατηγορία αφορά στον τουρίστα που υποκινείται αποκλειστικά από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, η δεύτερη κατηγορία υποκινείται εν μέρει από αυτές, η τρίτη κατηγορία παρουσιάζει και ταυτόχρονο ενδιαφέρον για την επίσκεψη σε πολιτισμικά μνημεία και οι δύο τελευταίες κατηγορίες αντανakλούν το ενδιαφέρον για τη γνωριμία με τη θρησκευτική και πολιτιστική παράδοση, αντίστοιχα.

Οι Jackowski & Smith (1992) θεωρούν πως ο θρησκευτικός τουρισμός έχει ως κινητήρια δύναμη το θρησκευτικό συναίσθημα, αναφορικά με την προσκυνηματική του μορφή, και το

ταξίδι, όταν πρόκειται για την τουριστική του μορφή. Στην πρώτη περίπτωση, οι προσκυνητές αφιερώνουν χρόνο στην περισυλλογή και την προσευχή, χωρίς να είναι ενημερωμένοι για την ιστορική ή πολιτιστική σημασία των περιοχών που επισκέπτονται, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, οι θρησκευτικοί τουρίστες αναζητούν την απόκτηση πληροφοριών μέσα από τη διαδρομή που ακολουθούν, συμμετέχοντας πιο ενεργά στην τουριστική διαδικασία.

O de Sousa (1993) θεωρεί πως ο θρησκευτικός τουρίστας βρίσκεται ανάμεσα στον τουρίστα και τον προσκυνητή, καθώς ταξιδεύει μεν για θρησκευτικούς σκοπούς αλλά δε γνωρίζει με ποιόν τρόπο να προσεγγίσει τον πνευματικό του στόχο, ιδιαίτερα αν εντάσσεται σε ένα προκαθορισμένο και οργανωμένο πρόγραμμα ταξιδιού. Ομοίως, ο Vukovic (1996) υποστηρίζει πως ο θρησκευτικός τουρίστας, όταν εκπληρώσει τις θρησκευτικές του ανάγκες, συμπεριφέρεται κατά τα λοιπά ως τουρίστας, εννοώντας ότι έχει ανάγκη για κατάλυμα, τροφή και αγορά ενθυμίων.

Έτσι, τα θρησκευτικά κίνητρα εμφανίζονται να είναι λιγότερο σημαντικά για το θρησκευτικό τουρίστα, ο οποίος ενθαρρύνεται πλέον να μεταβεί σε τόπους θρησκευτικών εκδηλώσεων και για άλλους τουριστικούς λόγους, όπως είναι η ημερολογιακή σύμπτωση θρησκευτικών εορτών με ημέρες αργίας, η ελκυστικότητα των θρησκευτικών μνημείων και ο συνδυασμός τους με άλλους πολιτιστικούς πόρους, καθώς και η ανάγκη για απομάκρυνση από τα αστικά κέντρα για μεγάλο χρονικό διάστημα (Μοίρα, 2003). Σύμφωνα με τον Wright (2007), ο θρησκευτικός τουρισμός, με τον τρόπο που αναπτύσσεται στο σύγχρονο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: (1) την πραγματοποίηση ταξιδιών σε προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένου του προσκυνήματος, (2) το θρησκευτικό τουρισμό με σκοπό τη συμμετοχή σε θρησκευτικού ενδιαφέροντος συναθροίσεις, όπως είναι τα θρησκευτικά συνέδρια ή οι θρησκευτικού περιεχομένου γιορτές, και (3) στην πραγματοποίηση ταξιδιών αναψυχής με διάφορες θρησκευτικές ομάδες.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την έρευνα του Weidenfeld (2005), τα ταξίδια θρησκευτικού περιεχομένου έχουν ως βασικό κίνητρο την αναζήτηση μιας αυθεντικής εμπειρίας, η οποία ικανοποιεί διάφορες θρησκευτικές, εκπαιδευτικές και πνευματικές ανάγκες, συμπεριλαμβάνοντας τα πολιτιστικά κίνητρα, με τους Cetin & Bilgihan (2016) να ενισχύουν την παραπάνω παραδοχή. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν και οι Belhassen et al. (2008), οι οποίοι τεκμηριώνουν πως η αυθεντικότητα της ταξιδιωτικής εμπειρίας είναι αυτή που παρακινεί τους σύγχρονους κοσμικούς προσκυνητές, αποδεικνύοντας πως οι προσκυνητές των Αγίων

Τόπων διέρχονται μίας βαθειάς προσωπικής και συναισθηματικής εμπειρίας. Επίσης, ο Alecu (2010), διερευνώντας τα κίνητρα του θρησκευτικού τουρισμού στις αγροτικές περιοχές, τεκμηριώνει πως οι προσκυνητές έχουν ως βασικό κίνητρο την πίστη τους, ενώ οι θρησκευτικοί τουρίστες παρακινούνται και από άλλα συμπληρωματικά κίνητρα πολιτιστικού και εκπαιδευτικού περιεχομένου, καθώς και από την ανάγκη απόκτησης νέων γνώσεων και εμπειριών.

Επίσης, οι Kreiner & Kliot (2000) αποδεικνύουν πως οι σημαντικότεροι λόγοι επίσκεψης στην Ιερουσαλήμ είναι η ανάγκη μίας βαθύτερης γνώσης της Βίβλου, η αναβάθμιση της θρησκευτικής πίστης και η ισχυροποίηση των προσωπικών «πιστεύω» των επισκεπτών, επισημαίνοντας ωστόσο κρίσιμες διαφοροποιήσεις στα κίνητρα επίσκεψης μεταξύ των Καθολικών και των Προτεσταντών, καθώς οι πρώτοι παρακινούνται σχεδόν αποκλειστικά από θρησκευτικά κίνητρα ενώ οι δεύτεροι ενδιαφέρονται και για άλλες μη θρησκευτικού περιεχομένου τουριστικές εμπειρίες, όπως είναι η γνωριμία με την ιστορία του τόπου. Ακόμη, οι Badone & Roseman (2004) τεκμηριώνουν πως οι τουρίστες σήμερα πραγματοποιούν ταξίδια προσκυνηματικού περιεχομένου παρακινούμενοι από την ανάγκη τους να αναζητήσουν την εσωτερική τους ευτυχία ή μία μορφή πνευματικής ανακούφισης.

Επίσης, σύμφωνα με τους Gatrell & Collins-Kreiner (2006) το σημαντικότερο κίνητρο του θρησκευτικού τουρίστα είναι η αναζήτηση μίας αυθεντικής και πνευματικής εμπειρίας πέρα από την καθημερινότητα, συμπεριλαμβανομένης της ανάγκης ψυχαγωγίας. Οι Shuo et al. (2009) καταδεικνύουν πως οι προσκυνητές που επισκέπτονται το ναό Da-Lin στην Ταϊβάν παρακινούνται κατά κύριο λόγο από πνευματικά κίνητρα, καθώς και από κίνητρα αναψυχής, όπως είναι η επίσκεψη σε χώρους ιστορικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος, η γνωριμία με τις αρχαίες τέχνες ή ακόμα η απλή περιέργεια. Σε παρόμοια ευρήματα καταλήγουν και οι Hughes et al. (2013) σχετικά με τα κίνητρα των τουριστών που επισκέπτονται τους καθεδρικούς ναούς στο Ηνωμένο Βασίλειο, βρίσκοντας πως ένας αυξανόμενος αριθμός επισκεπτών παρακινείται από λόγους αναψυχής ή αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους, εκτός των θρησκευτικών κινήτρων, σε συνάρτηση με τα ευρήματα του Cohen (2003), ο οποίος τεκμηριώνει πως οι επισκέπτες των Αγίων Τόπων παρακινούνται είτε από τη θρησκευτική τους πίστη είτε από την ανάγκη βίωσης μίας πολιτιστικής ταξιδιωτικής εμπειρίας. Τέλος, οι Hyde & Harman (2011) αποδεικνύουν πως εκτός των πνευματικών και θρησκευτικών κινήτρων, η επικοινωνία με φίλους και το αίσθημα συμμετοχής σε μία κοινή ταξιδιωτική εμπειρία με άλλους αποτελούν κρίσιμης σημασίας κίνητρα για την πραγματοποίηση προσκυνηματικού περιεχομένου ταξιδιών. Έτσι, τα

όρια μεταξύ προσκυνήματος και τουρισμού θεωρούνται ασαφή, λόγω της διαφοροποίησης του πλαισίου του προσκυνήματος, τα οποία είναι ευρύτερα και περισσότερο κοσμικά (Durán-Sánchez et al., 2018).

2.2 Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφική ανασκόπηση

2.2.1 Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα διεθνώς

Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα μπορεί να διαφοροποιείται σημαντικά, ανάλογα με τα κίνητρα και τις υπόλοιπες συμπεριφορικές τουριστικές πτυχές κατά την πραγματοποίηση του θρησκευτικού περιεχομένου ταξιδιού, καθώς και με μία σειρά δημογραφικών χαρακτηριστικών. Η κατανόηση των χαρακτηριστικών που διακρίνουν τους θρησκευτικούς τουρίστες μπορεί να είναι χρήσιμη όχι μόνο για την εκπλήρωση των δικών τους ατομικών προσδοκιών, αλλά και για την ανάπτυξη και προβολή στοχευμένων δράσεων προσέλκυσης τουριστών σε θρησκευτικούς προορισμούς (Abbate & Nuovo, 2013). Οι Richards & Fernades (2007) διερεύνησαν τα χαρακτηριστικά του θρησκευτικού τουρίστα στη νότια Πορτογαλία, μελετώντας 1.000 τουρίστες στην ευρύτερη περιοχή και κατά τη διάρκεια του χρονικού διαστήματος Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 2003. Αναφορικά με τον τόπο προέλευσης, οι ερευνητές αναφέρουν πως το 20% των τουριστών προερχόταν από την τοπική περιοχή και σε ακτίνα 50 χιλιομέτρων από αυτή, το 24% από την ευρύτερη περιοχή της νότιας Πορτογαλίας, το 20% από άλλα μέρη της χώρας και το υπόλοιπο 36% από το εξωτερικό, με κυριότερες χώρες προέλευσης τη Γαλλία, την Ισπανία και την Ιταλία, όπου το θρήσκευμα που επικρατεί είναι ο καθολικισμός. Ακόμη, οι συγγραφείς επισημαίνουν πως το ποσοστό των τουριστών που επισκέφτηκαν μνημεία πολιτιστικού ενδιαφέροντος ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο αυτών που επισκέφτηκαν αποκλειστικά μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών (55%) είχαν ηλικία άνω των 40 ετών και χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, οι θρησκευτικοί τουρίστες άνω των 40 ετών και προερχόμενοι από την τοπική περιοχή είχαν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια ή τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αν και οι γυναίκες παρουσίαζαν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με τους άνδρες.

Επίσης, οι συγγραφείς αναφέρουν πως το 66% του δείγματος θεωρούσε τον εαυτό του πολύ ή αρκετά θρησκευόμενο και μόνο το 13% καθόλου, ενώ στο σύνολο του δείγματος ο

θρησκευτικός τουρισμός αποδείχθηκε ως η τρίτη πιο δημοφιλής κατηγορία, μετά το μαζικό και τον πολιτιστικό τουρισμό. Επίσης, το κίνητρο για την επίσκεψη σε μνημεία θρησκευτικού περιεχομένου καταγράφηκε ως το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό ανάμεσα στα κίνητρα του τουρισμού στην περιοχή, ακολουθούμενο από τα πολιτιστικά κίνητρα, ενώ η πλειονότητας του δείγματος ανέφερε πως σημαντικά συμπληρωματικά κίνητρα για την επίσκεψή του σε θρησκευτικά μνημεία ήταν η εμπειρία της πνευματικότητας των μνημείων και η εμπειρία της θρησκευτικής ατμόσφαιρας. Αναφορικά με την εμπειρία των τουριστών μετά την επίσκεψή τους στα μνημεία, η πλειονότητα αυτών ανέφερε πως η εμπειρία αυτή ήταν «ενδιαφέρουσα», ενώ λίγοι ήταν αυτοί οι οποίοι ένιωσαν πως μεταμορφώθηκαν από αυτήν, διαπίστωση που οφείλεται στην αδύναμη σχέση μεταξύ της πνευματικής αλλαγής και του θρησκευτικού τουρισμού, σύμφωνα με τους συγγραφείς.

Οι Richards & Fernades (2007), επίσης, επισημαίνουν την ισχυρή σχέση μεταξύ των θρησκευτικών και των πολιτιστικών τουριστών, καθώς αναδεικνύουν τα ίδια κίνητρα για τις ίδιες κατηγορίες, τα οποία όμως λαμβάνουν διαφορετικά ποσοστά προτίμησης. Μία άλλη διαφορά ανάμεσα στις δύο τουριστικές ομάδες ήταν ο τόπος προέλευσης, καθώς οι θρησκευτικοί ταξιδιώτες προέρχονταν ως επί το πλείστον από το εσωτερικό, ενώ οι τουρίστες με πολιτιστικά κυρίως κίνητρα από χώρες του εξωτερικού, ενώ η πλειονότητα (55%) της πρώτης κατηγορίας ήταν γυναικείου φύλου και χαμηλότερης εκπαίδευσης (μόνο το 15% ανήκε σε υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης), σε σχέση με τη δεύτερη κατηγορία, όπου το 70% είχε λάβει ανώτερη μόρφωση.

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα της έρευνας ήταν πως οι πολιτιστικοί τουρίστες είναι περισσότερο πιθανό να αντιμετωπίζουν την επίσκεψή τους σε κάποιο μνημείο θρησκευτικού ενδιαφέροντος ως πολιτιστική επίσκεψη, αν και μόνο το ήμισυ των θρησκευτικών τουριστών ανέφερε πως η επίσκεψή του σε αυτά τα μνημεία αποτελεί ένα είδος προσκυνήματος, αποκαλύπτοντας έτσι το ευρύ πλαίσιο των κινήτρων του θρησκευτικού τουρισμού. Ακόμη, οι συγγραφείς αναφέρουν πως το μέγεθος των ομάδων των θρησκευτικών τουριστών ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο άλλων ειδών τουριστών και περισσότερο πιθανό να περικλείει και παιδιά, καθώς υπάρχει η τάση για ομαδικά ταξίδια σε θρησκευτικούς προορισμούς, αν και η πλειονότητα των θρησκευτικών τουριστών στα αντίστοιχα μνημεία ανέφερε πως έφτασε εκεί αυτόνομα και χωρίς να έχει κάνει προηγούμενη κράτηση (76%).

Αναφορικά με τη διαμονή, αυτή βρέθηκε να έχει υψηλή συσχέτιση με τον τόπο προέλευσης, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό των ξένων τουριστών διέμενε σε ξενοδοχεία, ενώ το μεγαλύτερο

ποσοστό των εσωτερικών επισκεπτών διέμενε σε σπίτια φίλων ή συγγενών ή ακόμα και σε ιδιωτικές εξοχικές κατοικίες. Σε όρους δαπανών, η μέση ημερήσια δαπάνη ανά τουριστική ομάδα ήταν 500 ευρώ, ενώ υψηλότερα επίπεδα κατά κεφαλήν δαπάνης αντιστοιχούσαν στους τουρίστες από το εξωτερικό και στους επισκέπτες από περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές της Πορτογαλίας. Η κατά κεφαλήν δαπάνη, ωστόσο, διέφερε σημαντικά και ανάμεσα στις διάφορες υποομάδες των τουριστών στην περιοχή, καθώς τις υψηλότερες δαπάνες κατέγραψαν οι πολιτιστικοί τουρίστες από το σύνολο του δείγματος, με χαμηλά αντίστοιχα ποσοστά για τους θρησκευτικούς τουρίστες, οι οποίοι βέβαια προέρχονταν και από κοντινότερες περιοχές. Οι συγγραφείς σημειώνουν πως το τελευταίο εύρημα οδηγεί στη διαπίστωση πως η οικονομική επίδραση του θρησκευτικού τουρισμού μπορεί να ενισχυθεί θετικά αν προσελκύονται τουρίστες με πολιτιστικά κίνητρα στα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

Τέλος, αναφορικά με τις πηγές πληροφόρησης, το σύνολο του δείγματος ανέφερε πως άντλησε πληροφορίες από την οικογένεια και τους φίλους κυρίως, αλλά και από τουριστικούς οδηγούς, ενώ η τρίτη κατά σειρά πηγή πληροφόρησης ήταν το διαδίκτυο, ειδικά για τους τουρίστες νεαρής ηλικίας και υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Συγκεκριμένα, οι θρησκευτικοί τουρίστες δήλωσαν πως χρησιμοποιούν ως πηγή την προηγούμενη γνώση τους από προηγούμενες επισκέψεις στην περιοχή και ελάχιστα τις ηλεκτρονικές ή άλλες πηγές πληροφόρησης.

Ο Medacovic (2007) σε μία διερεύνηση του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή Fruska Gora της Σερβίας, η οποία παρουσιάζει μεγάλο θρησκευτικό ενδιαφέρον λόγω της πληθώρας ορθόδοξων μοναστηριών, εξέτασε το προφίλ 178 θρησκευτικών τουριστών για μία χρονική περίοδο ενός μήνα και συγκεκριμένα από το Μάιο μέχρι τον Ιούνιο του 2010. Από το σύνολο του δείγματος, το 85% περίπου ήταν γυναικείου φύλου, με μέση ηλικία 50,8 χρόνια και σχετικά χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, καθώς το 53,4% είχε αποκτήσει μέση εκπαίδευση και μόνο το 19,1% είχε λάβει τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μεγάλο ήταν το ποσοστό των συνταξιούχων (40%), γεγονός που συνάδει με τη σχετικά μεγάλη μέση ηλικία του δείγματος, ενώ συντριπτικό βρέθηκε και το ποσοστό των Ορθοδόξων (95,5%).

Η πλειονότητα των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή ανέφερε πως ήταν βαθιά θρησκευόμενη, ενώ τα βασικά κίνητρα, κατά σειρά προτεραιότητας, της επίσκεψής τους στην περιοχή ήταν η πνευματική εμπειρία του χώρου, η θεραπεία, η πολιτιστική διάσταση των θρησκευτικών μνημείων, το προσκύνημα και η συμμετοχή σε θρησκευτικά γεγονότα και εκδηλώσεις. Σύμφωνα με τα ευρήματα, ο συγγραφέας αναφέρει πως οι βασικότερες δυνάμεις

της περιοχής που αναδείκνυαν τη σημαντικότητα του θρησκευτικού τουρισμού ήταν η σύνδεση με τα συναισθήματα του Ορθόδοξου Χριστιανισμού, οι πνευματικές αξίες των μοναστηριών και η πολιτιστική διάσταση του χώρου, ενώ αναφέρεται πως από την άσκηση αυτού του είδους τουρισμού στην περιοχή προκύπτουν και σημαντικές ωφέλειες, όπως η κοινωνικοποίηση των τουριστών, η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με τους μοναχούς, η συμμετοχή σε διάφορες δραστηριότητες της περιοχής και η απόκτηση γνώσεων σχετικά με τα μνημεία και τη θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου.

Τέλος, αναφορικά με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επισκέπτες στην περιοχή, τα οποία επιδρούν αρνητικά στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, τα κυριότερα εξ αυτών ήταν η έλλειψη καταλυμάτων, το κακό οδικό δίκτυο, ο περιορισμένος αριθμός συμπληρωματικών δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων και η γενικότερη προβληματική διαχείριση της ιστορικής και πολιτιστικής κληρονομιάς των μνημείων.

Σε μία άλλη μελέτη, ο Rojo (2007) διερεύνησε το προφίλ των θρησκευτικών τουριστών που επισκέφτηκαν την περιοχή Santiago de Compostela στην Ισπανία, όπου βρίσκεται ο αντίστοιχος Καθεδρικός Ναός με μεγάλο θρησκευτικό ενδιαφέρον, εξετάζοντας 489 επισκέπτες. Από το σύνολο του εξεταζόμενου δείγματος, το 93% ανήκε στην ηλικιακή κατηγορία των 25-40 ετών, ενώ η κατανομή των δύο φύλων ήταν σχεδόν ισόποση. Αναφορικά με τον τόπο προέλευσης των τουριστών, το 10,2% προερχόταν από τοπικές περιοχές της Γαλικίας, το 68,7% από την υπόλοιπη Ισπανία και το 21,1% από το εξωτερικό και κυρίως τη Γερμανία και τη Γαλλία, ιεράρχηση που καταδεικνύει τη σημασία του εσωτερικού τουρισμού στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, ενώ αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο των τουριστών, αυτό κατανεμόταν σε σχεδόν ισόποσα ποσοστά ανάμεσα στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Ακόμη, προέκυψε ότι η πλειονότητα των τουριστών επισκέφτηκε την περιοχή με την οικογένεια (52,6%) και τους φίλους (31,7%), ενώ υπάρχει και ένα ποσοστό της τάξης του 10,4%, το οποίο έφτασε στην περιοχή με τα πόδια ως μορφή προσκυνήματος. Το 43,6% των επισκεπτών ανήκε σε ομάδες των τριών ή τεσσάρων ατόμων, ενώ το 68,5% του δείγματος έμενε στην περιοχή έως 3 ημέρες και μόνο το 10,0% διέμενε για περισσότερες από 6 ημέρες, μιας και η περιοχή του Santiago de Compostela είναι μικρής έκτασης και δεν προσφέρει πληθώρα άλλων δραστηριοτήτων ούτε ενδείκνυται για μαζικό τουρισμό. Αναφορικά με τη διαμονή, το 55%

περίπου διέμενε σε ξενοδοχεία κυρίως λίγων αστέρων, ενώ δεν ήταν αμελητέος ο αριθμός των επισκεπτών που διέμενε σε σπίτια φίλων, ειδικά εκείνοι που προέρχονταν από το εσωτερικό.

Επίσης, το 25,8% των επισκεπτών είχε φτάσει στην περιοχή με τα πόδια ως προσκυνητές από τις γύρω περιοχές, ενώ οι υπόλοιποι μέσω του οδικού δικτύου (39,5%) ή μέσω αεροπλάνου (34,8%), με κυριότερο κίνητρο την επίσκεψη στον Καθεδρικό Ναό (61,6%), ο οποίος αποτελεί σημαντικό μνημείο του καθολικισμού. Από τα συμπληρωματικά κίνητρα επίσκεψης στην περιοχή, τα σημαντικότερα ήταν η γνωριμία με την ισπανική κουλτούρα, ειδικά για τους τουρίστες του εξωτερικού, η εμπειρία των παραδόσεων της πόλης και η επίσκεψη σε άλλα μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς. Η πολιτιστική σημασία της περιοχής καταδεικνύεται και από το θρησκευτικό προφίλ των τουριστών, καθώς το 50,3% εξ αυτών ανέφεραν πως είναι θρησκευόμενοι, ενώ οι υπόλοιποι ήταν ουδέτεροι απέναντι στον καθολικισμό. Ο συγγραφέας σημειώνει, ακόμα, πως οι σημαντικότερες συμπληρωματικές δραστηριότητες των επισκεπτών αφορούν σε πολιτιστικές δραστηριότητες (67,0%), όπως επισκέψεις σε μουσεία, συμμετοχή σε θρησκευτικές εκδηλώσεις στην περιοχή (30,0%) και συμμετοχή σε θρησκευτικές δραστηριότητες μέσα στο Ναό.

Επιπροσθέτως, ο Rojo (2007) αναφέρει πως δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις κατηγορίες των επισκεπτών με βαθιά ή όχι θρησκευτική πίστη, καθώς υπάρχει μεγάλος αριθμός τουριστών που επισκέπτεται έναν ιερό χώρο υποκινούμενος από άλλα κίνητρα, όπως είναι η πολιτιστική κληρονομιά του τόπου, η ιστορία και η αρχιτεκτονική του. Τέλος, άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως ο αριθμός των ατόμων που φτάνουν ως προσκυνητές σε ένα μνημείο θρησκευτικού ενδιαφέροντος αυξάνεται, χωρίς παράλληλη αύξηση του αντίστοιχου αριθμού των βαθιά θρησκευόμενων ατόμων, γεγονός που επιβεβαιώνει το προαναφερθέν συμπέρασμα, αν και αποδεικνύεται από τη συγκεκριμένη έρευνα πως οι επισκέπτες με περιορισμένες σπουδές είναι περισσότερο πιθανό να έχουν ισχυρότερες θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Οι Poria et al. (2003) διερεύνησαν τα πρότυπα των θρησκευτικών τουριστών στο Τείχος των Δακρύων στο Ισραήλ, καταδεικνύοντας βασικές διαφορές ανάμεσα στους Εβραίους και τους Χριστιανούς τουρίστες. Συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα απέδειξαν πως οι Εβραίοι επισκέπτες είχαν ως κίνητρο για την επίσκεψή τους στον ιερό χώρο την επιθυμία τους για μία συναισθηματική εμπειρία, αντιλαμβανόμενοι την επίσκεψή τους αυτή ως μία «εμπειρία της πολιτιστικής κληρονομιάς» και με έντονη την επιθυμία τους να επισκεφτούν και πάλι το μνημείο

αυτό στο μέλλον. Αντιθέτως, οι Χριστιανοί επισκέπτες αποδείχτηκε πως θεωρούν τον εαυτό τους περισσότερο προσκυνητές. Παράλληλα η Collins-Kreiner (2018) υπερθεματίζει υπέρ αυτής της άποψης αναφέροντας ότι πολλοί ταξιδιώτες σε θρησκευτικούς τόπους σήμερα αναζητούν ένα μέρος που τους «παρέχει μια εμπειρία» που να «επείγεται μια ιστορία», ενώ οι Albayrak et al. (2018) τονίζουν ότι οι σύγχρονοι ταξιδιώτες τείνουν να δίνουν προτεραιότητα στην αλληλεπίδραση με το περιβάλλον που επισκέπτονται.

Επίσης, οι συγγραφείς κατέδειξαν πως η ίδια διαφοροποίηση ισχύει και ανάμεσα στους επισκέπτες με ισχυρό θρησκευτικό αίσθημα, καθώς σαφείς διαφορές καταδείχθηκαν ανάμεσα σε αυτούς με υψηλή και χαμηλή δύναμη θρησκευτική πίστη. Συγκεκριμένα, οι επισκέπτες με ισχυρό θρησκευτικό αίσθημα αποτυπώθηκε πως αντιλαμβάνονται την περιοχή ως περισσότερο συνδεδεμένη με την προσωπική τους πολιτιστική κληρονομιά, πως ήταν περισσότερο συναισθηματικά επηρεασμένοι από αυτήν την εμπειρία, ενώ παράλληλα εξέφρασαν έντονη επιθυμία να επισκεφτούν ξανά την περιοχή μελλοντικά. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι συγγραφείς υποστηρίζουν πως τα τουριστικά πρότυπα επίσκεψης σε ιερούς χώρους επηρεάζονται σημαντικά από τη δύναμη της θρησκευτικής πίστης και για το λόγο αυτό πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά τη μελέτη των προτύπων των θρησκευτικών τουριστών στα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

Ακόμη, οι Poria et al. (2003) εντόπισαν σημαντικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με την ισχύ των συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων των επισκεπτών, αναφέροντας πως ακόμα και οι Χριστιανοί επισκέπτες με υψηλότερο βαθμό ισχύς των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων ήταν κατά πολύ διαφορετικοί στην αντιμετώπιση του ιερού μνημείου από τους Εβραίους επισκέπτες με περιορισμένο θρησκευτικό αίσθημα, οι οποίοι θεωρούσαν το μνημείο ως περισσότερο συνδεδεμένο με την πολιτιστική τους κληρονομιά από ό,τι οι Χριστιανοί. Βέβαια, ως ένα βαθμό τα αποτελέσματα αυτά ήταν αναμενόμενα, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, καθώς το Τείχος των Δακρύων θεωρείται ως το ιερότερο μνημείο για την εβραϊκή κοινότητα. Σε γενικούς όρους, οι ερευνητές υποστηρίζουν πως το είδος του θρησκευματος και η αντίστοιχη ισχύς του συνδέονται άμεσα με το νόημα που αποδίδεται στο ιερό μνημείο από τους εκάστοτε επισκέπτες και σχετίζονται, επίσης, και με τα κίνητρα επίσκεψης, αν και η επιθυμία της επίσκεψης δε συνδέεται απαραίτητα με τους προαναφερθέντες παράγοντες. Έτσι, συνολικά καταδείχθηκε πως είναι απλά κάποιες από τις μεταβλητές που μπορούν να επεξηγήσουν το νόημα που αποδίδεται στο ιερό μνημείο, το οποίο επηρεάζεται περισσότερο από το κοινωνικό πλαίσιο από το οποίο προέρχονται οι θρησκευτικοί τουρίστες.

2.2.2 Το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, έχει πραγματοποιηθεί ένας πολύ μικρός αριθμός ερευνών γύρω από το προφίλ και τα κίνητρα των τουριστών που επισκέπτονται αξιοθέατα θρησκευτικού ενδιαφέροντος στη χώρα (Aslan & Andriotis, 2009; Kamenidou & Vourou, 2015), τα κυριότερα αποτελέσματα των οποίων παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Οι Aslan & Andriotis (2009) διερεύνησαν τα χαρακτηριστικά του θρησκευτικού τουρισμού στο νησί της Τήνου, το οποίο αποτελεί σημαντικό θρησκευτικό προορισμό ανά τον κόσμο, εξετάζοντας 97 επισκέπτες κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 2007 στο νησί και κατανέμοντας τους τουρίστες σε τρεις κατηγορίες, στους πολιτιστικούς, στους θρησκευτικούς και σε εκείνους που φτάνουν στο νησί για αναψυχή. Από το σύνολο του δείγματος, η κατηγορία των θρησκευτικών τουριστών αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο ποσοστό (44,3%) και περιλαμβάνει τους τουρίστες που επισκέπτονται την Τήνο για προσκύνημα ή για την εκπλήρωση ενός τάματος, επισκεπτόμενοι κυρίως τον Ιερό Ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και άλλα ιερά προσκυνήματα. Οι τουρίστες αυτοί συμμετέχουν σε διάφορες άλλες εκδηλώσεις θρησκευτικού περιεχομένου, συνδυάζουν το προσκύνημα με την περιήγηση σε θρησκευτικά μνημεία, τα οποία είναι διάσημα για την αρχιτεκτονική τους, την ιστορία τους και την πολιτιστική τους κληρονομιά και συμμετέχουν σε σημαντικές εκδηλώσεις της Ορθοδοξίας και σε άλλα πολιτιστικά γεγονότα, όπως είναι το πανηγύρι στις 15 Αυγούστου.

Στην κατηγορία των θρησκευτικών τουριστών στο νησί αποκαλύπτεται ισχυρή γυναικεία υπεροχή (74,4%), καθώς για την Ορθοδοξία είναι περισσότερο συχνό το φαινόμενο της διασύνδεσης της οικογένειας με τον πνευματικό κόσμο της θρησκείας εκ μέρους του γυναικείου φύλου (Dubisch, 1995). Αναφορικά με την ηλικία των τουριστών αυτής της κατηγορίας, το 56% ήταν πάνω από 51 ετών και το 50% ήταν έγγαμοι με παιδιά. Επίσης, το 51,2% του δείγματος είχε λάβει δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ η πλειονότητα των επισκεπτών ήταν μισθωτοί (41,9%) ή συνταξιούχοι (16,3%). Αναφορικά με την πληροφόρηση των επισκεπτών πριν επισκεφθούν το νησί, αυτή έγινε κυρίως μέσω φίλων και συγγενών (48,8%) αλλά και από χριστιανικές κοινότητες ή εκκλησιαστικές οργανώσεις (34,9%). Τέλος, το 58% του δείγματος διέμεινε στο νησί για μία ή δύο ημέρες και το 35% για τρεις έως πέντε ημέρες.

Συμπερασματικά, οι θρησκευτικοί τουρίστες που επισκέπτονται την Τήνο είναι κυρίως προσκυνητές, οι οποίοι φτάνουν στο νησί για να επικαλεστούν τη βοήθεια της Παναγίας, για να εκπληρώσουν ένα τάμα, για να αυξήσουν τις πιθανότητες για τη σωτηρία τους και για να

εκπληρώσουν θρησκευτικές και πνευματικές ανάγκες τους. Ωστόσο, επισημαίνεται από τους συγγραφείς πως η Τήνος δεν προσελκύει αποκλειστικά τουρίστες με ισχυρό θρησκευτικό κίνητρο ή προσκυνητές αλλά και τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα που αφορούν στη θρησκευτική κουλτούρα, την επίσκεψη σε ιερούς χώρους και άλλα αξιοθέατα, την ψυχαγωγία και τη συμμετοχή σε διάφορες εκδηλώσεις ή εορτές. Επιπλέον, η κατηγορία αυτών των τουριστών φαίνεται πως επιθυμεί να επισκεφτεί και άλλους ταξιδιωτικούς προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος (88,4%), είτε ως προσκυνητές είτε ως τουρίστες που αναζητούν την αυθεντική εμπειρία μέσω του θρησκευτικού πολιτισμού, ενώ η συντριπτική τους πλειονότητα (97,6%) αναφέρει πως θα επιθυμούσε να επαναλάβει το ταξίδι του στην Τήνο.

Οι Kamenidou & Vourou (2015) διερεύνησαν το προφίλ και τα κίνητρα των θρησκευτικών τουριστών στο νησί της Λέσβου, το οποίο χαρακτηρίζεται από ποικίλα αξιοθέατα θρησκευτικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος, εξετάζοντας 210 επισκέπτες κατά τη διάρκεια της εορτής του Πάσχα του 2013 σε μοναστήρι του νησιού.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας, προέκυψε η γυναικεία υπεροχή (66%). Αναφορικά με την ηλικία των θρησκευτικών τουριστών, ο μέσος όρος ηλικίας ήταν 42 ετών, ενώ το 58,1% ήταν έγγαμοι και το 47,6% είχε πραγματοποιήσει πτυχιακές ή/και μεταπτυχιακές σπουδές. Τέλος, το 35,2% των επισκεπτών ήταν μισθωτοί. Αναφορικά με την πληροφόρηση των επισκεπτών πριν επισκεφθούν το νησί, αυτή έγινε κυρίως μέσω φίλων (55%) και επρόκειτο για επαναλαμβανόμενους τουρίστες, οι οποίοι είχαν επισκεφθεί το νησί για περισσότερες από μία φορές (64,7%). Τέλος, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, η Λέσβος προσελκύει τουρίστες με κοσμικά και πολιτιστικά κίνητρα ή τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα ή με πνευματικά κίνητρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

3.1 Θρησκευτικός τουρισμός και αειφορία

Η αειφόρος ανάπτυξη αποτελεί μία διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η οποία δε συνεπάγεται την καταστροφή του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, αλλά εγγυάται την ορθολογική βιωσιμότητά τους, μέσω της οποίας οι κοινωνίες οδηγούνται σε μια κατάσταση δυναμικής ισορροπίας, που ονομάζεται αειφορία. Στο πλαίσιο αυτό, η αειφόρος τουριστική ανάπτυξη έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον της ακαδημαϊκής και ερευνητικής βιβλιογραφίας περί τουρισμού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία διάφορων αναπτυξιακών μοντέλων και θεωρητικών προσεγγίσεων (Buckley, 2012). Αυτό το είδος της τουριστικής ανάπτυξης προέκυψε εν μέρει από την αναγνώριση των αρνητικών συνεπειών του τουρισμού, κυρίως όσον αφορά το φυσικό περιβάλλον, αλλά και τις σοβαρές επιπτώσεις του στις κοινότητες της περιφέρειας (Bramwell & Lane, 1993).

Σταδιακά, η τουριστική ανάπτυξη θεωρήθηκε ως μία ικανή λύση δημιουργίας θετικών εξωτερικοτήτων για το περιβάλλον, την κοινωνία και την οικονομία. Σύμφωνα με τον ΠΟΤ (2011), η αειφόρος τουριστική ανάπτυξη ικανοποιεί τις ανάγκες των τουριστών και παράλληλα αυτές των κοινοτήτων υποδοχής, προστατεύοντας τις μελλοντικές ευκαιρίες ανάπτυξης. Έτσι, ενσωματώνει τη διαχείριση όλων των τουριστικών πόρων με τέτοιο τρόπο, ώστε να εκπληρώνονται ταυτόχρονα οι οικονομικές, κοινωνικές και αισθητικές ανάγκες, διατηρώντας την πολιτισμική ακεραιότητα, προστατεύοντας το περιβάλλον και αναδεικνύοντας τη βιολογική πολυμορφία. Είναι κοινώς αποδεκτό πως ο μαζικός τουρισμός έχει σημαντικό μερίδιο στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος, η οποία προέρχεται πολλές φορές από την ανεξέλεγκτη και απρογραμματίστη ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας, μέσω του μεγάλου όγκου τουριστικών αφίξεων σε έναν τόπο, ο οποίος ενίοτε δρα αυξητικά ως προς τις αρνητικές συνέπειες στο περιβάλλον. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, ο τουρισμός καταλήγει να είναι μη βιώσιμος, όπως για παράδειγμα ο μαζικός τουρισμός παραλίας, με συνέπειες αρνητικές τόσο για τις τοπικές κοινωνίες, όσο και για τους τουρίστες (Σφακιανάκης, 2000).

Ομοίως, οι Liu et al. (2013) επισημαίνουν ότι οι όροι της βιωσιμότητας και της αειφορίας υποδηλώνουν το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το κράτος όσον αφορά την επίτευξη των κατάλληλων συνθηκών για την ανάπτυξη των μελλοντικών γενεών. Βάσει αυτής της προσέγγισης, η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη είναι μία διαδικασία που προσανατολίζεται στην υλοποίηση αλλαγών που προκαλούν βελτίωση αυτών των συνθηκών για όλες τις ομάδες ενδιαφέροντος που εμπλέκονται στον τουρισμό. Σύμφωνα με τον Eber (1992), τα βασικά χαρακτηριστικά του αειφόρου τουρισμού είναι, η βιώσιμη χρήση των φυσικών και ανθρώπινων πόρων, η μείωση της υπερκατανάλωσης και ο περιορισμός των αποβλήτων, η διατήρηση της βιοποικιλότητας, ο ολοκληρωμένος τουριστικός σχεδιασμός, η συμμετοχική δράση των τοπικών κοινωνιών και η προβολή και συνεχής έρευνα των τουριστικών δράσεων.

Βάσει της προσέγγισης του ΠΟΤ (2001) για την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη, οι βασικές αρχές της περιλαμβάνουν τα εξής: (1) τη βελτίωση της ευημερίας των κοινοτήτων μέσω της υποστήριξης και διασφάλισης της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτισμικής ευημερίας στις χώρες υποδοχής, (2) την υποστήριξη της προστασίας του φυσικού, ανθρωπογενούς και πολιτισμικού περιβάλλοντος, μέσω της βέλτιστης αξιοποίησης όλων των διαθέσιμων πόρων για την επίτευξη οικονομικού κέρδους, χωρίς ωστόσο οι πόροι αυτοί να εξαντλούνται ή να υποβαθμίζονται, (3) την αναγνώριση της ποιότητας των τουριστικών προϊόντων και της ανάγκης ικανοποίησης των αναγκών των τουριστών, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ποιότητα αυτή εξαρτάται τόσο από υλικούς πόρους (π.χ. μεταφορές, διαμονή, υπηρεσίες εστίασης) όσο και από άυλα κριτήρια (π.χ. ποιότητα εμπειρίας, φιλοξενία), (4) την εφαρμογή προσαρμοστικών και ευέλικτων μοντέλων διαχείρισης και παρακολούθησης της τουριστικής ανάπτυξης, ώστε να διασφαλίζεται ότι ο τουρισμός αναπτύσσεται βάσει των αρχών της οικολογικής, οικονομικής και κοινωνικής αειφορίας (WTO, 2001).

Ομοίως, ο Tosun (2001) περιγράφει τις βασικές αρχές της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν: (1) την ικανοποίηση των αναγκών των κατοίκων των τουριστικών προορισμών και ιδιαίτερα των κοινοτήτων που αποκλείονται από άλλες μορφές οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης, (2) τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και την αντιμετώπιση της φτώχειας μέσω της οικοδόμησης των κατάλληλων αναπτυξιακών συνθηκών στους τουριστικούς προορισμούς, (3) την ένταξη των κατοίκων στο πλαίσιο τουριστικής ανάπτυξης, (4) την επιτάχυνση της οικονομικής εθνικής, περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης με δίκαιο τρόπο, και (5) την επίτευξη των προαναφερθέντων στόχων μέσω μιας συνεχούς διαδικασίας που δεν διακυβεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιούν τις δικές τους ανάγκες.

Όπως αναφέρει ο Logar (2010), απαραίτητο στοιχείο της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης είναι η άμεση εμπλοκή όλων των ομάδων ενδιαφέροντος στην ανάπτυξη των αντίστοιχων στρατηγικών, ώστε να εντοπίζονται οι τοπικές αναπτυξιακές ανάγκες και οι βέλτιστοι τρόποι ικανοποίησής τους. Ομοίως, οι Castellani & Sala (2010) υποστηρίζουν ότι η συμμετοχή των ομάδων ενδιαφέροντος θα πρέπει να εκτείνεται πέραν της παροχής απλών συμβουλών, λαμβάνοντας τη μορφή μιας πιο άμεσης εμπλοκής τόσο στη διαδικασία σχεδιασμού όσο και στην εφαρμογή της στρατηγικής τουριστικής ανάπτυξης.

Η αιεφόρος ανάπτυξη του τουριστικού προϊόντος, λοιπόν, προσδιορίζεται ως μία διαδικασία που προσβλέπει στην προστασία του περιβάλλοντος, στην παράλληλη ανάπτυξη των κλάδων της οικονομίας συνολικά, στην ανατροφοδότηση της παραγωγής μέσω καινοτόμων και αναπτυξιακών δράσεων και στη διατήρηση μιας δυναμικής ισορροπίας ανάμεσα σε όλα τα στοιχεία και τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν μία κοινωνία (Τσάρτας, 1996). Επιπλέον, είναι μία διαδικασία προώθησης του τουρισμού, χωρίς όμως την καταστροφή του φυσικού κεφαλαίου του τουριστικού προορισμού, έτσι ώστε στο μέλλον να μπορούν και πολλοί ακόμα τουρίστες να απολαύσουν στον ίδιο βαθμό τους πόρους του τουριστικού τόπου (Σφακιανάκης, 2000). Για να επιτευχθεί όμως ο στόχος αυτός είναι απαραίτητη προϋπόθεση η αλλαγή των στρατηγικών της τουριστικής ανάπτυξης, μέσω της ενσωμάτωσής τους στις τοπικές οικονομίες, με ταυτόχρονη διατήρηση των πολιτιστικών και περιβαλλοντικών πόρων. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται και η αρμονική συνύπαρξη των τουριστών, των εργαζομένων στον τουριστικό κλάδο και όλων των συμμετεχόντων στις τοπικές κοινωνίες.

Έτσι, η προώθηση ηπιότερων μορφών τουριστικής ανάπτυξης, όπως είναι ο θρησκευτικός τουρισμός, δεν αποκλείει αποκλειστικά στο οικονομικό όφελος, αλλά αποδίδει ιδιαίτερη και βαρύνουσα σημασία στο περιβάλλον, στον πολιτισμό και στις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο, μορφές τουρισμού, όπως ο αγροτουρισμός, ο ορεινός τουρισμός και, φυσικά, ο θρησκευτικός τουρισμός, χαρακτηρίζονται ως είδη που εντάσσονται στο πλαίσιο της αιεφόρου ανάπτυξης, καθώς αφορούν δραστηριότητες που αναπτύσσονται ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τόπου προορισμού, και πολλές φορές αποδεικνύονται περισσότερο κερδοφόρες για τις επιχειρήσεις και τις τοπικές κοινωνίες. Ο Gupta (1999) επισημαίνει πως, πράγματι, ορισμένες εναλλακτικές μορφές τουρισμού, συμπεριλαμβανομένου του θρησκευτικού τουρισμού, μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στη βιώσιμη ανάπτυξη μέσω της βέλτιστης αξιοποίησης των διαθέσιμων πόρων του τουρισμού.

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί, λοιπόν, ένα είδος βιώσιμου τουρισμού, καθώς περιλαμβάνει τη βιωματική γνωριμία των τουριστών με τοπικά έθιμα και παραδόσεις, και την επίσκεψη σε προστατευόμενες φυσικές και πολιτιστικές περιοχές, όπου υπάρχει μια ισορροπία ανάμεσα στο περιβάλλον, στην οικονομία και στις κοινωνικές διαστάσεις του τουρισμού (Λιβέρη και συν, 2009). Όπως αναφέρουν οι Carbone et al (2016), ο θρησκευτικός τουρισμός αναπτύσσεται συχνά βάσει του μοντέλου των «θεματικών διαδρομών», οι οποίες αποτελούν για τον τουρίστα μία συνολική εμπειρία αυτοανακάλυψης και απόκτησης γνώσης σχετικά με την ταυτότητα των τόπων που επισκέπτονται, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους. Σύμφωνα με τους Malek & Costa (2014), ο σχεδιασμός μιας τέτοιας διαδρομής στο πλαίσιο του εναλλακτικού τουρισμού αποτελεί μία σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία, η οποία ωστόσο προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες βιώσιμης ανάπτυξης και συμμετοχής των τοπικών κοινοτήτων μέσω της ανάδειξης των τοπικών παραδόσεων και άλλων «μικρο-περιφερειακών» χαρακτηριστικών που αποτελούν πόρους τουριστικής έλξης.

Στο πλαίσιο αυτό, οι θεματικές διαδρομές του θρησκευτικού τουρισμού αποτελούν σημαντικό εργαλείο βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, προσελκύοντας επισκέπτες που δεν έχουν αποκλειστικά θρησκευτικά κίνητρα αλλά ενδιαφέρονται και για την ιστορία, την αρχιτεκτονική και την αισθητική αξία των μνημείων που επισκέπτονται (Zabbini, 2012). Οι Stefko et al. (2015), επίσης, αναφέρουν ότι η διασύνδεση του θρησκευτικού τουρισμού με τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη αντανακλάται και στο γεγονός ότι αυτή η μορφή τουρισμού δίνει την ευκαιρία βιωματικής γνωριμίας με άλλους πολιτισμούς, κοινωνικοποίησης και οικοδόμησης αμοιβαίων σχέσεων με τις κοινότητες υποδοχής, αναδεικνύοντας έτσι την ανθρωπινή του διάσταση. Σύμφωνα με τους Drule et al. (2012), ο θρησκευτικός τουρισμός δίνει τη δυνατότητα διαπολιτισμικού διαλόγου, προσδίδοντας στην τουριστική ανάπτυξη μία ηθική, πολιτισμική και πνευματική διάσταση.

Η φύση, βέβαια, του θρησκευτικού τουρισμού δεν αρκεί για να θεωρηθεί πως εγγυάται βιωσιμότητα και αειφορία, καθώς πρέπει να συνδυάζεται και με την υιοθέτηση πρακτικών από την πλευρά των επιχειρήσεων, που είναι φιλικές προς το περιβάλλον και τις τοπικές κοινωνίες. Αυτές οι πρακτικές αφορούν στην αναλογία κλινών, διανυκτερεύσεων και γευμάτων σε σχέση με τον αριθμό των τουριστών και τα ανάλογα έξοδα, τη χρήση ήπιων μορφών ενέργειας για τη θέρμανση των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων, τη χρήση φωτισμού χαμηλής ενέργειας, την ορθολογιστική κατανάλωση νερού, την ανακύκλωση των απορριμμάτων, τη χρήση απορρυπαντικών που είναι φιλικά προς το περιβάλλον (βιοδιασπώμενα), την προσφορά

διατροφικών προϊόντων που προέρχονται από τοπικές βιοκαλλιέργειες και την εν γένει προστασία της τοπικής γλωρίδας και πανίδας (Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2006).

Η Μοίρα (2009) επισημαίνει ότι η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού ενδέχεται να ενέχει σημαντικούς κινδύνους που αντίκεινται των αρχών της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, συμπεριλαμβανομένων κινδύνων φυσικής και ανθρωπογενούς προέλευσης (π.χ. ασφάλεια, υγεία, τρομοκρατία).

Η σχεδιασμένη και προσεκτική ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα εγγυάται τη διαμόρφωση ενός είδους βιώσιμου τουρισμού με υψηλές οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές αποδόσεις, που είναι και οι κύριες διαστάσεις της βιώσιμης ανάπτυξης, με σκοπό την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μακροχρόνια ευημερία των περιοχών που αποτελούν θρησκευτικούς προορισμούς. Στη χώρα μας, τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει συντονισμένες προσπάθειες για τη σύνδεση του θρησκευτικού τουρισμού με τη βιωσιμότητα και την αειφορία. Συγκεκριμένα, η Επιτροπή Συντονισμού στον τομέα του Χωροταξικού Σχεδιασμού και της Αειφόρου Ανάπτυξης έχει ορίσει κάποιους άξονες δράσεις με σκοπό την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά της βιωσιμότητας, εκ των οποίων οι σημαντικότεροι είναι (Επιτροπή Συντονισμού Κυβερνητικής Πολιτικής στον Τομέα του Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης, 2009): (1) η ιεραρχημένη ανάδειξη προορισμών θρησκευτικού τουρισμού, (2) η οργάνωση και η προβολή αυτών των προορισμών σε δίκτυα, (3) η βελτίωση της προσβασιμότητας προς αυτούς τους προορισμούς και της διασύνδεσής τους, (4) η προώθηση μέτρων αναβάθμισης των λατρευτικών χώρων και των υπόλοιπων εγκαταστάσεων διημέρευσης και διαμονής, (5) η διαφύλαξη των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών των μοναστηριών από μη προσαρμοσμένες κτιριακές εγκαταστάσεις στο συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό χαρακτήρα, (6) η στήριξη δράσεων για την οργάνωση σχετικών εκδηλώσεων, και (7) η προώθηση προγραμμάτων ανταλλαγής επισκέψεων μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων.

Για να επιτευχθεί η βιωσιμότητα του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν το κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση, μέσω των οργανωμένων φορέων της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας, αλλά και ο ιδιωτικός τομέας, μέσω των επιχειρηματικών δράσεων. Συγκεκριμένα, οι τοπικοί επιχειρηματίες των περιοχών θρησκευτικού προορισμού οφείλουν να αξιοποιούν την υπάρχουσα ζήτηση εναλλακτικών μορφών τουρισμού με τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που προσφέρουν, διασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο και την

κερδοφορία τους, στόχος που μπορεί να επιτευχθεί και μέσω της στήριξής τους από κρατικές δράσεις και φορείς. Όπως αναφέρουν οι Dwyer et al. (2009), οι επιχειρήσεις που εμπλέκονται σε ολόκληρη την αλυσίδα του τουριστικού κλάδου διαδραματίζουν ένα ρόλο κρίσιμης σημασίας όσον αφορά την επίτευξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης βάσει του τρίπτυχου κοινωνία-περιβάλλον-οικονομία.

Εκτός αυτού, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι τουριστικές υποδομές για την επίτευξη ενός μοντέλου αειφόρου ανάπτυξης μέσω της προώθησης του θρησκευτικού τουρισμού, συμπεριλαμβανομένων των δομών φιλοξενίας, των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων, των μέσων μεταφοράς, των δημόσιων υπηρεσιών, των τηλεπικοινωνιών και των μέσων περιβαλλοντικής διαχείρισης. Σύμφωνα με τον Papatheodorou (2004), η πολύπλοκη και κατακερματισμένη φύση του τουριστικού κλάδου αποτελεί ένα καίριο εμπόδιο για την επίτευξη συναίνεσης αναφορικά με τη διαμόρφωση των κατάλληλων τουριστικών υποδομών που σέβονται τις αρχές της βιωσιμότητας, δεδομένου μάλιστα ότι αυτές απαιτούν επενδύσεις υψηλού κόστους. Συνολικά, η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη απαιτεί ολοκληρωμένο σχεδιασμό από το σύνολο των ομάδων ενδιαφέροντος που τοποθετούνται στην αλυσίδα αξίας του τουρισμού, καθώς και υψηλά επίπεδα συντονισμού για την επίτευξη των μέγιστων δυνατών οφελειών για τις κοινότητες, την κοινωνία, το περιβάλλον και την οικονομία στο πλαίσιο της αειφορίας. Οι Kong & Yeoh (2003) επισημαίνουν ότι το υπόδειγμα της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης συνιστά ένα βιώσιμο αναπτυξιακό εργαλείο για όλες τις χώρες αλλά κυρίως γι' αυτές των οποίων η οικονομία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στον τουρισμό.

3.2 Θρησκευτικός τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη

Η σχέση του τουρισμού με την περιφερειακή ανάπτυξη έχει απασχολήσει έντονα τους ερευνητές κατά τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης και της αναγνώρισης των ανισοτήτων ανάμεσα στις περιφέρειες κάθε χώρας (Stabler et al., 2010). Δεδομένου ότι ο τουρισμός είναι μία βιομηχανία έντασης εργασίας και χαρακτηρίζεται από πολλαπλές θετικές εξωτερικότητες όσον αφορά το θετικό του αντίκτυπο σε άλλους κλάδους της οικονομίας, θεωρείται ως ένας τομέας που συμβάλλει σημαντικά στην ενίσχυση της απασχόλησης και της οικονομικής ανάπτυξης, ενώ παράλληλα παρέχει κρίσιμες ευκαιρίες διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος (Bessière, 1998). Στο πλαίσιο αυτό, ο τουρισμός, και ειδικότερα οι εναλλακτικές μορφές του που αναπτύσσονται υπό το πρίσμα της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, χρησιμοποιείται ως εργαλείο περιφερειακής ανάπτυξης αλλά και αστικής αναβίωσης (Sharma, 2004). Σύμφωνα με τους Giaoutzi & Nijkamp (2006), διάφορα μοντέλα πολιτικής και

αποκέντρωσης έχουν αναπτυχθεί στη βάση της διασύνδεσης του τουρισμού με την ανάπτυξη των μειονεκτουσών περιφερειών, σημειώνοντας βέβαια ότι στη σχέση αυτή, οι τοπικές αρχές διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο.

Ο Saarinen (2007) υποστηρίζει, επίσης, ότι η αυξανόμενη ζήτηση για τις υπηρεσίες του εναλλακτικού τουρισμού έχει δώσει νέα ώθηση στην ανάπτυξη των περιφερειών του ευρωπαϊκού χώρου και, για το λόγο αυτό, αυτές οι μορφές βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης θα πρέπει να εντάσσονται στις αντίστοιχες αναπτυξιακές πολιτικές. Δεδομένης της αναγνώρισης του σημαντικού αντίκτυπου του τουρισμού στην οικονομία, αυτός συνιστά πλέον βασικό εργαλείο αλλαγής των κυρίαρχων αναπτυξιακών μοντέλων και αναδόμησης του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος (Rinne & Saastamoinen, 2005), καθώς και μέρος της διαφοροποίησης οικονομίας (Noakes & Johnston, 2009). Ωστόσο, ακόμα και σήμερα, η περιφερειακή ανάπτυξη μέσω του τουρισμού αποτελεί έναν μη ρεαλιστικό στόχο για πολλές περιφέρειες, καθώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής προσφέρουν διαφορετικές ευκαιρίες ανάπτυξής του (Müller, 2011).

Παρόλα αυτά, ο τουρισμός είναι σημαντικότερος για τις περιφέρειες απ' ό,τι για τα αστικά κέντρα, μία διαπίστωση που σημειώθηκε δεκαετίες πριν από το έργο του Christaller (1964), ο οποίος διερεύνησε τις τάσεις τουριστικής ανάπτυξης στην Ευρώπη και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο τουρισμός είναι ένας μηχανισμός επίτευξης προστιθέμενης αξίας για τις αγροτικές περιοχές. Ομοίως, οι Hall et al. (2009) υποστήριξαν ότι οι κοινότητες της περιφέρειας μπορούν να κεφαλαιοποιήσουν τη γεωγραφική τους απόσταση από τα μεγάλα αστικά κέντρα, προβάλλοντας την ιδέα της «άγριας φύσης», δηλαδή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος που αποτελούν πόλο έλξης για τους επισκέπτες. Παράλληλα, η ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού στις περιφέρειες έχει δημιουργήσει νέες ευκαιρίες για τους επιχειρηματίες όσον αφορά τη δημιουργία αξίας σε τομείς που προηγουμένους ήταν παραγνωρισμένοι (Anderson, 2000).

Στο πλαίσιο αυτό, η «δημιουργική ανάπτυξη» μέσω της αξιοποίησης αυτών των ευκαιριών θεωρείται ως ένας σημαντικός πυλώνας περιορισμού των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων που εντοπίζονται ανάμεσα στις περιφέρειες (Cloke, 2007). Οι δημιουργικές τάξεις και βιομηχανίες, αν και έχουν συνδεθεί περισσότερο με την αστική αναβίωση, αποτελούν ομοίως έναν τρόπο βιώσιμης ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο, καθώς οδηγούν σε δημιουργικές διαδικασίες αλλαγής που βελτιώνουν την ποιότητα ζωής των τοπικών κοινοτήτων και

συμβάλλουν στην οικονομική μεγέθυνση (Fullerton, 2013). Σύμφωνα με τους Butler et al. (1998), ο τουρισμός είναι ένας τομέας που βοηθάει στην άρση των εμποδίων που σχετίζονται με την περιφερειακή ανάπτυξη, φέρνοντας σε επαφή τις δημιουργικές κοινότητες με τους επιχειρηματίες και τις ρυθμιστικές αρχές στο πεδίο του τουρισμού, ενισχύοντας έτσι την τουριστική ζήτηση και προσφέροντας ευκαιρίες καινοτομικότητας.

Επιπλέον, ο τουρισμός επιφέρει ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων στη βάση του τρίπτυχου της αειφορίας (κοινωνία-οικονομία-περιβάλλον), δεδομένου ότι η ανάπτυξη αυτή παραδοσιακά βασιζόταν σε ισχυρές εξωγενείς επιρροές και επενδύσεις (Dwyer, 2005). Η δυνατότητα προσφοράς πρωτογενών υπηρεσιών και προϊόντων που σχετίζονται με τον τουρισμό δίνει τη δυνατότητα περιορισμού της εξάρτησης αυτής. Βέβαια, για να είναι αυτό εφικτό θα πρέπει οι προσφερόμενες υπηρεσίες να έχουν προστιθέμενη αξία για τον επισκέπτη και, πράγματι, να διαφοροποιούν το οικονομικό και αναπτυξιακό μοντέλο που εφαρμόζεται στην περιφέρεια, ώστε η οικονομική ανάπτυξη να είναι λιγότερο ευάλωτη στις διακυμάνσεις της ζήτησης (Schmallegger & Carson, 2010). Σύμφωνα με τους Zhang & Yan (2016), οι πάροχοι του τουριστικού προϊόντος θα πρέπει να δώσουν την πρέπουσα σημασία στο επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών, στην προστασία των πολιτιστικών θησαυρών, στην αξιοποίηση των θρησκευτικών πόρων καθώς και στην οργάνωση θρησκευτικών εκδηλώσεων, αυξάνοντας έτσι την πρόθεσή των επισκεπτών να επισκεφθούν ξανά την περιοχή, να μοιραστούν την ταξιδιωτικής τους εμπειρία, αλλά και να συστήσουν την περιοχή σε άλλους επισκέπτες.

Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να αναγνωρίζεται ότι οι τοπικές κοινωνίες έχουν ένα επίπεδο ελέγχου επί των ενδογενών χαρακτηριστικών του τουριστικού συστήματος, ώστε το τοπικό κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο να αναδεικνύεται ως η πρωταρχική πηγή περιφερειακής ανάπτυξης. Έτσι, ενώ οι κάτοικοι των περισσότερο απομακρυσμένων και υποανάπτυκτων περιοχών επιχειρούν να προσελκύσουν τουρίστες, θα πρέπει παράλληλα να βρίσκουν τρόπους να ενεργοποιούν τους τοπικούς πόρους (Sharples & Telfer, 2002).

Ο θρησκευτικός τουρισμός, χαρακτηριζόμενος ιστορικά από μία πολυλειτουργική μορφή, μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην περιφερειακή ανάπτυξη, δεδομένου ότι τα κίνητρά του δεν είναι αποκλειστικά θρησκευτικής φύσης. Πράγματι, ο θρησκευτικός τουρίστας, εκτός της εκπλήρωσης των θρησκευτικών του καθηκόντων, συμπεριφέρεται ως τυπικός καταναλωτής, αναζητώντας συμπληρωματικές τουριστικές υπηρεσίες και αποβλέποντας στην ικανοποίηση πολλαπλών αναγκών. Έτσι, η συμβολή του στην περιφερειακή ανάπτυξη απασχολεί τις τοπικές

και περιφερειακές αρχές, οι οποίες επιχειρούν να συνδέσουν το θρησκευτικό τουρισμό με άλλες εναλλακτικές τουριστικές μορφές με σκοπό την ενίσχυση της ελκυστικότητας των θρησκευτικών προορισμών. Δεδομένων, λοιπόν, των διαφορετικών κινήτρων υποκίνησης των θρησκευτικών τουριστών, η αξιοποίησή του μπορεί να επιφέρει πολλαπλασιαστικά οφέλη για τις κοινότητες υποδοχής, καθώς μπορεί να απασχολήσει πλήθος επαγγελματιών και εργαζόμενων σε διάφορους κλάδους που δεν είναι αμιγώς τουριστικοί.

Μάλιστα, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να συμβάλει στον περιορισμό των περιφερειακών ανισοτήτων, ιδιαίτερα σε χώρες όπου αυτές είναι έντονες, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ελλάδας. Πράγματι, έρευνες έχουν τεκμηριώσει ότι οι περιφερειακές ανισότητες στη χώρα είναι όχι μόνο επίμονες αλλά διευρύνονται και με την πάροδο του χρόνου. Οι Caraveli & Tsionas (2011) διαπίστωσαν ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από σημαντικές ανισότητες μεταξύ των διαφορετικών περιοχών συγκριτικά με τον εθνικό μέσο όρο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Συγκεκριμένα, παρατηρείται μία συνεχιζόμενη συγκέντρωση του ΑΕΠ στην περιφέρεια Αττικής, ακολουθούμενη από την Κεντρική Μακεδονία, ενώ οι υπόλοιπες περιφέρειες χαρακτηρίζονται από μία ισχυρή εξάρτηση από τον πρωτογενή τομέα, την έλλειψη σημαντικών αστικών κέντρων και την περιορισμένη ανάπτυξη του τριτογενή τομέα. Σύμφωνα με τους Papadaskalopoulos & Christofakis (2007), η χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες αναπτύχθηκε στη βάση ενός πολωμένου οικονομικού μοντέλου, ενισχύοντας τις τάσεις αστικοποίησης στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας.

Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτό το φαινόμενο είναι πολλαπλοί, συμπεριλαμβανομένων ιστορικών (π.χ. η θέσπιση της πρωτεύουσας του κράτους μετά την Ελληνική Επανάσταση), γεωμορφολογικών (π.χ. το υψηλό ποσοστό ορεινών και νησιωτικών περιοχών), οικονομικών (π.χ. συγκέντρωση του ανθρώπινου κεφαλαίου υψηλής εξειδίκευσης στα αστικά κέντρα) και πολιτικών παραγόντων (π.χ. η συγκεντρωτική δομή της δημόσιας διοίκησης) (Πετράκος & Ψυχάρης, 2004). Σημαντικό ρόλο, επίσης, διαδραμάτισε και η αποβιομηχανοποίηση της χώρας κατά τη δεκαετία του 1980, σηματοδοτώντας μία αναδιάρθρωση των παραδοσιακών μεταποιητικών βιομηχανιών εις βάρος των περιφερειών (Benos & Karagiannis, 2007). Δεδομένων των σοβαρών διαρθρωτικών ανισορροπιών που χαρακτηρίζουν τη συνολική πορεία της οικονομίας, όπως αντανakλάται στην αύξηση του δημοσίου χρέους, στα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, στο αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο και στην αυξανόμενη ανεργία, το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων καθίσταται ακόμα σημαντικότερο (Πετράκος, 2009). Οι Caraveli & Tsionas (2012) επισημαίνουν ότι το μη

βιώσιμο αναπτυξιακό μοντέλο της Ελλάδας που βασίστηκε κυρίως στην κατανάλωση και λιγότερο στις επενδύσεις, έχει διευρύνει τις περιφερειακές ανισότητες, οι οποίες ενισχύθηκαν περαιτέρω με την πρόσφατη και συνεχιζόμενη οικονομική κρίση.

Στο πλαίσιο αυτό, η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας μπορεί να είναι αξιόλογη, αν αξιοποιηθούν οι διαθέσιμοι πόροι κατάλληλα, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλές περιοχές που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών σε σχέση με τα αστικά κέντρα και πολλές φορές αναφέρονται ως υποανάπτυκτες (Πολύζος, 2010). Οι περιοχές αυτές ανήκουν στην περιφέρεια της χώρας και παρουσιάζουν χαμηλούς δείκτες ανάπτυξης και ευημερίας, ενώ πολλές από αυτές χαρακτηρίζονται και από διαρθρωτικά προβλήματα, τα οποία μειώνουν την ανταγωνιστικότητα και περιορίζουν την παραγωγή στον πρωτογενή τομέα, καθώς η υιοθέτηση σύγχρονων παραγωγικών διαδικασιών δεν είναι μια εύκολη διαδικασία. Τα περιφερειακά αυτά κέντρα διακρίνονται για το χαμηλό κατά κεφαλή ΑΕΠ, τα χαμηλά επίπεδα ευημερίας, την ύπαρξη ανθρώπινου δυναμικού με χαμηλό επίπεδο κατάρτισης και εκπαίδευσης, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και τη φθίνουσα παραγωγική βάση, ενώ μερικά από αυτά διατηρούν ορισμένα μόνιμα φυσικά χαρακτηριστικά που δεν επιτρέπουν την εγκατάσταση επιχειρήσεων και σύγχρονων οικονομικών δραστηριοτήτων απαραίτητων για την οικονομική τους ανάπτυξη (Terzidou et al., 2008).

Αν και οι περιφέρειες διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τα διάφορα χαρακτηριστικά ανάπτυξης και τις προοπτικές ευημερίας, η συχνά μικρή προσβασιμότητά τους προς τα αστικά κέντρα μειώνει τις δυνατότητες για ανάπτυξη με ταυτόχρονη πληθυσμιακή συρρίκνωση, καθώς πλέον πολλοί είναι αυτοί που επιλέγουν να μετοικήσουν σε ελκυστικότερες πόλεις από πλευράς ευκαιριών απασχόλησης, παροχής υπηρεσιών και ποιότητας ζωής. Ωστόσο, πολλές από αυτές τις περιφέρειες παρουσιάζουν κάποια πλεονεκτήματα, όπως ιδανικές κλιματολογικές συνθήκες, ύπαρξη φυσικών πόρων και εδαφική διαμόρφωση, που προσφέρουν ευκαιρίες ανάπτυξης και δυνατότητες ευημερίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά πλαισιώνουν τη δυνατότητα ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στις περιφερειακές αυτές περιοχές και ενισχύουν τη συμβολή του στην οικονομική τους εξέλιξη, ενώ σημαντικό στοιχείο αυτής της συμβολής είναι η ύπαρξη πολλών θρησκευτικών μνημείων ανά τη χώρα, αλλά και ο σημαντικός βαθμός διασποράς τους, καθώς οι θρησκευτικοί προορισμοί είναι διασπαρμένοι σε όλους τους νομούς της χώρας, γεγονός που βοηθά ιδιαίτερα στην ισορροπημένη ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού ως περιφερειακή οικονομική δραστηριότητα (Πολύζος, 2010).

Επιπλέον, κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού θρησκευτικού τουρισμού είναι πως έχει ροή από τα αστικά κέντρα προς την περιφέρεια, όπου και ο αριθμός των θρησκευτικών μνημείων είναι πολύ μεγαλύτερος, πλαισιώνοντας έναν τουρισμό «μητροπολιτικής προέλευσης» (Σφακιανάκης, 2000). Βέβαια, για να προωθηθεί η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στις περιφέρειες, πρέπει να ενισχυθούν τα κίνητρα με σκοπό την αύξηση της επισκεψιμότητας σε αυτές τις περιοχές και να αναδιαμορφωθεί γενικότερα η δομή του ελληνικού τουρισμού, με τη δημιουργία ενός ελκυστικότερου τουριστικού μείγματος προϊόντος, ώστε να διαφοροποιηθεί η τουριστική ταυτότητα και να επιμηκυνθεί η τουριστική περίοδος. Η σύνδεση της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς με το φυσικό περιβάλλον και τα θρησκευτικά μνημεία καθορίζουν πλέον ένα μοντέλο θεματικού τουρισμού, πάνω στο οποίο μπορεί να βασιστεί η ανάπτυξη των περιφερειακών περιοχών και η βελτίωση της ελκυστικότητάς τους.

Οι βασικότεροι παράγοντες συμβολής του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφερειακή και οικονομική ανάπτυξη των περιοχών αυτών είναι το ύψος της ημερήσιας καταναλωτικής δαπάνης κάθε τουρίστα, η χρονική περίοδος παραμονής του τουρίστα στην περιοχή προορισμού και οι τιμές των περιφερειακών πολλαπλασιαστών της περιοχής (Polyzos & Sdrolas, 2006). Οι περιφερειακοί πολλαπλασιαστές αναφέρονται στις δυνατότητες κάθε περιοχής προορισμού να καλύψουν τις καταναλωτικές ανάγκες κάθε τουρίστα με δικούς της πόρους μέσω της εγχώριας παραγωγής μειώνοντας στο ελάχιστο τις εισαγωγές από άλλες περιοχές, καθώς είναι προφανές πως για την οικονομική ανάπτυξη κάθε περιοχής μέσω του τουρισμού δεν αρκεί το ποσοστό της επισκεψιμότητας, αλλά παίζει σημαντικό ρόλο η εκμετάλλευση των τοπικών οικονομικών και ανθρώπινων δυνάμεων. Ακόμη, η συμπεριφορά του τουρίστα ως καταναλωτή με ταυτόχρονο υπολογισμό της καταναλωτικής του δαπάνης, και οι ημέρες της παραμονής του στον τόπο προορισμού, που εξαρτάται από τις υποδομές και το περιβάλλον της περιοχής, συμβάλλουν αυξητικά στη σύνδεση θρησκευτικού τουρισμού και οικονομικής ανάπτυξης.

Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί πολλές και αξιόλογες προσπάθειες ανάδειξης του θρησκευτικού τουρισμού ως μέσο οικονομικής ανάπτυξης της περιφέρειας, ιδιαίτερα από φορείς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αν και πολλές φορές αυτές παρουσιάζονται ως μεμονωμένες κινήσεις και δεν υποστηρίζονται από άλλους πολιτικούς και θρησκευτικούς φορείς. Τα βασικά χαρακτηριστικά στα οποία βασίστηκαν οι κινήσεις αυτές είναι πως τα θρησκευτικά μνημεία παρουσιάζουν επισκεψιμότητα σε όλη τη διάρκεια του έτους (12μηνος τουρισμός), διασκορπίζονται σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, συνδυάζονται με την ύπαρξη αξιόλογων μουσείων και με άλλες τουριστικές δραστηριότητες, ενώ πολλά από αυτά είναι διεθνούς

εμβέλειας και αποτελούν θρησκευτικούς πόλους έλξης για πολλούς ξένους τουρίστες. Κοινή γραμμή όλων αυτών των προσπαθειών από τους τοπικούς φορείς είναι η αξιοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού ως μια μορφή σύντομων διακοπών (short break holidays) (Φειδάς, 2009). Ωστόσο, εντονότερες προσπάθειες απαιτούνται για την αποτελεσματικότερη διαχείριση της εποχικότητας της ζήτησης και το συνδυασμό των θρησκευτικών διαδρομών με την παροχή συμπληρωματικών υπηρεσιών στο πλαίσιο ενός διαφοροποιήσιμου τουριστικού προϊόντος.

3.3 Θρησκευτικός τουρισμός και ενδογενής ανάπτυξη

Ο τουρισμός αποτελεί έναν από τους βασικότερους πυλώνες της αειφορίας και της βιώσιμης οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ παράλληλα έχει εξεταστεί και στο πλαίσιο της ενδογενούς ανάπτυξης. Σε γενικούς όρους, η ενδογενής ανάπτυξη αναφέρεται στην ικανότητα των τοπικών κοινοτήτων να αναδιαμορφώνουν το κοινωνικοοικονομικό σύστημα στο οποίο δραστηριοποιούνται, να ανταποκρίνονται επαρκώς στις προκλήσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος και να προωθούν συγκεκριμένους τρόπους οικονομικής και κοινωνικής ρύθμισης (Garafoli, 1992). Ο τουρισμός είναι ένας κλάδος στον οποίο συμμετέχουν διάφορες ομάδες ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένων των τοπικών αρχών, των κοινοτήτων, των τουριστικών οργανισμών και επιχειρήσεων, οι οποίες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και, έτσι, έχουν τη δυνατότητα να εισάγουν στρατηγικές και να εφαρμόζουν εργαλεία που μπορούν να προωθούν την ενδογενή ανάπτυξη, δημιουργώντας συνθήκες μακροχρόνιας βιωσιμότητας (Parpairis & Lagos, 2013).

Στο πεδίο των μακροοικονομικών, η ιδέα της ενδογενούς ανάπτυξης, η οποία αναπτύχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, διαμορφώθηκε ως απάντηση στις κριτικές της εξωγενούς θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης (Romer, 1994). Αυτό το αναπτυξιακό μοντέλο θεωρεί την οικονομική ανάπτυξη ως αποτέλεσμα των εσωτερικών δυνάμεων, όπως είναι οι επενδύσεις στο ανθρώπινο κεφάλαιο, η καινοτομία και η αξιοποίηση της γνώσης. Επιπλέον, η ενδογενής ανάπτυξη, δεδομένων των περιφερειακών και τοπικών χαρακτηριστικών της, διαδραματίζει ένα ρόλο κρίσιμης σημασίας στο πλαίσιο του τουρισμού, ο οποίος αναπτύσσεται κυρίως σε περιφερειακό επίπεδο (Λαγός, 2007). Ως εκ τούτου, οι τρόποι με τους οποίους οι ομάδες ενδιαφέροντος που εμπλέκονται στον τομέα του τουρισμού ενεργοποιούν και αξιοποιούν αποτελεσματικά τους τοπικούς οικονομικούς, κοινωνικούς, φυσικούς και ανθρώπινους πόρους έχουν ιδιαίτερη σημασία, ώστε να προωθείται η ενδογενής ανάπτυξη.

Παράλληλα, οι αλλαγές που έχουν επέλθει στις περιφερειακές και αγροτικές περιοχές κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αναδείξει ένα νέο μοντέλο περιφερειακής ανάπτυξης, το οποίο καλείται «νέο-ενδογενής ανάπτυξη» και βασίζεται στην αξιοποίηση του ενδογενούς κεφαλαίου και του πολιτισμικού δυναμικού, στην ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου στο πλαίσιο της επιχειρηματικότητας, στη δικτύωση μεταξύ των διάφορων επαγγελματικών ομάδων, στη συμμετοχική δημοκρατία και στην αποτελεσματική τοπική δημόσια διοίκηση (Ray, 2001). Το μοντέλο αυτό, παράλληλα, εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας που μεγεθύνεται μέσω της περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης, στο οποίο το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο θεωρούνται ως οι βασικές κινητήριες δυνάμεις (Cabus, 2001). Στο πλαίσιο της ενδογενούς ανάπτυξης οι διάφοροι φορείς οφείλουν να αξιοποιούν τη συσσωρευμένη εμπειρία τους, ώστε να μεγιστοποιούν τα πλεονεκτήματα της τοπικότητας (Ward et al., 2005). Όπως αναφέρουν οι Cabus & Vanhaverbeke (2003), η ενδογενής ανάπτυξη βασίζεται στο βέλτιστο συνδυασμό των τοπικών στοιχείων και χαρακτηριστικών, μέσω της διαφοροποίησης των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένων των τουριστικών. Σύμφωνα με τον Donaldson (2006), οι τοπικοί παράγοντες και οργανισμοί θα πρέπει, στο πλαίσιο αυτό, να προωθούν την καλή διακυβέρνηση στη βάση ενός συστήματος συνεχόμενων διαπραγματεύσεων μεταξύ των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων.

Η διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος είναι βασικός παράγοντας της ενδογενούς ανάπτυξης μέσω του τουρισμού, όπως έχει διερευνηθεί και σε σχετικές μελέτες. Οι Lanza & Pigliaru (2000), εξετάζοντας θεωρητικά τη σχέση μεταξύ τουριστικής εξειδίκευσης και οικονομικής ανάπτυξης, παρατήρησαν ότι οι χώρες με σημαντικούς φυσικούς πόρους είναι αυτές που εξειδικεύονται περισσότερο στον τουρισμό, επιτυγχάνοντας θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης, ενώ οι Brau et al. (2007) τεκμηρίωσαν ότι οι χώρες που βασίζονται στον κλάδο του τουρισμού και έχουν σχετικά μικρό μέγεθος τείνουν να διαφοροποιούν το τουριστικό προϊόν τους, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται ταχύτερα, ιδιαίτερα όταν επενδύουν στην αναβάθμιση της ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου. Επίσης, η Cortes-Jimenez (2008) διαπίστωσε ότι η ανάπτυξη του τουρισμού σε περιφερειακό επίπεδο αποτελεί βασικό στοιχείο της οικονομικής μεγέθυνσης στην Ισπανία.

Η ενδογενής τουριστική ανάπτυξη αναγνωρίζει την τοπικότητα ως βασικό παράγοντα της κοινωνικής αναδιάρθρωσης και της οικονομικής ανάπτυξης, στοχεύοντας στην επίτευξη αλλαγών που οδηγούν στη βελτίωση της ποιότητας της καθημερινότητας και στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Δίνει έμφαση στη βέλτιστη αξιοποίηση των φυσικών,

ανθρώπινων και οικονομικών διαθέσιμων πόρων, στην τεχνολογία και στην καινοτομία, ώστε να αυξάνεται η παραγωγικότητα των τοπικών συστημάτων μέσω της συμμετοχικότητας και της συνεργατικότητας. Σύμφωνα με τους Lagos & Curtis (2004), οι βασικοί στόχοι της ενδογενούς τουριστικής ανάπτυξης είναι: (1) η ικανοποίηση των βασικών αναγκών των κατοίκων, (2) η παρακολούθηση των αρνητικών συνεπειών της τουριστικής ανάπτυξης, (3) η μέγιστη αξιοποίηση των τοπικών παραγωγικών πόρων, (4) η ενθάρρυνση τοπικών πρωτοβουλιών για τη δημιουργία μικρού μεγέθους τουριστικών επιχειρήσεων, (5) η προώθηση ευέλικτων μορφών εργασίας στον τουριστικό κλάδο, (6) η μείωση της ανεργίας σε συνδυασμό με την αύξηση των εσόδων και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του τοπικού πληθυσμού, (7) η προώθηση των στόχων της τουριστικής πολιτικής σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, (8) η οικοδόμηση μιας συνολικής τουριστικής συνείδησης, (9) η ενίσχυση του ρόλου των τοπικών τουριστικών φορέων, (10) η επανεπένδυση των κερδών από και προς τον κλάδο του τουρισμού, (11) η οργανική διασύνδεση της τουριστικής παραγωγικότητας με άλλους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας, (12) η μείωση της εξάρτησης από μεγάλους τουριστικούς οργανισμούς, και (13) η δημιουργία ενός ισορροπημένου πλαισίου τουριστικής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τις προσπάθειες που καταβάλλονται από την πλευρά της Πολιτείας και της τοπικής κοινωνίας και βάσει των αρχών της αειφορίας, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την ενδογενή ανάπτυξη της περιφέρειας. Η ενδογενής ανάπτυξη αποτελεί το βασικό στοιχείο των αναπτυξιακών πολιτικών που εφαρμόζονται, στοχεύοντας στην αξιοποίηση του ενδογενούς φυσικού, πολιτιστικού και θρησκευτικού πλούτου, καθώς και του ανθρώπινου δυναμικού της περιοχής. Εκτός αυτού, η ενδογενής ανάπτυξη αφορά και στο επίπεδο της εφαρμοζόμενης πολιτικής, αφορώντας τη συνεχή και στοχευόμενη αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων από εθνικό σε τοπικό επίπεδο (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001).

Η εξάπλωση του τουρισμού τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα και ειδικότερα στις υποανάπτυκτες περιοχές της περιφέρειας έχει προκαλέσει σημαντικές δομικές αλλαγές, προερχόμενες από τη διείσδυση ξένων κεφαλαίων και εξωτερικού ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πηγών (Κομίλης, 2001). Έτσι, η αδυναμία ανάπτυξης του τουρισμού εκ των έσω έχει επιφέρει διάφορες μορφές εξαρτημένης ανάπτυξης, ενώ η έλλειψη επαρκών κεφαλαίων και η χαμηλή δυνατότητα επενδύσεων και παραγωγικότητας, έχουν ως αποτέλεσμα τον έλεγχο του περιφερειακού τουρισμού και την οικονομική εξάρτηση από τις βιομηχανικές μητροπόλεις (Δαουτόπουλος, 2005).

Για την αποφυγή των παραπάνω αρνητικών συνεπειών, η ενδογενής ανάπτυξη του τουρισμού στην περιφέρεια της χώρας είναι ζωτικής σημασίας, ενώ η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στα ενδογενή αυτά πρότυπα ανάπτυξης αποτελεί βασική προϋπόθεση ανάπτυξης του θρησκευτικού και εναλλακτικού τουρισμού. Έτσι, οι βασικές αρχές για την ενδογενή ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού είναι η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στα οφέλη της τουριστικής ανάπτυξης και η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, αναφορικά με την εφαρμογή της αναπτυξιακής διαδικασίας και το σχεδιασμό του προσφερόμενου προϊόντος (Walder et al., 2006).

Μεταξύ, λοιπόν, των δραστηριοτήτων που μπορούν να ενισχύσουν την προσπάθεια ανασυγκρότησης μιας τουριστικής περιοχής, βρίσκεται και ο θρησκευτικός τουρισμός, ο οποίος συγκεντρώνει μία σειρά χαρακτηριστικών που τον αναδεικνύουν σε μοχλό τοπικής και ενδογενούς ανάπτυξης (Αποστολόπουλος & Σδράλη, 2009). Ειδικά σε περιοχές όπου οι υποδομές για την άσκηση του θρησκευτικού τουρισμού είναι αρκετά σημαντικές, το είδος αυτό του τουρισμού μπορεί να αποτελέσει μία καίρια διέξοδο για την ανάπτυξη και ενίσχυση όχι μόνο των μονών αλλά και της τοπικής κοινωνίας γενικότερα (Πατρώνης, 2004).

Η ενδογενής ανάπτυξη του τουρισμού μέσω της παράλληλης ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού πρέπει, σύμφωνα με τα παραπάνω, να βασίζεται στην ανάδειξη των πολιτιστικών και θρησκευτικών στοιχείων και στην οργάνωση του γενικότερου τουριστικού προϊόντος αναφερόμενο στα οφέλη του θρησκευτικού τουρισμού. Βέβαια, πρωταρχικό στοιχείο για την επίτευξη του παραπάνω στόχου είναι η προσεκτική και λεπτομερής καταγραφή των θρησκευτικών μνημείων, με συμπληρωματικά στοιχεία για την προσβασιμότητα, τη διαθεσιμότητα των καταλυμάτων στις περιοχές, τη λειτουργία των εστιατορίων και άλλων εμπορικών καταστημάτων και, γενικότερα, των γενικών και ειδικών υποδομών.

Επίσης ο Geary (2018) αναφέρει το ρόλο του θρησκευτικού τουρισμού ως μέρος της αυξανόμενης οικονομικής ανάπτυξης της Ινδίας και πώς μία σειρά από ιερά προσκυνήματα και η ενσωμάτωση θρησκευτικών δογμάτων στον τουριστικό σχεδιασμό της χώρας, μπορεί να αποτελέσει πόλο έλξης και να συντελέσει σε ανάπτυξη υποδομών, με σκοπό την προσφορά ολοκληρωμένων τουριστικών πακέτων.

Ωστόσο, για την επίτευξη της ενδογενούς ανάπτυξης μέσω του θρησκευτικού τουρισμού οι τουριστικοί επενδυτές και οι πολιτειακοί αναπτυξιακοί φορείς πρέπει να επαναπροσδιορίσουν

τις προτιμήσεις τους σχετικά με την κλίμακα των επενδύσεων, τα κεφάλαια που διαθέτουν και το επίπεδο του επιθυμητού ελέγχου και της συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας στην τουριστική διαδικασία. Παράλληλα, η κυβέρνηση οφείλει να καταβάλει προσπάθειες για το μεγαλύτερο έλεγχο της ανάπτυξης από τον τοπικό πληθυσμό, μέσω της ενθάρρυνσης της συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας, της χορήγησης κινήτρων για επενδύσεις σε τοπικούς επιχειρηματίες και της ειδικής νομοθεσίας που αυξάνει τις ευκαιρίες για εργασία του τοπικού πληθυσμού.

Αν η περιφέρεια έχει τη δυνατότητα και τους οικονομικούς πόρους για ενδογενή ανάπτυξη χωρίς την εισχώρηση άλλων κεφαλαίων, τότε η κυβέρνηση πρέπει να ενθαρρύνει τους κατοίκους των περιφερειακών περιοχών να επενδύσουν στην τουριστική βιομηχανία και να αξιοποιήσουν κατάλληλα τους διαθέσιμους κοινωνικούς, πολιτιστικούς και περιβαλλοντικούς πόρους. Έτσι, παρόλο που ο μαζικός τουρισμός κατηγορείται για την υπό-ανάπτυξη και ερήμωση των περιοχών της περιφέρειας, λόγω κυρίως της μετανάστευσης του ενεργού πληθυσμού στις τουριστικές μητροπόλεις, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να μειώσει σημαντικά αυτό το πρόβλημα, προσελκύοντας τουρίστες στις περισσότερες απομονωμένες περιοχές, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας και αποτρέποντας τη μετανάστευση των νέων στα αστικά κέντρα (Αποστολόπουλος & Σδράλη, 2009).

Βέβαια, η ενδογενής ανάπτυξη ενισχύεται και από την ίδια τη φύση του θρησκευτικού τουρισμού, καθώς τα κίνητρα του εναλλακτικού τουρίστα, όπως και τα καταναλωτικά του πρότυπα, κατευθύνονται προς την αναζήτηση της αυθεντικότητας, της προστασίας της κοινωνίας, του πολιτισμού και του περιβάλλοντος της περιοχής. Με τον τρόπο αυτό, το τουριστικό αυτό προϊόν συνεισφέρει στην αειφόρο ανάπτυξη και τη βιωσιμότητα των υπαρχόντων πόρων. Η διαπίστωση αυτή υποδεικνύει πως ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί ένα είδος τουρισμού μειωμένων αρνητικών επιπτώσεων, καθώς ο βαθμός διασύνδεσής του με άλλους τομείς της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας, όπως είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία, είναι αρκετά ισχυρός (Πατρώνης, 2004). Εκτός αυτού, οι οικονομικοί δεσμοί σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο με την ενδογενή ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού ενισχύονται και από το γεγονός πως με το αναπτυξιακό αυτό πρότυπο υπάρχει μειωμένη διαρροή κεφαλαίων από την τοπική οικονομία, λόγω της περιορισμένης αγοράς εισαγόμενων προϊόντων, της μείωσης της εξάρτησης από ξένους ταξιδιωτικούς πράκτορες και του υψηλού βαθμού απασχόλησης ντόπιων και αλλοδαπών στην τοπική βιομηχανία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ενδογενής τουριστική ανάπτυξη δεν αποτελεί ένα εύκολο εγχείρημα, καθώς χαρακτηρίζεται από σημαντικές δυσκολίες και προκλήσεις. Η ανάληψη σχετικών πρωτοβουλιών παρεμποδίζεται από ορισμένα χαρακτηριστικά των περιφερειών, όπως είναι η έλλειψη ελέγχου επί των διαδικασιών λήψης αποφάσεων αναφορικά με τις κεντρικές στρατηγικές τουριστικής ανάπτυξης, η ελλιπής δικτύωση με τα κέντρα αποφάσεων, οι φτωχές υποδομές, η γεωγραφική απομόνωση, η γήρανση του μόνιμου πληθυσμού, η περιορισμένη καινοτομία και η ανεπαρκής ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου (Müller, 2011). Ομοίως, στις περιφέρειες συχνά συναντάται μία ελλιπής επιχειρηματική κουλτούρα, η οποία σε συνδυασμό με τις περιορισμένες επενδύσεις συμβάλλει αρνητικά στη βιωσιμότητα των τουριστικών επιχειρήσεων σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Όπως αναφέρει ο Petron (2007), οι περισσότερες περιφέρειες χαρακτηρίζονται από περιορισμένους πόρους όσον αφορά την επιδίωξη του κοινωνικού και κυρίως του οικονομικού μετασχηματισμού που απαιτείται για την επίτευξη της ενδογενούς ανάπτυξης μέσω του τουρισμού.

Επιπλέον, το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί βασικό συστατικό της ενδογενούς ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Schienstock (2005), οι περιφέρειες στερούνται ενός δημιουργικού ανθρώπινου κεφαλαίου, ώστε να είναι σε θέση να ανεξαρτητοποιηθούν σε ένα βαθμό από την κεντρική οικονομία μέσω της καινοτομίας και της διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος. Σε αυτό συμβάλλει και η δημογραφική γήρανση του τοπικού πληθυσμού, δεδομένης και της συγκέντρωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου στα μεγάλα αστικά κέντρα. Επιπρόσθετα, σημαντικό εμπόδιο για την εφαρμογή ενός ενδογενούς μοντέλου τουριστικής ανάπτυξης απαιτείται μία ολοκληρωμένη και ολιστική προσέγγιση σε επίπεδο πολιτικής και χάραξης στρατηγικής. Η ενδογενής τουριστική ανάπτυξη θα πρέπει να οικοδομείται στη βάση μιας μακροπρόθεσμης προοπτικής, η οποία δεν θα είναι επιζήμια για τις τοπικές κοινότητες και το φυσικό περιβάλλον (McCool & Moisey, 2001).

Οι George et al. (2009) υποστηρίζουν ότι η ενδογενής ανάπτυξη απαιτεί νέους τρόπους σκέψης, καθώς και την πλήρη ενσωμάτωση της καινοτομίας σε όλες τις διαδικασίες παραγωγής, ενώ σημαντικό στοιχείο της είναι η επίτευξη αλλαγών σε ό,τι αφορά τη διαφοροποίηση και εξειδίκευση του τουριστικού προϊόντος (Hjalager, 2002). Η καινοτομία στον τουρισμό στηρίζεται στην ανταγωνιστικότητα, στην υψηλή απόδοση των τουριστικών επιχειρήσεων, στη διασύνδεση του τουριστικού προϊόντος με τις πραγματικές ανάγκες των τουριστών, στην αξιοποίηση της τεχνολογίας και στην προώθηση της επιχειρηματικότητας (Hall & Williams, 2008). Εν κατακλείδι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο θρησκευτικός τουρισμός συνιστά έναν

κεντρικό αναπτυξιακό μοχλό για την περιφερειακή, την τοπική, τη βιώσιμη και την ενδογενή ανάπτυξη, ωστόσο, η προώθησή του απαιτεί έναν ολοκληρωμένο σχεδιασμό στον οποίο θα εμπλέκονται όλες οι ομάδες ενδιαφέροντος στην τουριστική αλυσίδα, αξιοποιώντας μέσω συγκεκριμένων στρατηγικών τους φυσικούς, τεχνολογικούς, πολιτισμικούς, οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1 Εξέλιξη και χαρακτηριστικά Θρησκευτικού Τουρισμού

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σημαντικό κομμάτι της ελληνικής τουριστικής κίνησης και συνδέεται με την προστασία της τοπικής κουλτούρας, την προστασία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, καθώς και με την αποφυγή της χρήσης υπηρεσιών οργανωμένου μαζικού τουρισμού (Αποστολόπουλος & Σδράλη, 2009).

Σύμφωνα με το νόμο 4582/2018, άρθρο 15, ο θρησκευτικός-προσκυνηματικός τουρισμός είναι:

α) το σύνολο των τουριστικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη διενέργεια ταξιδιού ατομικά ή ομαδικά σε τόπους, χώρους και μνημεία, κτίσματα, μονές και ναούς που σχετίζονται με την ιστορία και την εξέλιξη της θρησκευτικής δραστηριότητας ή γενικότερα θρησκευτικής σημασίας, για λόγους θρησκευτικού, ιστορικού, πολιτιστικού και εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος,

β) προσκυνηματικές περιηγήσεις και όλες οι δραστηριότητες που διενεργούνται με κίνητρο, μεταξύ άλλων, το προσκύνημα, τη συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές/εκδηλώσεις, την εκπλήρωση τάματος, την έκφραση λατρευτικής πίστης και την εκπλήρωση αναζήτησης περί του θείου.

Στις δραστηριότητες του θρησκευτικού και προσκυνηματικού τουρισμού –προσκυνηματικών περιηγήσεων περιλαμβάνονται όλες οι δραστηριότητες συνεδρίων και εκδηλώσεων που διοργανώνονται από τις θρησκευτικές κοινότητες στην Ελλάδα, που έχουν αντικείμενο σχετικό με θέματα θρησκείας, θρησκευτικών μνημείων, θρησκευτικών δραστηριοτήτων και τελετών, καθώς και δράσεις με σκοπό την ανάδειξη των μνημείων, των χώρων, των παραδόσεων και των επετείων, σχετικών με την ιστορία, την εξέλιξη και την ανάπτυξη της θρησκευτικής δραστηριότητας και του προσκυνηματικού τουρισμού-προσκυνηματικών περιηγήσεων γενικότερα.

Στην Ελλάδα, ο θρησκευτικός τουρισμός κατά τα προηγούμενα χρόνια βασίστηκε ουσιαστικά στην προσκυνηματική μορφή του και συγκεκριμένα σε επισκέψεις σε χώρους θρησκευτικής λατρείας, όπως είναι τα γνωστά μοναστήρια και οι εκκλησίες. Σύμφωνα με τον Πολύζο (2010), ένα σημαντικό ποσοστό των εγχώριων και αλλοδαπών τουριστών που επισκέπτονται την Ελλάδα παρακινούνται μερικώς ή ολικώς από θρησκευτικά κίνητρα, λαμβάνοντας υπόψη πως σχεδόν όλοι οι νομοί της χώρας διαθέτουν κειμηλιακούς θησαυρούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα ελκυστικοί στην τουριστική αγορά, σε συνδυασμό με τα μνημεία της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας που αναδεικνύουν τη στενή σχέση μεταξύ τέχνης και θρησκευτικής λατρείας. Σύμφωνα με τη Μοίρα (2009), τα εν λόγω μνημεία αποτελούν παράλληλα πόλο έλξης στο πεδίο του πολιτιστικού τουρισμού, ο οποίος συνδέεται άμεσα με το θρησκευτικό, όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Στην Ελλάδα, ο θρησκευτικός τουρισμός εξελίχθηκε σε αντιστοιχία με την ανάπτυξή του στον ευρύτερο δυτικό κόσμο, βασιζόμενος σε μία κοσμική μορφή του σύγχρονου προσκυνήματος ή αλλιώς, σύμφωνα με το Μεγάλο Πρωτοπρεσβύτερο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Γ. Τσέτση, στην «προσκυνηματική αποδημία», ίδιον τόσο του Χριστιανισμού όσο και των υπολοίπων μεγάλων θρησκευτικών δογμάτων. Συνεπώς, η βάση της εξέλιξης του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα ήταν παραδοσιακά οι οργανωμένες επισκέψεις σε τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος, είτε με αφορμή κάποια θρησκευτική γιορτή, εκδήλωση ή τελετή, είτε χωρίς ιδιαίτερη αφορμή, με κέντρο τις μητροπόλεις και τις μεγάλες ενορίες των μεγάλων αστικών κέντρων. Ο Λύτρας (2001) επισημαίνει πως τα ταξίδια θρησκευτικού ενδιαφέροντος που πλαισιώνουν το θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα παρακινούνται, ομοίως με το σύγχρονο δυτικό πρότυπο, από πολιτιστικά κίνητρα.

Έτσι, τα θρησκευτικά κίνητρα εμφανίζονται να είναι λιγότερο σημαντικά πλέον για το θρησκευτικό τουρίστα, ο οποίος ενθαρρύνεται πλέον να μεταβεί σε τόπους θρησκευτικών εκδηλώσεων και για άλλους τουριστικούς λόγους, όπως είναι η ημερολογιακή σύμπτωση θρησκευτικών εορτών με ημέρες αργίας, η ελκυστικότητα των θρησκευτικών μνημείων και ο συνδυασμός τους με άλλους πολιτιστικούς πόρους, καθώς και η ανάγκη για απομάκρυνση από τα αστικά κέντρα για μεγάλο χρονικό διάστημα (Μοίρα, 2003).

Σε αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλει ιδιαίτερα ο γεωγραφικός παράγοντας, καθώς η γεωγραφική θέση της χώρας στη Μεσόγειο θάλασσα και η εύκολη πρόσβαση είναι παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες και

τον πολιτιστικό πλούτο της χώρας, που αποτελεί συμπληρωματικό ελκυστικό πόρο για κάθε τουριστική δραστηριότητα.

Οι Λαγός & Χριστογιάννη (2007) σημειώνουν πως ειδικά στη χώρα μας, τα μνημεία της ελληνικής ορθοδοξίας αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς και αξιόλογο πόλο έλξης τουριστών. Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες, οι καθεδρικοί ναοί, τα εξωκκλήσια, τα προσκυνήματα, τα μοναστήρια, τα μετόχια, οι σκήτες και η πλούσια εικονογράφησή τους αποτελούν σημαντικό στοιχείο διασύνδεσης της τέχνης με τη θρησκευτική λατρεία, προσελκύοντας ταυτόχρονα θρησκευτικούς και πολιτιστικούς τουρίστες. Επίσης, η πολυπολιτισμικότητα του ελληνικού χώρου, προερχόμενη από τα διάφορα πολιτιστικά οδοιπορικά, τα κτίσματα διαφόρων δογμάτων και τα μνημεία διαφόρων θρησκειών, αποτελεί στοιχείο ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, καθώς αυτός δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε ορθόδοξους τουρίστες αλλά αντιθέτως σε ευρύ κοινό. Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία επιτρέπουν την ανάδειξή του ως νευραλγικό τομέα της τουριστικής οικονομίας στη χώρα.

Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά είναι η διάχυση των θρησκευτικών μνημείων σε όλη τη χώρα, καθώς αυτά κατανέμονται σε μια ισορροπία άξια αναφοράς, με αρκετούς προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος που δημιουργούν εναλλακτικές θρησκευτικές ροές ανά τη χώρα. Ακόμη, η πλειονότητα των επισκεπτών προέρχεται από το εσωτερικό της χώρας, ενώ η πλειονότητα των αλλοδαπών τουριστών προέρχεται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, και ειδικά τη Ρωσία, λόγω και του πλήθους ορθόδοξων θρησκευτικών μνημείων που υπάρχουν στην περιφέρεια της χώρας. Σημαντικό χαρακτηριστικό των θρησκευτικών τουριστών είναι η σχετικά μεγάλη ηλικία τους, καθώς τα μεγαλύτερα ποσοστά των επισκεπτών σε θρησκευτικά μνημεία αφορούν σε ηλικίες πάνω από 40 χρονών (Πολύζος, 2010).

Ένα ακόμη σημαντικό χαρακτηριστικό του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα είναι η κατανομή των θρησκευτικών εορτών σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, γεγονός που επιτρέπει την ανάπτυξη του 12μηνου τουρισμού και την ομαλή κατανομή των τουριστών κατά τη διάρκεια του έτους, αν και αυτή αυξάνεται κατά τους θερινούς μήνες και τις αργίες των θρησκευτικών γιορτών, όπου ο θρησκευτικός τουρισμός συνδυάζεται και με άλλα είδη τουριστικής δραστηριότητας. Στην ομαλή επισκεψιμότητα των τουριστών συμβάλλει και η ύπαρξη πολλών προσκυνημάτων που είναι διαθέσιμα όλο το χρόνο, χωρίς να είναι απαραίτητη κάποια

θρησκευτική εκδήλωση, ενώ και πολλά μοναστήρια προσφέρουν διαμονή κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου.

Επίσης, η κατανομή των θρησκευτικών μνημείων σε μεγάλο τμήμα της περιφέρειας ενισχύει την περιφερειακή ανάπτυξη, αν και η διάρκεια της παραμονής των τουριστών στις περιοχές θρησκευτικού ενδιαφέροντος είναι σχετικά μικρή, ειδικότερα όταν γίνεται αναφορά στο είδος του προσκυνηματικού θρησκευτικού τουρισμού, ο οποίος είναι ιδιαίτερα βραχυχρόνιος και δεν περιλαμβάνει διανυκτερεύσεις. Σε αυτήν την περίπτωση, συχνό είναι το φαινόμενο διαμονής σε μοναστήρια, γεγονός που δεν επιτρέπει την ενίσχυση του περιφερειακού εισοδήματος και των τοπικών οικονομιών (Μοίρα, 2003).

Συμπληρωματικά, υπάρχουν πολλά πολιτιστικά αξιοθέατα που αποτελούν μέρος της ελληνικής ιστορίας και κληρονομιάς, τα οποία μπορούν να συνδυαστούν με τους προορισμούς πολιτιστικής θρησκευτικής επίσκεψης, ενώ δεν είναι λίγα και τα αξιόλογα μουσεία ή τα θρησκευτικώς ανενεργά κτίσματα που λειτουργούν ως μουσειακοί χώροι. Σημαντικό στοιχείο είναι η θετική ανταπόκριση των τοπικών κοινωνιών σε αυτό το είδος τουρισμού, καθώς τα τελευταία χρόνια η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού αποτελεί πολιτική για την ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών μέσω των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης.

Τα τελευταία χρόνια, επίσης, καταγράφεται σημαντική αύξηση στην πραγματοποίηση συνεδρίων με θρησκευτικό περιεχόμενο, τα οποία λαμβάνουν χώρα είτε σε αυτοδύναμα συνεδριακά κέντρα που ανήκουν σε θρησκευτικό φορέα, είτε σε συνεδριακά κέντρα που ανήκουν σε άλλους φορείς, όπως για παράδειγμα το συνέδριο του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2005 και στο οποίο συμμετείχαν 700 εκπρόσωποι από 100 χώρες όλου του κόσμου.

Επιπλέον, οι Λαγός & Χριστογιάννη (2006) κατηγοριοποιούν τα είδη θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα βάσει των χώρων προσκυνήματος, των τόπων έλξης του θρησκευτικού τουρισμού και του χρόνου πραγματοποίησης των θρησκευτικών ταξιδιών. Η πρώτη κατηγορία σχετίζεται με τους χώρους που επισκέπτονται οι τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα, περιλαμβάνοντας τους χώρους που παρουσιάζουν αποκλειστικά θρησκευτικό ενδιαφέρον και τους οποίους οι ταξιδιώτες-τουρίστες δεν επισκέπτονται λόγω έλλειψης άλλων πολιτιστικών ενδιαφερόντων ή λόγω περιορισμών στην πρόσβαση, όπως είναι το Άγιο Όρος, και τους χώρους που έχουν κατεξοχήν τουριστική σημασία λόγω των ιστορικών και πολιτιστικών ιδιοτεροτήτων τους, όπως

είναι η Μονή της Αγίας Λαύρας και η Μονή Αρκαδίου. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι ναοί που έχουν ταυτόχρονη τουριστική και πνευματική αξία, καθώς και οι ναοί όπου κατά χρονικά διαστήματα διοργανώνονται γιορτές με ισχυρό ιστορικό και θρησκευτικό ενδιαφέρον, όπως είναι διάφορα εκκλησάκια της ελληνικής επικράτειας που διοργανώνουν θρησκευτικά πανηγύρια το Δεκαπενταύγουστο.

Βέβαια, πολλοί θρησκευτικοί χώροι που προσελκύουν προσκυνητές έχουν σχετικά περιορισμένη αξία γενικού τουριστικού ενδιαφέροντος, όπως είναι οι διάφορες εκκλησίες, ενώ η πλειονότητα των ατόμων που επισκέπτονται αυτούς τους τόπους προέρχονται από τις γύρω περιοχές ή αποτελούν ομάδες πιστών που επισκέπτονται τους χώρους αυτούς μόνο για προσκύνημα. Η τουριστική υποδομή αυτής της κατηγορίας χώρων θρησκευτικού ενδιαφέροντος είναι ελάχιστη, με αποτέλεσμα η φιλοξενία των επισκεπτών να γίνεται στις κοντινές πόλεις και σε κοντινά τουριστικά καταλύματα. Βέβαια, υπάρχουν και περιπτώσεις τόπων προσκυνήματος, οι οποίοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά μαζικού τουρισμού, όπως είναι η Τήνος, με σημαντικές επιπτώσεις στους περιβάλλοντες χώρους.

Η δεύτερη κατηγορία θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα αφορά στους θρησκευτικούς χώρους που προσελκύουν τουρίστες με οποιοδήποτε κίνητρο, λόγω ύπαρξης θρησκευτικών κτιρίων με υψηλό βαθμό καλλιτεχνικής και μνημειακής αξίας. Οι χώροι αυτοί, όπως είναι το Άγιο Όρος, προσελκύουν τουρίστες ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ενώ διάφοροι αναλυτές χαρακτηρίζουν αυτήν την κατηγορία ως μία ειδική έκφανση του πολιτιστικού τουρισμού, όπου η προώθηση των πολιτιστικών αγαθών αποτελεί το βασικότερο στοιχείο του τουριστικού προϊόντος (Nyaupane et al, 2015). Τα θρησκευτικά ταξίδια είναι συχνά πολυλειτουργικά και περιλαμβάνουν όχι μόνο θρησκευτικά και πνευματικά κίνητρα, αλλά και άλλες διαδικασίες, η εκπαίδευση (Ramirez & Fernández, 2018). Η μετατροπή των απλών τουριστών αυτής της κατηγορίας σε προσκυνητές αποτελεί σημαντική ευκαιρία ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, καθώς ενδέχεται μία πρώτη επίσκεψη σε μοναστήρι ή ναό να καταλήξει σε ένα γεγονός που μπορεί να επαναλαμβάνεται τακτικά (Nolan & Nolan, 1992). Το φαινόμενο αυτό στην Ελλάδα έχει καταγραφεί πολλές φορές στην περίπτωση του Αγίου Όρους, το οποίο πολλοί το έχουν επισκεφτεί για πρώτη φορά από απλή περιέργεια αλλά συνέχισαν να το επισκέπτονται σε τακτά χρονικά διαστήματα για θρησκευτικούς και ψυχολογικούς πλέον λόγους.

Η τρίτη κατηγορία θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα αναφέρεται στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές, όπως είναι οι εκδηλώσεις θρησκευτικής κατανύξης τη Μεγάλη Εβδομάδα στην Πάτμο, στην Τήνο και στην Κέρκυρα. Στις περιπτώσεις αυτές προσελκύονται τουρίστες με οποιοδήποτε τουριστικό κίνητρο, καθώς οι θρησκευτικές εορτές, είτε σχετίζονται με θρησκευτικούς τόπους είτε όχι, αποτελούν πραγματική ή δυνητική ευκαιρία προσέλκυσης ευρέως φάσματος τουριστών. Οι Λαγός & Χριστογιάννη (2007) σημειώνουν πως κάθε τουρίστας που περνά τις τελευταίες μέρες του Δεκεμβρίου οπουδήποτε στην Ευρώπη είναι σχεδόν σίγουρο πως θα παρακολουθήσει κάποιες εκδηλώσεις του Χριστιανικού εορτασμού. Η ευλάβεια με την οποία γιορτάζεται το Πάσχα στην Ελλάδα και τα έθιμα συγκεκριμένων περιοχών προσελκύουν μεγάλο αριθμό τουριστών κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας σε πολλά νησιά και χωριά της ηπειρωτικής χώρας.

Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα τα προηγούμενα χρόνια βασίστηκε κυρίως στους ημεδαπούς τουρίστες, καθιστώντας αυτό το είδος τουρισμού ως εσωτερικό. Το γεγονός αυτό, βέβαια, εξηγείται πλήρως από το ότι οι Έλληνες είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι κατά συντριπτική πλειονότητα και πως οι τόποι προσκυνήματος στη χώρα αποτελούν ιερούς τόπους της Ορθοδοξίας. Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός πως η πλειονότητα των Χριστιανών στην Ευρώπη και παγκοσμίως είναι καθολικοί ή προτεστάντες, περιορίζει τις δυνατότητες θρησκευτικών τουριστών από το εξωτερικό, αν και υπάρχει σημαντικός αριθμός αλλοδαπών τουριστών που επισκέπτονται σε τακτική βάση το Άγιο Όρος και τα Μετέωρα. Βέβαια, στην Ελλάδα υπάρχει και σημαντικός βαθμός καθολικών ναών και καθολικών μοναστηριών, λόγω της ύπαρξης ενός μικρού ποσοστού χριστιανών καθολικών.

Ωστόσο, για να αναπτυχθεί ο θρησκευτικός τουρισμός στη χώρα μέσω της προσέλκυσης αλλοδαπών τουριστών θα πρέπει να γίνει γνωστή η ύπαρξη των καθολικών ναών και μοναστηριών, ενώ προς αυτήν την κατεύθυνση σχεδιάζονται και εφαρμόζονται οι διάφορες στρατηγικές ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, ώστε να μετατραπούν οι χώροι αυτοί σε προσκυνηματικά κέντρα. Βέβαια, επειδή υπάρχει πληθώρα προσκυνηματικών χώρων του καθολικισμού στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, η προσέλκυση αλλοδαπών τουριστών διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων πρέπει να συνδυαστεί και με άλλες παροχές του ελληνικού τουριστικού προϊόντος, όπως είναι οι επισκέψεις σε χώρους πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Εκτός αυτού, η αναπτυξιακή πολιτική αναφορικά με το θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα μπορεί να βασιστεί και στη δημιουργία θρησκευτικών ταξιδιών με προορισμό στις περιοχές από όπου πέρασε ο Απόστολος Παύλος στην Ελλάδα, ο οποίος αποτελεί ένα πρόσωπο ευρείας αποδοχής και για τους καθολικούς (Λαγός & Χριστογιάννη, 2007). Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως ο Απόστολος Παύλος πέρασε από πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου, όπως είναι η Σαμοθράκη, η Νεάπολη, η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη και το Ηράκλειο, όπου έχουν χτιστεί πολλοί ναοί και εκκλησίες, οι οποίες θεωρούνται μνημεία του Χριστιανισμού συνολικά με ιδιαίτερα θρησκευτική και πολιτιστική αξία. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το γεγονός πως διοργανώνονται και κρουαζιέρες με σκοπό το προσκύνημα στα βήματα του Αποστόλου Παύλου.

Βέβαια, δεν πρέπει να θεωρείται ασήμαντο και το ποσοστό των ορθόδοξων Χριστιανών που κατοικούν σε άλλες χώρες, οι οποίοι θα μπορούσαν δυνητικά να επιλέξουν την Ελλάδα ως τόπο προορισμού τους με σκοπό να ικανοποιήσουν τα θρησκευτικά τους κίνητρα. Πρέπει να σημειωθεί πως το ποσοστό αυτό δεν είναι αμελητέο, καθώς η ορθόδοξη πίστη προσμετρά περίπου 225 εκατομμύρια πιστών παγκοσμίως και τοποθετείται στην τρίτη θέση μετά την καθολική Εκκλησία και το Ισλάμ. Σημαντικό είναι, επίσης, το γεγονός πως η πλειονότητα των ορθόδοξων χριστιανών κατάγεται από τη Ρωσία, διαπίστωση που πλαισιώνει την αναπτυξιακή προσπάθεια του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, καθώς η Ελλάδα αποτελεί σημαντικό προορισμό για τους Ρώσους τουρίστες. Αυτό διαφαίνεται και από την αύξηση των τουριστών που επιλέγουν την Ελλάδα, οι οποίοι προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Kozlov & Popov, 2015; Krasteva & Kiryakova-Dineva, 2018; Metodijeski & Temelkov, 2014).

Ακόμη, οι δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα μας μπορούν να βασιστούν και στην προσέλκυση των τουριστών της ελληνικής ομογένειας. Βέβαια, για την αποτελεσματικότερη αξιοποίηση όλων αυτών των χαρακτηριστικών του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα που προαναφέρθηκαν, υπάρχει ανάγκη συγκρότησης ενός πλαισίου τουριστικής πολιτικής, η οποία θα είναι σε θέση να αναπτύξει ισόρροπα τη θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά της χώρας. Εκτός των οικονομικών ωφελειών και της άμβλυνσης της τουριστικής εποχικότητας, υπάρχουν και πολλά άλλα σημαντικά οφέλη από την ενθάρρυνση του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, όπως είναι η διεύρυνση της πολιτιστικής ταυτότητας και η δημιουργία προστιθέμενης αξίας στους χώρους θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

Όπως προαναφέρθηκε, ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό χαρακτηριστικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα είναι η ύπαρξη πολλών μνημείων θρησκευτικού

ενδιαφέροντος που εντάσσονται παράλληλα στην παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά. Σύμφωνα με τον κατάλογο της UNESCO, τα σημαντικότερα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα είναι: (1) τα Μετέωρα, (2) το Άγιο Όρος, (3) τα Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης, (4) ο αρχαιολογικός χώρος του Μυστρά, (5) οι μονές Δαφνίου, Οσίου Λουκά και η Νέα Μονή Χίου, και (6) το Σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο. Θα πρέπει να σημειωθεί πως η UNESCO, με την εγγραφή μιας θέσης στον κατάλογο, παρέχει στα κράτη-μέλη τεχνική βοήθεια και τεχνογνωσία για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, ενισχύει τα κράτη-μέλη για την εκπαίδευση και την ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα προστασίας και ενθαρρύνει τον τοπικό πληθυσμό να συμμετάσχει ενεργά στην προστασία της κληρονομιάς του. Ταυτόχρονα, διαθέτει κάθε χρόνο 4 εκατομμύρια δολάρια για αυτήν την οικονομική ενίσχυση, ενώ η ένταξη ενός μνημείου στον κατάλογο σημαίνει παράλληλα και διεθνή προβολή (Ribaud & Figini, 2017).

Εκτός από τα θρησκευτικά μνημεία που είναι ενταγμένα στον κατάλογο της UNESCO ως τμήματα της παγκόσμιας φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, η Ελλάδα διαθέτει τεράστιο πλούτο θρησκευτικών και πολιτιστικών μνημείων και τόπων που προσελκύουν το ενδιαφέρον των προσκυνητών και των θρησκευτικών τουριστών, πολλά από τα οποία αποτελούν προσκυνήματα παγκόσμιου ενδιαφέροντος. Ιδιαίτερο τουριστικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν η Παναγία της Τήνου, η Παναγία Σουμελά, η Εκατονταπυλιανή της Πάρου, η Μονή Αγίας Λαύρας, η Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, η Παναγία της Αγιάσου Λέσβου και ο Άγιος Διονύσιος Ζακύνθου. Επίσης, οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες στις πόλεις και στα χωριά, οι επιβλητικοί καθεδρικοί ναοί, τα ξωκλήσια και τα προσκυνήματα της υπαίθρου, τα μοναστήρια, τα μετόχια και οι σκήτες, η μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους με την αξιόλογη αγιογράφησή της με ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και εικόνες, μαρτυρούν την επίμονη προσήλωση στις παραδόσεις και στη στενή και μακραίωνη διασύνδεση της τέχνης με τη θρησκευτική λατρεία.

Η στατιστική καταγραφή που αφορά στο θρησκευτικό τουρισμό την Ελλάδα είναι αρκετά περιορισμένη και δυστυχώς δεν περιλαμβάνει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, που θα μπορούσαν ως ένα βαθμό να εξηγήσουν τις κύριες διαστάσεις του. Ακόμη, ανασταλτικός παράγοντας για μία έγκυρη καταγραφή στατιστικών δεδομένων αποτελεί το γεγονός πως μεγάλο μερίδιο των τουριστών που επισκέπτονται θρησκευτικούς προορισμούς δεν διαμένουν σε αυτούς, αλλά επιστρέφουν στον τόπο προέλευσης. Τα κυριότερα στατιστικά στοιχεία που υπάρχουν, αφορούν

στην κατανομή των προσκυνημάτων στους νομούς της χώρας και στην αναλογία ημεδαπών και αλλοδαπών τουριστών που επισκέπτονται τα θρησκευτικά μνημεία.

Αναφορικά με την κατανομή των προσκυνημάτων στους νομούς της χώρας, στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι νομοί με το μεγαλύτερο αριθμό θρησκευτικών μνημείων, αν και πρέπει να σημειωθεί πως ο μεγάλος αριθμός δεν εξασφαλίζει απαραίτητα και αντίστοιχη επισκεψιμότητα, καθώς σημαντικός παράγοντας για αυτήν είναι η σημαντικότητα του μνημείου.

Πίνακας 1: Θρησκευτικά μνημεία ανά νομό

Αριθμός Θρησκευτικών Μνημείων		Αριθμός Θρησκευτικών Μνημείων	
Νομός		Νομός	
Αττικής	69	Αιτωλοακαρνανίας	25
Δωδεκανήσου	67	Θεσσαλονίκης	25
Κορινθίας	43	Μαγνησίας	25
Κυκλάδων	41	Κέρκυρας	24
Αρκαδίας	33	Χίου	22
Σάμου	30	Μεσσηνίας	20
Ηλείας	29	Φθιώτιδας	19
Ηρακλείου	27	Σερρών	19
Βοιωτίας	26	Άρτας	19
ΤΡΙΚΑΛΩΝ	14	ΚΑΡΔΙΤΣΑ	8

Πηγή: Πολύζος (2010)

Η παντελής έλλειψη στατιστικών στοιχείων καταγραφής των χαρακτηριστικών του φαινομένου συνιστά αδιάψευστο μάρτυρα για την απουσία ουσιαστικής στρατηγικής για την ανάπτυξή του. Δεν έχουν επισημανθεί και καταγραφεί όλοι οι διαθέσιμοι πόροι της Ελλάδας, ώστε να είναι γνωστές οι δυνατότητες που εμφανίζει κάθε περιοχή μέσω της ανάδειξης και προβολής τους (Πουλάκη & Λαγός, 2013).

Παρατηρείται πως οι νομοί με τα περισσότερα προσκυνήματα είναι οι νομοί Αττικής, Δωδεκανήσου, Κορινθίας και Κυκλάδων, ενώ ο μικρότερος αριθμός εμφανίζεται στους νομούς Ροδόπης, Γρεβενών, Δράμας και Κιλκίς. Αναφορικά με τα υπόλοιπα στατιστικά στοιχεία που αφορούν στο θρησκευτικό τουρισμό στη χώρα, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως οι περισσότεροι επισκέπτες προέρχονται μέσα από τη χώρα. Η πλειονότητα των αλλοδαπών τουριστών που επισκέπτονται θρησκευτικά μνημεία στην Ελλάδα προέρχονται από τις ορθόδοξες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η κατανομή των επισκεπτών κατά τη διάρκεια του χρόνου αυξάνεται ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες και τις ημέρες των θρησκευτικών εορτών, γεγονός φυσιολογικό αν αναλογιστεί κανείς πως οι θερινοί μήνες εκτός ότι περιλαμβάνουν μεγάλες εορτές της ορθοδοξίας, προσφέρονται παράλληλα και για άλλα είδη μαζικού τουρισμού. Υπολογίζεται πως κάθε χρόνο 50.000 Έλληνες τουρίστες ταξιδεύουν στη χώρα οργανωμένα για καθαρά θρησκευτικούς λόγους και 10.000 στο εξωτερικό, ενώ στις πρώτες θέσεις προτίμησης είναι η Πάτμος και τα Μετέωρα για τους Έλληνες επισκέπτες και το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα, η Άνδρος και η Αίγινα για τους ξένους επισκέπτες (ΕΟΤ, 2013).

4.2 Θρησκευτικός τουρισμός και τουριστική πολιτική

Η τουριστική πολιτική στην Ελλάδα σχετικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού σχετίζεται με τα γενικότερα αναπτυξιακά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, καθώς υπάρχουν πολλές αντιξοότητες τις οποίες πρέπει να αντιμετωπίσει η τουριστική πολιτική. Συγκεκριμένα, δύο από τα βασικότερα προβλήματα του ελληνικού τουρισμού και κατ'επέκταση του θρησκευτικού είναι η ύπαρξη της έντονης εποχικότητας της ζήτησης, η οποία προκαλεί με τη σειρά της μεγάλη συγκέντρωση προσφοράς, φαινόμενα μαζικού τουρισμού και αναπτυξιακά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, με έντονα φαινόμενα τις περιφερειακές ανισότητες και τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, οι οποίοι συνδυάζονται με σημαντική εξάρτηση της οικονομίας από τις εισαγωγές (Πολύζος, 2010). Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού λειτουργεί επικουρικά στην άμβλυνση της εποχικότητας, βασική πολιτική δράσης της ελληνικής τουριστικής πολιτικής, και στην περιφερειακή ανάπτυξη, μέσω της τόνωσης τοπικών επιχειρηματιών.

Ωστόσο, η ελληνική τουριστική πολιτική αναφορικά με το θρησκευτικό τουρισμό οφείλει να βασιστεί στο στοιχείο της διαχρονικότητας, και με σωστό προγραμματισμό και ανάλογη προώθηση να οδηγήσει στην πλήρη εκμετάλλευση των χαρακτηριστικών αυτού του είδους τουρισμού, που ευδοκιμεί στην Ελλάδα (Μοίρα, 2009). Το σύγχρονο πλαίσιο ανάπτυξης απευθύνεται σε όλους τους χριστιανούς όλων των δογμάτων και όχι αποκλειστικά στους

ορθόδοξους, με σκοπό να προσεγγίσει τουρίστες από όλες τις χριστιανικές χώρες, και στοχοποιεί τουρίστες όλων των ηλικιών, καθώς φαίνεται από χώρες του εξωτερικού πως πολλοί είναι αυτοί οι οποίοι συνδυάζουν εναλλακτικές μορφές τουρισμού με επισκέψεις σε θρησκευτικά μνημεία.

Ακόμη, η τουριστική πολιτική δρα πλέον με σκοπό την ανάπτυξη του μακροχρόνιου θρησκευτικού τουρισμού, ώστε το κοινό που απευθύνεται να μην είναι αποκλειστικά θεοφοβούμενοι άνθρωποι, οι οποίοι συνήθως δε διαμένουν στον τόπο προορισμού, ή διαμένουν σε μοναστήρια, με ελάχιστη συνεισφορά στις τοπικές οικονομίες (Σφακιανάκης, 2000). Ο συνδυασμός της επίσκεψης σε θρησκευτικά μνημεία με διαδικασίες πολιτιστικού τουρισμού, οδηγεί στην πλαισίωση της θρησκευτικότητας του ελληνικού χώρου, η οποία δεν αποκλείει ακόμα και υποστηριχτές άλλων θρησκειών, οι οποίοι δεν αντιμετωπίζουν την επίσκεψη σε ένα χώρο θρησκευτικού ενδιαφέροντος τυπολατρικά.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον στο πεδίο της τουριστικής πολιτικής αναφορικά με την προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, όπως αποτυπώνεται και στο νόμο 4582/2018, άρθρο 15, περί θρησκευτικού-προσκυνηματικού τουρισμού. Σύμφωνα με στοιχεία της Αποστολικής Διακονίας (2013), περίπου ενάμιση εκατομμύριο θρησκευτικοί τουρίστες επισκέπτονται ετησίως την Παναγία της Τήνου κατά τη θερινή περίοδο, ενώ περίπου 250.000 επισκέπτες καταφτάνουν στο νησί της Πάτμου. Σε συνεδρίαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου που πραγματοποιήθηκε το 2014, επισημάνθηκε από το Μητροπολίτη Δωδώνης Χρυσόστομο πως το ίδιο έτος σημειώθηκε σημαντική αύξηση των τουριστών που παρακινούνται από θρησκευτικά και πολιτιστικά κίνητρα και επισκέπτονται την Ελλάδα, κυρίως από τη Ρωσία.

Άξιες αναφοράς είναι οι πρωτοβουλίες που λαμβάνονται από την Εκκλησία. Η Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδας εξέδωσε το 2013 ένα θρησκευτικό τουριστικό οδηγό με τίτλο «Πέρα από την Ακρόπολη – Μνημεία πίστης και πολιτισμού», ο οποίος είναι μεταφρασμένος στα Αγγλικά και στα Ρώσικα και διανέμεται δωρεάν από τους ξενοδόχους της Αττικής και στους αντίστοιχους αρχαιολογικούς χώρους. Ο οδηγός αυτός παρέχει σημαντική τουριστική πληροφόρηση σχετικά με τους ιερούς ναούς και τις μονές στην Αττική, αλλά και άλλους προορισμούς θρησκευτικού ενδιαφέροντος περιφερειακά της πρωτεύουσας. Επιπλέον, το Συνοδικό Γραφείο Ανάπτυξης Προσκυνηματικών Περιηγήσεων από το 2013 έχει αρχίσει να

εκδίδει DVD με τα μοναστήρια της Ελλάδας με σκοπό την προβολή του θρησκευτικού τουρισμού σε τουριστικούς πράκτορες του εξωτερικού.

Ακόμη, το Φεβρουάριο του 2014 ανακοινώθηκε η συνεργασία της Εκκλησίας της Ελλάδος και του Βατικανού για την από κοινού διαμόρφωση προγραμμάτων θρησκευτικού τουρισμού. Μετά από σχετικές προτάσεις του Συνοδικού Γραφείου Προσκυνηματικών Περιηγήσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος στο Ρωμαιοκαθολικό Οργανισμό Τουρισμού “Opera Romana Pellegrinaggi”, συστάθηκε ειδική κοινή επιτροπή, η οποία ανέπτυξε πρωτόκολλο συνεργασίας, κυρίως σε ό,τι αφορά τα Βήματα του Αποστόλου Παύλου στην Ελλάδα και τα Ιερά Προσκυνήματα της Παναγίας, για τα οποία διοργανώθηκε στο Βατικανό και ειδική έκθεση. Την πρωτοβουλία αυτή στηρίζει και ο ΕΟΤ, ο οποίος έχει εκδώσει ειδικό θρησκευτικό τουριστικό οδηγό σε συνεργασία με την Εκκλησία, ο οποίος ονομάζεται «Τα βήματα του Αποστόλου Παύλου στην Ελλάδα».

Μπορεί, λοιπόν, να υποστηριχθεί πως η Εκκλησία της Ελλάδος είναι ιδιαίτερα ενεργή ως προς την προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού στη χώρα, αναλαμβάνοντας διάφορες πρωτοβουλίες και δραστηριότητες, όπως είναι η συμμετοχή σε συνέδρια και διακρατικά προγράμματα, η διοργάνωση διαγωνισμών για την προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού σε μαθητές και η χάραξη προσκυνηματικής και πολιτιστικής πολιτικής για την προώθηση θρησκευτικών διαδρομών. Εκτός της Εκκλησίας, το Τμήμα Ειδικών Μορφών Τουρισμού που υπάγεται στη Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού του Υπουργείου Τουρισμού ασχολείται με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού και έχει ως αρμοδιότητες, μεταξύ άλλων, τη διεξαγωγή ερευνών και μελετών για την ανάδειξη εναλλακτικών μορφών τουριστικής ανάπτυξης, τη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων που αξιοποιούν ιστορικά, λαογραφικά, θρησκευτικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία κάθε περιοχής, και την εισήγηση ρυθμίσεων και μέτρων με στόχο την ανάπτυξη ειδικών μορφών τουρισμού.

Τέλος, κάθε Περιφέρεια της χώρας, ως ενιαία αποκεντρωμένη μονάδα διοίκησης, έχει τη δυνατότητα να αναλαμβάνει δράσεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού, και με αυτόν τον τρόπο να καταρτίζει προγράμματα αξιοποίησης των θρησκευτικών πόρων με ορθολογικό τρόπο, μέσω των χρηματοδοτήσεων του δημοσίου. Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην επίτευξη των στόχων του Υπουργείου Τουρισμού βασίζεται στην τήρηση της καθαριότητας και της ευταξίας των τουριστικών στοιχείων της χώρας, στην υποβολή

προτάσεων στο Υπουργείο και στη συγκρότηση επιτροπών για την εξέταση θεμάτων τουριστικής πολιτικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

5.1 Γενικές πληροφορίες

Η Θεσσαλία είναι μία από τις 13 διοικητικές περιφέρειες της Ελλάδας και αποτελείται από τους νομούς Καρδίτσας, Λάρισας, Μαγνησίας και Τρικάλων, με συνολική έκταση 14.035 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Συνορεύει με τις περιφέρειες της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, τη Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο, ενώ ανατολικά βρέχεται από το Αιγαίο Πέλαγος και διαθέτει τη μεγαλύτερη πεδιάδα της χώρας, η οποία διαρρέεται από το τρίτο μεγαλύτερο ποτάμι της χώρας, τον Πηνειό. Ακόμη, η Θεσσαλία περιλαμβάνει τον Όλυμπο, το υψηλότερο βουνό της ελληνικής επικράτειας, το νότιο τμήμα της οροσειράς της Πίνδου, το βόρειο τμήμα των Αγράφων, την Όσσα, το Πήλιο και την Όθρυ, όπως επίσης και την τεχνητή λίμνη του Ταυρωπού.

Ως προς το προσφερόμενο τουριστικό προϊόν, η Θεσσαλία συγκεντρώνει ένα περιβάλλον με ιδιαίτερα υψηλή πολιτιστική, ιστορική, αισθητική και θρησκευτική αξία, με ανταγωνιστικές συνθήκες ως προς το διεθνές περιβάλλον, καθώς περιέχει πολλές κατηγορίες φυσικών πόρων, οι οποίες αποτελούν πόλο έλξης για πολλούς τουρίστες ανά τον κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, οι κυριότεροι φυσικοί πόροι της περιφέρειας της Θεσσαλίας είναι (ΕΟΤ, 2003):

- ✓ Το κλίμα, που αποτελεί πλεονέκτημα της περιοχής για θερινό και χειμερινό τουρισμό.
- ✓ Τα βουνά, και κυρίως οι δύο οροσειρές και άλλες μεμονωμένες ορεινές ζώνες.
- ✓ Τα ποτάμια, τα οποία αποτελούν φυσικό πόρο της περιοχής που δεν έχει αξιοποιηθεί τουριστικά.
- ✓ Οι λίμνες, οι οποίες έχουν δημιουργηθεί για τη συγκράτηση των υδάτινων πόρων και άρα είναι τεχνητές, καθώς φυσικές λίμνες υπάρχουν μόνο στη Σκιάθο.

- ✓ Οι προστατευόμενες περιοχές, οι οποίες περιλαμβάνουν τον Εθνικό Δρυμό Ολύμπου και το θαλάσσιο πάρκο Αλοννήσου, καθώς και άλλες εκτεταμένες προστατευόμενες περιοχές με μεγάλη σημασία και εθνική εμβέλεια, όπως είναι η κοιλάδα των Τεμπών, το νησί Πιπέρι των Σποράδων, αισθητικά δάση και τοπία ιδιαίτερου αισθητικού κάλλους.
- ✓ Οι ακτές, οι οποίες βρίσκονται στις παράλιες περιοχές των νομών Λάρισας και Μαγνησίας και αποτελούν πόλο έλξης για πολλούς τουρίστες.
- ✓ Οι πολιτιστικοί πόροι, όπως οι αρχαιολογικοί χώροι, οι εκκλησίες και τα μοναστήρια, τα μνημεία της νεότερης περιόδου και οι παραδοσιακοί οικισμοί.

Η χαρτογραφική ανάλυση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων προσδιορίζει τη συγκέντρωσή τους σε δύο είδη περιοχών, οι οποίες είναι (ΕΟΤ, 2003):

- Οι μεγάλες χωρικά ζώνες με γεωγραφική συνέχεια που περικλείουν την ηπειρωτική περιοχή της περιφέρειας της Θεσσαλίας και αποτελούν τμήματα των ορεινών συμπλεγμάτων και του νησιωτικού χώρου της, και αυτές είναι η Πίνδος, η περιοχή των Βορείων Σποράδων και η περιοχή Πηλίου, Μαυροβουνίου, Όσσας και Ολύμπου.
- Οι μεμονωμένες ζώνες που αντιπροσωπεύουν περιοχές που δεν εμφανίζουν συνέχεια με άλλες, όπως για παράδειγμα οι περιοχές των Φαρσάλων και της Αργιθέας.

Στο πλαίσιο της οικονομικής μεγέθυνσης και αξιοποίησης των διαθέσιμων ανθρώπινων, φυσικών και άλλων πόρων, η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας εντάσσεται στις περιφέρειες της χώρας με τα χαμηλότερα ποσοστά ευημερίας, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2017). Συγκεκριμένα, το Κατά Κεφαλήν Εγχώριο Προϊόν (2017) των νομών Τρικάλων και Καρδίτσας ανέρχεται σε 11.244 ευρώ και 9.634 ευρώ, αντίστοιχα, δηλαδή χαμηλότερο του μέσου όρου της Θεσσαλίας (12.256 ευρώ) αλλά και του συνολικούμέσου εγχώριου (16.475 ευρώ). Το γεγονός αυτό διαφαίνεται και από τη χαμηλή συνεισφορά των περιοχών αυτών στο Συνολικό Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (180.218 δις ευρώ), το οποίο για το νομό Τρικάλων ανέρχεται σε

1.513 δις ευρώ και αντίστοιχα για την Καρδίτσα σε 1.092 δις ευρώ, σύμφωνα με τα στοιχεία έτους 2017 της ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Σχετικά με τη δυναμικότητα του τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία, βάσει των τελευταίων διαθέσιμων στοιχείων της ΕΛ.ΣΤΑΤ., προκύπτει ότι το χρονικό διάστημα 2012-2017 η τάση του αριθμού των καταλυμάτων στην περιοχή είναι αρνητική ακολουθώντας το μοτίβο της περιοχής της Θεσσαλίας, παρά το αυξητικό ρυθμό μεταβολής του αριθμού των καταλυμάτων επί του συνόλου της χώρας, με το 1/5 του αριθμού των καταλυμάτων της Θεσσαλίας να αντιστοιχεί διαχρονικά στα καταλύματα που βρίσκονται στη Δυτική Θεσσαλία.

Πίνακας 2: Αριθμός καταλυμάτων (2011-2017)

Ελλάδα			Θεσσαλία		Δυτική Θεσσαλία		
	Αριθμός	Ρυθμός μεταβολής	Αριθμός	Ρυθμός μεταβολής	Αριθμός	Ρυθμός μεταβολής	% επί της περιφέρειας Θεσσαλίας στη Δ. Θεσσαλία
2011	9920	-	596	-	121	-	20%
2012	9955	0.4%	597	0.2%	123	1.7%	21%
2013	9974	0.2%	586	-1.8%	116	-5.7%	20%
2014	10044	0.7%	590	0.7%	116	0.0%	20%
2015	10054	0.1%	584	-1.0%	114	-1.7%	20%
2016	10030	0,2%	580	0.7%	119	4.4%	21%
2017	10083	-0.5%	582	-0.3%	113	-5%	19%

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Παράλληλα, αντίστοιχη είναι η τάση του αριθμού των κλινών που βρίσκονται στη Δυτική Θεσσαλία, παρά τη μικρή ανάκαμψη που παρατηρείται το 2016 σε σχέση με το 2015, με τον αριθμό των κλινών που βρίσκονται στην περιοχή να αντιστοιχεί σταθερά στο 22% επί του συνόλου των κλινών της περιφέρειας της Θεσσαλίας.

Πίνακας 3: Αριθμός κλινών (2011-2017)

	Ελλάδα		Θεσσαλία		Δυτική Θεσσαλία		
	Αριθμός	Ρυθμός μεταβολής	Αριθμός	Ρυθμός μεταβολής	Αριθμός	Ρυθμός μεταβολής	% επί της περιφέρειας Θεσσαλίας στη Δ. Θεσσαλία
2011	843513		31248		6969		22%
2012	848095	0.5%	31308	0.2%	7004	0.5%	22%
2013	853460	0.6%	31027	-0.9%	6831	-2.5%	22%
2014	861884	1.0%	31498	1.5%	6801	-0.4%	22%
2015	865053	0.4%	31520	0.1%	6872	1.0%	22%
2016	869654	-0.5%	31449	0.2%	6763	1.6%	22%
2017	830108	-4.5%	30033	-4.5%	6513	-3.6%	22%

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

5.2 Η θρησκευτική παράδοση στη Θεσσαλία

Η θρησκευτική παράδοση στη Θεσσαλία έχει βαθιές ρίζες, αν και στις ιστορικές πηγές δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για το χρόνο διάδοσης του Χριστιανισμού στην περιοχή. Τα πρώτα μοναστήρια χτίστηκαν κατά το 10ο αιώνα, ενώ η έξαρση του μοναχισμού διατηρήθηκε μέχρι και τα τέλη του 14ου αιώνα. Η ίδρυση μοναστηριών ήταν τόσο έντονη ώστε το βουνό του Πηλίου πήρε την ονομασία «Βουνό των Κελιών», αν και δεν έχουν διασωθεί μνημεία εκείνης της εποχής. Η πλειονότητα των εκκλησιών και των μονών που διασώζονται έως σήμερα ανάγεται στο 16ο αιώνα, αλλά με το πέρασμα των χρόνων, αρκετές από αυτές υπέστησαν σοβαρές ζημιές είτε λόγω της φυσικής φθοράς του χρόνου, είτε λόγω των επιδρομών και των βανδαλισμών από τους Καταλανούς, τους Τούρκους και τους Γερμανούς, τις οποίες φρόντισαν να αποκαταστήσουν οι ντόπιοι, συχνά με τη βοήθεια δωρεών οικογενειών και καπετάνιων.

Ένας από αυτούς ήταν ο καπετάνιος Στέργιος Μπασδέκης, ο οποίος χρηματοδότησε την ανέγερση των μοναστηριών του Αγίου Αθανασίου στον Λαύκο και του Τιμίου Σταυρού στη Συκή, ενώ μοναχοί, ιερείς, τοπικοί τεχνίτες και αγιογράφοι ανέλαβαν την ανέγερση και τη διακόσμηση των ναών (Συνοδινός, 1996). Δείγμα της τέχνης του γνωστού Ηπειρώτη μάστορα Δήμου Ζαπανιώτη υπάρχει στις μονές του Αγίου Αθανασίου στο Λαύκο, του Τιμίου Σταυρού στη Συκή, στον Άγιο Ιωάννη Προδρόμου και στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου.

Εντυπωσιακό επίσης θεωρείται το καμπαναριό της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων στην Αργαλαστή, το οποίο χτίστηκε το 1914 από ντόπιους τεχνίτες με πέτρα και μάρμαρο, ενώ στα μοναστήρια και στις εκκλησίες υπάρχουν πολλά αντιπροσωπευτικά δείγματα μικροτεχνίας, όπως για παράδειγμα τα λιθανάγλυφα του Μίλιου, γνωστού λιθοξόου από το Ζουπάνι Κοζάνης, που κοσμούν τη Μονή του Αγίου Αθανασίου στον Λαύκο. Εξίσου εντυπωσιακά θεωρούνται ο ξυλόγλυπτος άμβωνας και οι αγιογραφίες της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής στη Βυζίτσα, το επιχρυσωμένο τέμπλο της εκκλησίας των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Μηλιές, το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Αγίας Τριάδας στο Τρίκερι. Τέλος, εικόνες, κειμήλια, άμφια, Ευαγγέλια και σκεύη για λειτουργικούς σκοπούς αποτελούν εκθέματα του μουσείου της Μονής των Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια του Ν. Πηλίου είτε λειτουργούν, είτε έχουν εγκαταλειφθεί, είναι πλούσια σε ιστορικό και εκκλησιαστικό υλικό και παραμένουν μνημεία της παράδοσης, της ιστορίας και της ορθοδοξίας, ενώ αποτελούν πόλο έλξης για πολλούς τουρίστες και βάση διάδοσης του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

5.3 Θρησκευτικές Ροές

5.3.1 Μετέωρα

Τα Μετέωρα αποτελούν, μετά το Άγιο Όρος, το μεγαλύτερο και με συνεχή παρουσία από την εποχή της εγκατάστασης των πρώτων ασκητών μέχρι σήμερα μοναστικό σύνολο στον ελλαδικό χώρο. Από τις ιστορικές μαρτυρίες είναι γνωστό πως οι μονές των Μετεώρων ήταν στο σύνολό τους τριάντα, από τις οποίες οι έξι λειτουργούν έως σήμερα και δέχονται πλήθος προσκυνητών, αν και υπάρχουν και πολλά μικρότερα μοναστήρια εγκαταλελειμμένα, τα περισσότερα εκ των οποίων είχαν ιδρυθεί το 14ο αιώνα (Μοίρα, 2009).

Η ονομασία Μετέωρα είναι νεότερη και δεν αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς, καθώς το όνομά τους το οφείλουν στον Άγιο Αθανάσιο τον Μετεωρίτη, κτήτορα της μονής της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (Μεγάλο Μετέωρο), ο οποίος ονόμασε έτσι τον «πλατύ λίθο», στον οποίο ανέβηκε για πρώτη φορά το 1344. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, οι πρώτοι αναχωρητές εγκαταστάθηκαν στην περιοχή το 12ο αιώνα, ενώ στα μέσα του 14ου αιώνα ο μοναχός Νείλος συγκέντρωσε τους μοναχούς που ζούσαν απομονωμένοι σε σπηλιές των βράχων, γύρω από την σκήτη της Δούπιανης, οργανώνοντας έτσι το μοναχισμό στα Μετέωρα.

Η κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς Τούρκους (1393), η βαθμιαία κατάρρευση και η τελική πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας επέφεραν κατά το 15ο αιώνα κάμψη στη μοναστική ζωή των Μετεώρων, ενώ κατά το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα παρατηρήθηκε ανάκαμψη, που σηματοδοτήθηκε από την ίδρυση της μονής της Αγίας Τριάδας και την τοιχογράφηση του παλαιού καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (1483). Η ακμή των Μετεώρων συντελέστηκε τον επόμενο αιώνα, κατά τον οποίο ιδρύονται νέα μοναστήρια, ανεγείρονται νέα καθολικά και άλλα μοναστηριακά κτίσματα, τα περισσότερα από τα οποία κοσμούνται με εξαιρετικής τέχνης αγιογραφίες. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας στη Θεσσαλία (1393-1881) τα μετεωρίτικα μοναστήρια λειτούργησαν ως τόποι ελπίδας και στις αρχές του 19ου αιώνα τα στρατεύματα του Αλή-Πασά επέφεραν καταστροφές και λεηλασίες σε πολλά από αυτά (Μονή Υπαπαντής, Μονή Αγίου Δημητρίου κ.ά.).

Τα θεόρατα βράχια των Μετεώρων βρίσκονται στην Καλαμπάκα μεταξύ των βουνών Κόζιακα και Αντιχασίων και αποτελούν ένα μοναδικό σε ομορφιά γεωλογικό φαινόμενο και ένα σημαντικό μνημείο της Ορθοδοξίας. Η ανάβαση παλαιότερα γινόταν με σκαλωσιές στηριγμένες σε δοκάρια σφηνωμένα μέσα στους βράχους, με δίχτυ, και λίγο αργότερα με ανεμόσκαλες, ενώ σήμερα οι προσκυνητές-επισκέπτες χρησιμοποιούν τις σκάλες που λαξεύτηκαν στα βράχια, εξασφαλίζοντας έτσι μία άνετη και ασφαλή ανάβαση στα μοναστήρια.

Οι μονές που λειτουργούν σήμερα είναι οι αντρικές Ιερές Μονές της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, της Αγίας Τριάδας, του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά και του Βαρλαάμ, καθώς και οι γυναικείες Ιερές Μονές Ρουσάνου και Αγίου Στεφάνου. Μοναχοί, ιερείς αλλά και σπουδαίοι αγιογράφοι της εποχής, όπως ο Θεοφάνης και ο Φράγκος Κατελάνος, φιλοτέχνησαν με τοιχογραφίες τους ναούς των Μετεώρων. Η Παναγία η Θρηνωδούσα, ο Εσταυρωμένος, η Γέννηση του Χριστού και τα Μαρτύρια των Αγίων αποτελούν το εικονογραφικό πρόγραμμα των τοιχογραφιών που κοσμούν το εσωτερικό των ναών, οι οποίες έχουν πλούσιο χρωματισμό, άλλοτε ζωηρό και άλλοτε απαλό, αποδίδοντας ζωή και φυσικότητα στα εκφραστικά πρόσωπα και στις κινήσεις τους, με θέματα εμπνευσμένα κυρίως από τον χριστολογικό και αγιολογικό βίο.

Τεχνοτροπικά οι τοιχογραφίες εντάσσονται στην τελευταία Παλαιολόγεια βυζαντινή περίοδο, ενώ στα Μετέωρα σώζονται θησαυροί, κειμήλια και πολλά έργα μικροτεχνίας, της οποίας αντιπροσωπευτικό δείγμα είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο που βρίσκεται στο καθολικό της Ιεράς Μονής Αγίου Στεφάνου. Φορητές εικόνες, οι παλαιότερες από τις οποίες σήμερα φυλάσσονται

στα σκευοφυλάκια των ναών, Σταυροί με Τίμιο Ξύλο, αρχιερατικοί ράβδοι, χρυσοποίκιλτα ιερατικά άμφια, χειρόγραφα, Ευαγγέλια, σκεύη για λειτουργικούς σκοπούς, μολυβδόβουλλα, αργυρές λειψανοθήκες είναι ορισμένα από τα μουσειακά εκθέματα, που κάποιος μπορεί να θαυμάσει, ενώ από ιστορικής πλευράς μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πάνω από χίλιοι χειρόγραφοι κώδικες, καθώς και οι πολύτιμες σε αξία σειρές βυζαντινών και μεταβυζαντινών εγγράφων που σώζονται και φυλάσσονται στα αρχειοφυλάκια των μοναστηριών. Στην Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου φυλάσσεται και η Θαυματουργός Κάρα του Άγιου Χαράλαμπου, ενώ στη Μονή Βαρλαάμ υπάρχει το Ευαγγέλιο που αποδίδεται στον Αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Το 1989 η UNESCO ενέγραψε τα Μετέωρα στον κατάλογο των Μνημείων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς, ως ένα ιδιαίτερης σημασίας πολιτιστικό και φυσικό αγαθό.

5.3.2 Ιερές Μονές

Ιερά Μονή Μεγάλου Μετεώρου

Η προσφορά της Μονής αυτής είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς εδώ και εξακόσια δεκατέσσερα χρόνια αποτελεί ζωντανή μοναστική κοινότητα, διαθέτοντας μία από τις μεγαλύτερες μοναστηριακές βιβλιοθήκες, η οποία περιέχει σπάνιους κώδικες, χειρόγραφα και άλλα έντυπα μεγάλης αξίας. Το μοναστήρι, που είναι σκαρφαλωμένο πάνω σε επιβλητικό βράχο, είναι το παλαιότερο, το μεγαλύτερο και το πιο σπουδαίο από τα σωζόμενα μέχρι σήμερα μοναστήρια των Μετεώρων. Ιδρύθηκε λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα, από έναν λόγιο και αγιορείτη μοναχό, τον όσιο Αθανάσιο τον Μετεωρίτη. Αρχικά ο όσιος έχτισε στο βράχο ναό της Θεομήτορος, στην οποία αφιέρωσε και το μοναστήρι (της Παναγίας της Μετεωρίτισσας Πέτρας). Επίσης, έχτισε κελιά για την εξυπηρέτηση των μοναχών που άρχισαν να συρρέουν εκεί και αργότερα έχτισε άλλον ναό προς τιμήν της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Χριστού, ο οποίος αποτέλεσε το καθολικό του μοναστηριού και έδωσε από τότε την οριστική ονομασία σ' αυτό (Μοίρα, 2009).

Ιερά Μονή Αγίας Τριάδας

Η Μονή ιδρύθηκε στα μέσα του 15ου αιώνα και το καθολικό της είναι δικιόνιος σταυροειδής ναός με χαμηλό τρούλο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, κυκλικής μορφής, λαξευμένο στο βράχο, και, όπως στα περισσότερα μοναστήρια

των Μετεώρων, αρχικά η πρόσβαση γινόταν με ανεμόσκαλα και δίκτυ. Το 1925, όμως, λαξεύτηκαν στο βράχο 140 περίπου σκαλοπάτια, που έκαναν την πρόσβαση ευκολότερη, αλλά και αυτό ξεπεράστηκε με την κατασκευή του τελεφερίκ που ανέλαβε πλέον να μεταφέρει τους μοναχούς και τις προμήθειές τους. Το μοναστήρι υπέστη καταστροφές και λεηλασίες κατά τη διάρκεια της κατοχής από τους Γερμανούς (Μοίρα, 2009).

Ιερά Μονή Ρουσάνου

Το καθολικό της Μονής αυτής είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, όμως προστάτιδα του μοναστηριού είναι η Αγία Βαρβάρα, που με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια και ευλάβεια τιμάται και πανηγυρίζεται η μνήμη της (4 Δεκεμβρίου). Ο ναός είναι μικρός και κομψός, που λόγω ιδιομορφίας του βράχου έχει στραμμένο το Ιερό Βήμα προς το βορρά αντί προς την ανατολή. Η αγιογράφηση του καθολικού έγινε το 1560 επί ηγουμένου της Μονής Αρσενίου με δικά του έξοδα. Ωστόσο, η επιγραφή δεν αναφέρει το όνομα του ζωγράφου, οι αγιογραφίες του οποίου αποτελούν ένα από τα πιο λαμπρά σύνολα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής μετά το 1550. Το αβγό της στρουθοκαμήλου που υπάρχει στο ναό έχει τον εξής συμβολισμό: η στρουθοκάμηλος είναι το μοναδικό πτηνό που δεν κλωσάει τα αβγά του, αλλά τα προσέχει από κάποια απόσταση, μέχρι να γεννηθούν τα μικρά και να μεγαλώσουν κοντά της, και έτσι ο μοναδικός Θεός προσέχει τους πιστούς στο χώρο της εκκλησίας μέχρι να γεννηθούν και να ακολουθήσουν το δρόμο Του (Μοίρα, 2009).

Ιερά Μονή Αγίων Ραφαήλ, Νικολάου και Ειρήνης

Η Ιερά Κοινοβιακή Μονή των Αγίων Μαρτύρων Ραφαήλ, Νικολάου και Ειρήνης βρίσκεται στους πρόποδες του Ολύμπου, 40 χιλιόμετρα περίπου από τη Λάρισα, στην περιοχή Διαβατό, μεταξύ των χωριών Πυργετού και Αιγάνης και ιδρύθηκε με Προεδρικό Διάταγμα του 1990. Τα εγκαίνια της Ιεράς Μονής έγιναν σε πανηγυρική ατμόσφαιρα στις 18 Οκτωβρίου 2003 από τον Μητροπολίτη Λαρίσης και Τυρνάβου, ενώ εκεί φυλάσσεται τεμάχιο λειψάνου του Αγίου Ραφαήλ.

Ιερά Μονή Αγίου Βησσαρίωνος

Η Ιερά Μονή Αγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου είναι χτισμένη στις ανατολικές πλαγιές του όρους Κόζιακας πάνω από την Πύλη Τρικάλων Θεσσαλίας σε υψόμετρο 700 μέτρων και με θέα προς

το θεσσαλικό κάμπο. Την ανήγειρε ο Άγιος Βησσαρίων Μητροπολίτης Λάρισας και Τρίκκης με τον αδελφό του Ιγνάτιο Επίσκοπο Καπούας και Φαναριού το 1527 σε ερείπια βυζαντινής Μονής, που καταστράφηκε με την εισβολή των Τούρκων στη Θεσσαλία το 1394 (Ιερά Μητρόπολη Τρίκκης και Σταγών). Το κτιριακό συγκρότημα της Μονής προβάλλει σαν φρούριο και εντυπωσιάζει με τη βαθμιδωτή προσαρμογή του στις απότομες κλίσεις του εδάφους, με τους εξώστες, τους τρούλους, την ανεμόσκαλα και το δίκτυ, απ' όπου γινόταν η πρόσβαση μέχρι το 1962. Παρ' ότι εν μέρει παρουσιάζει όψη ερειπίων, αποτελεί μνημειακό σύνολο εξαιρετικού ενδιαφέροντος, με την πληθωρική χρήση ξύλου και τη διάταξη των κελιών σε ορόφους.

Ιερά Μονή Βαρλαάμ

Η Μονή Βαρλαάμ ιδρύθηκε από το σύγχρονο του οσίου Αθανασίου του Μετεωρίτη ασκητή Βαρλαάμ που τιμάται στη μνήμη των Αγίων Πάντων, και το καθολικό της κτίσθηκε το 1541 από τους Γιαννιώτες αδελφούς ιερομόναχους Θεοφάνη και Νεκτάριο, τους αποκαλούμενους Αψαράδες. Το καθολικό τοιχογραφήθηκε το 1548 από τον Θηβαίο ζωγράφο Φράγκο Κατελάνο, ενώ αξιόλογα κτίσματα της Μονής, με ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, είναι η παλαιά τράπεζα, η εστία ή μαγειρείο, ένα από τα κομψότερα και ωραιότερα κτίσματα του είδους του, θολοσκέπαστο, με κανονικό οκτάπλευρο τρουλλίσκο ως καπνοδόχο, και το νοσοκομείο. Το σκευοφυλάκιο της Μονής Βαρλαάμ, πρόσφατα αναπαλαιωμένο και αναδιοργανωμένο, διαθέτει πλούσια συλλογή κειμηλίων, χειρογράφων, φορητών εικόνων, έργων αργυροχοΐας και μεταλλευτικής (Μοίρα, 2009).

Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου

Η Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου βρίσκεται στην κορυφή του βράχου των Μετεώρων, ενώ ο πρώτος ασκητής που φιλοξένησε αυτός ο βράχος, όπως φαίνεται από μία επιγραφή που υπήρχε κοντά στην είσοδο της Μονής το έτος 1192, ήταν ο Ιερεμίας. Η πρόσβαση στη Μονή είναι πιο εύκολη από ό,τι στα άλλα Μοναστήρια, χάρη σε μια γέφυρα 8 μέτρων που συνδέει το βράχο της Μονής με το λόφο Κουκούλα. Το 1991 έγινε αναπαλαίωση της Μονής και η αναδιοργάνωση του νέου Σκευοφυλακίου για τη διάσωση και ανάδειξη του μνημειακού και κειμηλιακού πλούτου. Στο νέο αυτό Σκευοφυλάκιο υπάρχουν ιερατικά άμφια, επιτραχήλια, επιγονάτια, ένας χρυσοκέντητος Επιτάφιος του έτους 1857, λειτουργικά σκεύη, Άγια Ποτήρια, Άγια Αρτοφόρια, Άγιες Λόγχες και Λαβίδες, Ζέοντα και βοηθητικά σκεύη της Θείας Λειτουργίας, ζώνες και πόρπες ιερατικές, χειρόγραφοι κώδικες, Ευαγγέλια και Σταυροί.

Το μοναστήρι αυτό ήταν κλειστό από το 1909 χωρίς μοναχούς και το χρόνο αυτό το επισκέφθηκε ο Ν. Βέης για την καταγραφή των χειρογράφων της, βρίσκοντας 50 κώδικες που τους μετέφερε στη Μονή της Αγίας Τριάδας όπου βρίσκονται ακόμη και σήμερα. Στη δεκαετία του 1960 η Μονή ανακαινίστηκε και αναστηλώθηκε και έγινε συντήρηση των τοιχογραφιών της. Σήμερα, η πρόσβαση γίνεται με χτιστή σκάλα. Στην είσοδο της Μονής βρίσκεται το παρεκκλήσι του Αγίου Αντωνίου και η κρύπτη όπου φυλάσσονταν παλαιότερα οι κώδικες και τα κειμήλια της Μονής, ενώ στους τοίχους υπάρχουν τοιχογραφίες του 14ου αιώνα (Ινστιτούτο Ανάπτυξης Πηλίου, 2012).

Ωστόσο, υπάρχει πληθώρα και άλλων Ιερών Μονών στη Θεσσαλία, εκ των οποίων οι σημαντικότερες είναι:

- Η Ιερά Μονή Τιμίου Σταυρού Δολιανών, που αποτελεί ένα σημαντικό βυζαντινό μνημείο με 13 τρούλους.
- Η Ιερά Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Γκούρας και η Ιερά Μονή Δουσίκου.
- Η Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Πάου.

5.3.3 Εκκλησίες

Οι σημαντικότερες εκκλησίες στην περιφέρεια Θεσσαλίας, που αποτελούν πόλο έλξης για θρησκευτικούς τουρίστες και προσκυνητές, είναι χώροι κατάνυξης και θρησκευτικής λατρείας, και βρίσκονται διάσπαρτες σε όλη την περιοχή του Πηλίου, ενώ η ιστορία αρκετών από αυτών είναι συνυφασμένη με την ιστορία του τόπου (Μοίρα, 2009).

Ιερός Ναός Αγίας Τριάδας Τρικερίου

Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας Τρικερίου είναι μια τρίκλητη βασιλική του 18ου αιώνα, ενώ το τέμπλο της κατασκευάστηκε το 1739 και είναι ένα από τα καλύτερα δείγματα ξυλογλυπτικής, με φυτικά ή ζωικά μοτίβα, στα διάχωρα του οποίου υπάρχουν οι δεσποτικές εικόνες βυζαντινής τεχνοτροπίας. Σε ολόκληρα τα Βαλκάνια υπάρχουν τρία τέμπλα με την ίδια μορφή, φτιαγμένα

από τον ίδιο καλλιτέχνη. Ένα είναι αυτό της Αγ. Τριάδας, το άλλο βρίσκεται σε εκκλησία της Βουλγαρίας και το τρίτο στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Σημαντικό αξιοθέατο του ναού αποτελεί το προσκυνητάρι της Παναγίας, το οποίο είναι τμήμα του θρόνου του Ναπολέοντα, που έφεραν οι Τρικεριώτες караβοκύρηδες το 1815 από τη Βαρκελώνη, το οποίο πιστεύεται ότι προοριζόταν να καθίσει ο Μ. Ναπολέων (Νικονάνος, 1992).

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Νηλείας

Η εκκλησία χρονολογείται το 15ο αιώνα και είναι χτισμένη εξολοκλήρου με πέτρα, ενώ η στέγη της καλύπτεται από σχιστολιθικές πλάκες, δείγμα της τοπικής αρχιτεκτονικής. Το πέτρινο καμπαναριό με το ρολόι εντυπωσιάζει λόγω της στιβαρής κατασκευής του και στο υπόγειο της εκκλησίας βρίσκεται εκκλησιαστικό μουσείο, το οποίο φιλοξενεί μία σειρά από εκκλησιαστικά κειμήλια και αντικείμενα, όπως παλιές εικόνες, σκεύη, βιβλία και άμφια. Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, σύμφωνα με την παράδοση, ιδρύθηκε από βοσκούς, οι οποίοι εντόπισαν σε ένα θάμνο μία εικόνα που απεικόνιζε τον Άγιο Γεώργιο.

Ιερός Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής είναι τρίκλιτη βασιλική του 18ου αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο ξυλόγλυπτος άμβωνας και οι σπάνιες αγιογραφίες (Νικονάνος, 1992).

Ιερός Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Η εκκλησία χτίστηκε κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και είναι φτιαγμένη με τέτοιο τρόπο ώστε το εξωτερικό της να μην προδίδει την αληθινή φύση του κτιρίου. Αυτός είναι ο λόγος απουσίας καμπαναριού και άλλων θρησκευτικών συμβόλων ή δειγμάτων εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, ενώ για τον ίδιο λόγο στις βάσεις των θόλων υπάρχουν ενσωματωμένα πήλινα πιθάρια με τα στόμια προς τα κάτω, έτσι ώστε ο κάθε ήχος μέσα σε αυτήν να μην ακούγεται έξω (Μοίρα, 2009). Η εκκλησία παρουσιάζει και μια άλλη κατασκευαστική καινοτομία, καθώς κάτω από το δάπεδο υπάρχει ένα σύστημα από κανάλια και πηγάδια που εξασφαλίζει τη στεγανότητα του δαπέδου αλλά και την ενίσχυση των μπάσων ήχων. Αποτέλεσμα των κατασκευών αυτών είναι η εξαιρετική ακουστική του χώρου. Το 2000 έγινε στο εσωτερικό του ναού φεστιβάλ Μπαχ, όπου παρουσιάστηκαν φωνητικά έργα θρησκευτικής μουσικής.

Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων χτίστηκε το 1886 από ζουπανιώτες τεχνίτες. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εκκλησίας είναι το επιβλητικό μαρμάρινο καμπαναριό της. Το καμπαναριό των Αγίων Αποστόλων είναι το σήμα κατατεθέν της Αργαλαστής, ενώ το κτίσμα κοσμούν δύο ρωσικές καμπάνες και ένα ελβετικό ρολόι, που αποτελεί πιστό αντίγραφο του κωδωνοστασίου της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη (Νικονάνος, 1992).

5.4 Υπόλοιπα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος

Ο βράχος του Αγίου Πνεύματος

Ο βράχος του Αγίου Πνεύματος στα Μετέωρα, με υψόμετρο που φτάνει τα 300 μέτρα, δεσπόζει πάνω από το Καστράκι, όπου χρειάζεται περίπου μία ώρα πεζοπορίας για να φτάσει κάποιος στην κορυφή, όπου υπάρχει η καμπάνα και ο σταυρός. Σε αυτό το σημείο υπήρχε μέχρι το 1975 ένας μεταλλικός σταυρός, ο οποίος μεταφέρθηκε στη μονή Βαρλαάμ με τη συνδρομή ελικοπτέρου, που λέγεται ότι τον είχε τοποθετήσει ο Σέρβος αυτοκράτορας Στέφανος Δουσάν (Νημάς, 1987).

Ο Αϊ Γιώργης ο Μαντηλάς

Στο βράχο του Αγίου Πνεύματος, περίπου 30 μέτρα από το έδαφος, υπάρχει μία κοιλότητα στο βράχο με τοποθετημένα πολύχρωμα υφάσματα. Σύμφωνα με το μύθο, επί τουρκοκρατίας, κάποια Τουρκάλα παρακάλεσε τον Άγιο να γιατρέψει τον άντρα της που τραυμάτισε το χέρι του. Έβγαλε λοιπόν τη μαντήλα της και έδεσε το πληγωμένο χέρι του συζύγου της. Όταν ανάρρωσε ο άντρας της, πήρε τη μαντήλα που του είχε δέσει το πληγωμένο του χέρι και την αφιέρωσε στον Άγιο Γεώργιο. Έκτοτε, κάθε χρόνο, του Αγίου Γεωργίου, κάτοικοι της γύρω περιοχής ανεβάζουν υφασμάτινα τάματα και παίρνουν τα παλιά, τα οποία κόβουν και φτιάχνουν φυλαχτά (Νημάς, 1987).

Το Αδράχτι

Από τους πιο χαρακτηριστικούς βράχους των Μετεώρων, με πολύ ιδιαίτερο σχήμα, που μοιάζει με αδράχτι ή ακίδα.

Το σπήλαιο της Θεόπετρας

Το σπήλαιο αυτό στα Μετέωρα είναι σε έναν τεράστιο βράχο, ξεκομμένο από το υπόλοιπο σύμπλεγμα των Μετεώρων, όπου βρέθηκαν ίχνη συνεχούς κατοίκησης από την παλαιολιθική, τη μεσολιθική και τη νεολιθική εποχή (Νημάς, 1987). Τα ευρήματα αποτελούνται από λίθινα εργαλεία, ανθρώπινους σκελετούς ηλικίας 15.000 ετών και ανθρώπινες πατημασιές ηλικίας σχεδόν 100.000 ετών.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

6.1 Ερευνητική προσέγγιση

Για τη συλλογή των δεδομένων, χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο το ερωτηματολόγιο. Η δυνατότητα συλλογής στοιχείων από μεγάλο αριθμό ατόμων για τα ίδια θέματα και, συνεπώς, η συγκρισιμότητα, η δυνατότητα ποσοτικοποίησης και στατιστικής ανάλυσης των στοιχείων που συλλέγονται καθιστούν το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο το κύριο εργαλείο της ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες (Κυριαζή, 2001). Η συσχέτιση μεταβλητών που αποτελεί το καθιερωμένο μοντέλο ανάλυσης για τη διαπίστωση εμπειρικών τάσεων και ομοιομορφιών ταυτίζεται σχεδόν αποκλειστικά με το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο. Οι απαντήσεις των ερωτώμενων μετατρέπονται σε δείκτες των υπό έρευνα κοινωνικών φαινομένων με απώτερο σκοπό τη στατιστική τους επεξεργασία και την κατάδειξη εμπειρικών γενικεύσεων (Κυριαζή, 2001).

Μερικά από τα πλεονεκτήματα του ερωτηματολογίου συμπεριλαμβάνουν τη σχετικά εύκολη κατασκευή και χρήση του, το χαμηλό κόστος, ιδιαίτερα όταν ζητείται η συλλογή απαντήσεων από πολλά υποκείμενα ταυτόχρονα και η εύκολη επεξεργασία των δεδομένων. Κάποια μειονεκτήματα του ερωτηματολογίου είναι ο κίνδυνος αοριστίας στις απαντήσεις, όταν οι ερωτήσεις είναι «ανοικτές» και ο κίνδυνος παρερμηνείας ερωτήσεων (Δημητρόπουλος, 1994).

Στην παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκε επίσης η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης, η οποία προβλέπει τη συμμετοχή του ερευνητή στην εμπειρία του θρησκευτικού τουρισμού ως τουρίστα, καθώς ο διεξάγων την έρευνα έχει επισκεφθεί τα θρησκευτικά μνημεία της περιοχής πολλάκις. Η συμμετοχική παρατήρηση είναι κατάλληλη, όταν το υπό έρευνα φαινόμενο αφορά σε μικρές ομάδες, γεωγραφικά περιορισμένες και συνεπώς παρατηρήσιμες. Το βασικό πλεονέκτημα της συμμετοχικής παρατήρησης είναι ότι πρόκειται για ευέλικτη μέθοδο κατά την οποία ο ερευνητής αντιδρά φυσιολογικά και όσο το δυνατό λιγότερο παρεμβατικά αποτελώντας την εγγύηση για την αποτελεσματική εφαρμογή της μεθόδου (Κυριαζή, 2002).

6.2 Ερευνητικά εργαλεία

Η παρούσα έρευνα χρησιμοποιεί ως ερευνητικό εργαλείο το ερωτηματολόγιο, όπου αποτυπώνονται οι αντιλήψεις των ερωτηθέντων αναφορικά με το θρησκευτικό τουρισμό στη Δυτική Θεσσαλία τόσο από την πλευρά της ζήτησης, όσο και από την πλευρά της προσφοράς.

Οι θεματικές ενότητες του ερωτηματολογίου που αφορούσε στους θρησκευτικούς τουρίστες, βασίζονται κατά κύριο λόγο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία(π.χ. Aslan andAndriotis, 2009; Jackowski&Smith, 1992; KamenidouandVourou, 2015). Ωστόσο, το τελικό ερωτηματολόγιο διαμορφώθηκε με βάση τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και έπειτα από την πιλοτική του εφαρμογή.

Αρχικά, σκιαγραφούνται οι στάσεις και οι απόψεις των επισκεπτών της περιοχής σχετικά με το θρησκευτικό τουρισμό που αναπτύσσεται στη Δυτική Θεσσαλία. Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, το οποίο παρατίθεται αναλυτικά στο Παράρτημα της Διατριβής, περιλαμβάνει τριανταέξι (36) ερωτήσεις οι οποίες προσδιορίζονται στο σύνολό τους από κλειστού τύπου απαντήσεις και διακρίνονται σε πέντε (5) ενότητες. Στην πρώτη ενότητα μέσω εννέα (9) ερωτήσεων προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά και ο τρόπος οργάνωσης του ταξιδιού των ερωτηθέντων στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, ενώ στη δεύτερη ενότητα ακολουθούν εννέα (9) ερωτήσεις που προσδιορίζουν τα κίνητρα των επισκεπτών στην περιοχή. Εν συνεχεία, στην τρίτη ενότητα, μέσω οκτώ (8) ερωτήσεων, προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά της επίσκεψης των ερωτηθέντων στην περιοχή. Στην τέταρτη ενότητα με τη χρήση τεσσάρων (4) ερωτήσεων αποτυπώνονται οι μελλοντικές προθέσεις των ερωτηθέντων σχετικά με την επανάληψη του ταξιδιού. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα αποσαφηνίζονται τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Το δεύτερο μέρος της έρευνας αφορά στις απόψεις των επιχειρηματιών της περιοχής σχετικά με το θρησκευτικό τουρισμό μέσω εικοσιτεσσάρων (24) κλειστού τύπου ερωτήσεων σε πέντε (5) ενότητες. Αρχικά, στην πρώτη ενότητα, αποτυπώνονται τα στοιχεία της επιχειρηματικής δραστηριότητας των ερωτηθέντων μέσω έντεκα (11) ερωτήσεων, ενώ στη δεύτερη ενότητα οι συμμετέχοντες στην έρευνα καλούνται να απαντήσουν σε τέσσερις (4) ερωτήσεις που αποτυπώνουν τις γενικές απόψεις τους για τον τουρισμό στη περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας. Εν συνεχεία, στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται οι απόψεις των ερωτηθέντων για το θρησκευτικό τουρισμό μέσω δύο (2) ερωτήσεων και στην τέταρτη ενότητα του ερευνητικού εργαλείου οι απόψεις τους για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή. Το ερωτηματολόγιο ολοκληρώνεται με την αποτύπωση των απόψεων των επιχειρηματιών για τη μελλοντική ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.

Τόσο το ερωτηματολόγιο των θρησκευτικών τουριστών όσο και το ερωτηματολόγιο των επιχειρηματιών παρατίθενται στο Παράρτημα.

6.3 Δείγμα και δειγματοληψία

Για τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πραγματοποιήθηκε έρευνα με τη χρήση δομημένου ερωτηματολογίου.

Λόγω της απουσίας στοιχείων σχετικά με το ακριβές μέγεθος των θρησκευτικών τουριστών στις περιοχές της Δυτικής Θεσσαλίας, ο προσδιορισμός του μεγέθους κατέστη δύσκολος. Σύμφωνα με την Παρταλίδου (2005), αποτελεί σύνθετο φαινόμενο σε έρευνες τουριστών -ειδικότερα σε έρευνες εναλλακτικών ή ειδικών ενδιαφερόντων τουριστών- η δυσκολία προσέγγισης πληθυσμών. Για τον λόγο αυτόν, προτείνεται η αρχή της εύρεσης σημείων όπου είναι έντονη η παρουσία των υπό διερεύνηση ατόμων.

Επίσης, σύμφωνα με τον Ζαφειρόπουλο (2005), σε έρευνες καταναλωτικής συμπεριφοράς (στην οποία εντάσσεται και η τουριστική συμπεριφορά) ένα συνηθισμένο μέγεθος δείγματος θεωρούνται τα 500 άτομα. Για τον συγγραφέα το ερευνητικό δείγμα έχει αξία ως απόλυτος αριθμός και επιλέγεται με βάση τη μέθοδο δειγματοληψίας, τη διασπορά του πληθυσμού και το επιθυμητό μέγιστο σφάλμα εκτίμησης.

Στη συγκεκριμένη μέθοδο, η οποία αποτελεί τεχνική μηπιθανοτικής δειγματοληψίας, το σύνολο των υποκειμένων της έρευνας επελέγη (κατά το χρονικό διάστημα Μαρτίου-Μαΐου 2017) με βάση τις ακόλουθες παραμέτρους: τον αριθμό των επισκέψιμων αξιοθεάτων θρησκευτικού ενδιαφέροντος στην περιοχή μελέτης, την ιστορική και θρησκευτική σημαντικότητα των αξιοθεάτων αυτών, την εισορή επισκεπτών σε αυτά τα αξιοθέατα, καθώς και την προσβασιμότητά τους προς τον ερευνητή.

Στην παρούσα έρευνα, οι συμμετέχοντες προσεγγίζονταν όταν αποχωρούσαν από την περιοχή έρευνας και η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε με προσωπική συνέντευξη. Συνήθως προηγείτο μικρής διάρκειας συζήτηση μεταξύ του ερευνητή και του συμμετέχοντα, η οποία αφορούσε στον σκοπό της έρευνας καθώς και στην ανωνυμία των στοιχείων που θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς. Το δείγμα της έρευνας μελέτης αποτέλεσαν 502 ενήλικες Έλληνες τουρίστες της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας (Παράρτημα).

Επίσης για το σκοπό της παρούσας έρευνας εξετάστηκε ο θρησκευτικός τουρισμός στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας από την οπτική της προσφοράς, δηλαδή της παροχής τουριστικών υπηρεσιών στην εν λόγω περιοχή. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκε έρευνα μέσω ειδικά διαμορφωμένου ερωτηματολογίου σε επιχειρήσεις διαφορετικού είδους παροχής τουριστικής υπηρεσίας (π.χ. ξενοδόχους, ιδιοκτήτες καταστημάτων). Συμμετείχαν ενήλικες επιχειρηματίες άνδρες και γυναίκες στη Δυτική Θεσσαλία. Συνολικά συγκεντρώθηκαν και επεξεργάστηκαν 132 ερωτηματολόγια.

6.4 Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της διδακτορικής διατριβής είναι η εξέταση των ευρύτερων θεματικών ενοτήτων που αφορούν στο θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα αναφορικά με την περιφερειακή ανάπτυξη, την αειφορία και την ενδογενή ανάπτυξη. Βάσει του παραπάνω σκοπού προσδιορίζονται τα κάτωθι ερευνητικά ερωτήματα:

1. Σε ποιο βαθμό μπορεί το θρησκευτικό αξιοθέατο να διαμορφώσει ένα αυτοδύναμο τουριστικό προϊόν και να εντάξει μια θρησκευτικού ενδιαφέροντος περιοχή στον τουριστικό χάρτη;

2. Ποιο είναι το προφίλ του τουρίστα που αποφασίζει να πραγματοποιήσει ταξίδι/διακοπές θρησκευτικού ενδιαφέροντος;
3. Ποια τα κίνητρα και οι μελλοντικές προθέσεις των θρησκευτικών τουριστών;
4. Ποιοι και γιατί επιλέγουν το θρησκευτικό τουρισμό; Θα μπορούσαν οι θρησκευτικοί τουρίστες που επισκέπτονται την περιοχή μελέτης να χαρακτηριστούν ως εναλλακτικοί (ήπιοι) τουρίστες;
5. Ποιοι είναι οι κρίσιμοι παράγοντες επιτυχίας του θρησκευτικού τουρισμού;
6. Σε ποιο βαθμό οι τουριστικές υποδομές είναι επαρκείς για την περεταίρω αναπτυξιακή προοπτική του θρησκευτικού τουρισμού;
7. Πώς έχει επιδράσει η τρέχουσα αρνητική οικονομική συγκυρία στην αποδοτικότητα των ωφελειών από το θρησκευτικό τουρισμό;
8. Ποιο θεωρείται ότι είναι το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής στη βάση της παροχής του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος;

6.5 Στατιστικά εργαλεία

Μετά τη συμπλήρωση και συλλογή των ερωτηματολογίων, για τη στατιστική ανάλυση των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο SPSS 20.0. Οι στατιστικές μέθοδοι διενέργειας ελέγχων στατιστικών υποθέσεων που χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι μέθοδοι της περιγραφικής αλλά και της επαγωγικής στατιστικής και πιο συγκεκριμένα:

- Μέτρα θέσης και διασποράς και συγκεκριμένα ο μέσος όρος και η τυπική απόκλιση
- Πίνακες κατανομής συχνότητας
- Η μέθοδος της Επεξηγηματικής Ανάλυσης Παραγόντων

Το επίπεδο σημαντικότητας που προκαθορίζεται για τη διεξαγωγή ελέγχων στατιστικών υποθέσεων είναι το $\alpha=0,05$.

Πιο συγκεκριμένα και σχετικά με τα εργαλεία περιγραφικής στατιστικής που χρησιμοποιήθηκαν, αυτά περιλαμβάνουν την παρουσίαση των συχνοτήτων και των σχετικών συχνοτήτων των απαντήσεων των ερωτηθέντων, ενώ παράλληλα, για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων των απαντήσεων που προσδιορίζονται μέσω αριθμητικών κλιμάκων ή ιεραρχικών κλιμάκων Likert χρησιμοποιήθηκαν μέτρα θέσης και διασποράς και συγκεκριμένα ο μέσος όρος και η τυπική απόκλιση. Επίσης, για τη διεξαγωγή ελέγχων συσχετίσεων μεταξύ ονομαστικών μεταβλητών χρησιμοποιήθηκε ο μη παραμετρικός έλεγχος ανεξαρτησίας χ^2 κατά Pearson, και για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την απόρριψη ή μη των μηδενικών υποθέσεων των ελέγχων χρησιμοποιήθηκε το παρατηρηθέν επίπεδο σημαντικότητας (p-value).

Επιπρόσθετα, για την ομαδοποίηση ομοειδών μεταβλητών που αναφέρονται σε κοινά χαρακτηριστικά χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της Ανάλυσης Παραγόντων. Η τεχνική της ανάλυσης παραγόντων επιτρέπει την κωδικοποίηση ενός συνόλου μεταβλητών σε μικρότερο αριθμό συγκεντρωτικών παραγόντων βασιζόμενη στη γραμμική συσχέτισή τους (Thompson, 2004). Με αυτόν τον τρόπο οι εξεταζόμενες παράμετροι που συγκροτούν τη μελέτη ενός ερευνητικού ερωτήματος γίνονται περισσότερο συμπαγείς και μειώνονται σε αριθμό, διευκολύνοντας έτσι τη διενέργεια ελέγχων υποθέσεων. Για την εξαγωγή παραγόντων που προκύπτουν μέσω της Ανάλυσης Παραγόντων, χρησιμοποιείται η Μέθοδος των Κυρίων Συνιστωσών, με περιστροφή Varimax, μέσω της οποίας η λεγόμενη επιχειρούμενη «Ορθογώνια περιστροφή» επιτρέπει στους εξαχθέντες παράγοντες να παραμένουν ασυσχέτιστοι μεταξύ τους (Comrey & Lee, 2013). Η εφαρμογή της τεχνικής της Ανάλυσης Παραγόντων προϋποθέτει την ύπαρξη ικανοποιητικής επάρκειας δειγματοληψίας. Στην παρούσα έρευνα αυτή εξετάζεται με τη χρήση του συντελεστή Kaiser-Meyer-Olkin(KMO), ο οποίος αποτυπώνει το μέγεθος των μερικών συσχετίσεων μεταξύ των προκυπτόντων παραγόντων, το οποίο απαιτείται να είναι μικρό (Raftery, 1995). Παράλληλα, για την αποτύπωση της αξιοπιστίας προκυπτόντων παραγόντων και εσωτερικής συνοχής των μεταβλητών που τους συνιστούν χρησιμοποιείται ο συντελεστής Alpha του Cronbach, ο οποίος αποτυπώνει το βαθμό των ανά ζεύγη συνδιακυμάνσεων των μεταβλητών που συνιστούν έναν παράγοντα καθώς και τη συνολική διακύμανσή του με αποδεκτό κατώτατο όριο το 0,6 και εν δυνάμει ικανή βαθμολόγηση από 0 έως 1 (Cronbach, 1951).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

7.1 Αποτελέσματα έρευνας τουριστών

7.1.1 Δημογραφικά στοιχεία

Ξεκινώντας την παράθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας και εστιάζοντας στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των τουριστών του δείγματος, αρχικά παρατηρείται ότι το 59,4% των ερωτηθέντων είναι γυναίκες και το 40,6% άνδρες. Όσον αφορά το μορφωτικό τους επίπεδο, το 41,6% είναι απόφοιτοι Λυκείου, το 24,5% απόφοιτοι Γυμνασίου, το 16,3% απόφοιτοι Δημοτικού, το 14,9% απόφοιτοι ΑΕΙ ή ΤΕΙ, το 1,6% κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου και το 1,0% αυτών έχουν παρακολουθήσει μεταλυκειακή εκπαίδευση. Επίσης, το 33,1% των επισκεπτών προέρχονται από την περιφέρεια Θεσσαλίας, το 58,8% από την υπόλοιπη Ελλάδα και το 8,2% από το εξωτερικό. Σε σχέση με το μηνιαίο ατομικό εισόδημα των συμμετεχόντων στην έρευνα, αυτό κυμαίνεται από 0 έως 599 ευρώ για το 16,1%, από 600 έως 1199 ευρώ για το 34,1% αυτών, από 1200 έως 1799 για το 32,1% αυτών και άνω των 1800 ευρώ για το 17,7% των συμμετεχόντων στη μελέτη. Το δείγμα αποτελείται κατά 70,5% από έγγαμους, κατά 18,5% από χήρους, κατά 5,6% από άγαμους και κατά 5,4% από διαζευγμένους, ενώ το 23,7% των ερωτηθέντων είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, το 23,5% συνταξιούχοι, το 23,1% ελεύθεροι επαγγελματίες, το 19,9% δημόσιοι υπάλληλοι και το 9,8% δεν εργάζονται. Τέλος, η μέση ηλικία των συμμετεχόντων στην έρευνα ισούται με $62,54 \pm 15,69$ έτη.

Πίνακας 4: Δημογραφικά χαρακτηριστικά τουριστών

		N	%	M.O.	T.A.
Φύλο	Άντρας	204	40,6%		
	Γυναίκα	298	59,4%		
Μορφωτικό επίπεδο	Δημοτικό	82	16,3%		
	Γυμνάσιο	123	24,5%		

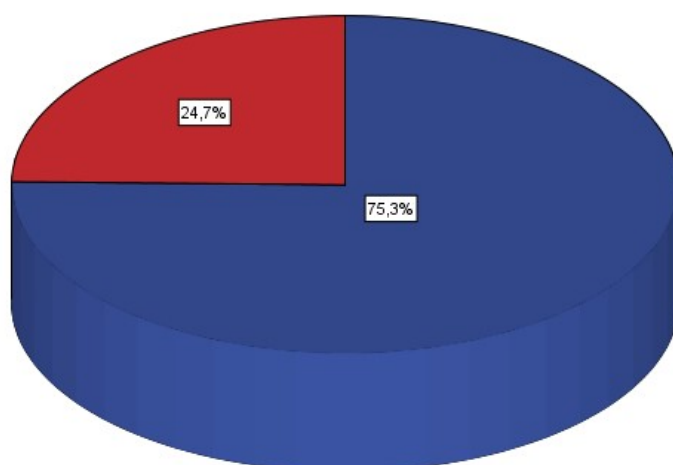
	Λύκειο	209	41,6%
	Μεταλυκειακή εκπαίδευση	5	1,0%
	T.E.I. / A.E.I.	75	14,9%
	Μεταπτυχιακό / Διδακτορικό	8	1,6%
Τόπος προέλευσης	Περιφέρεια Θεσσαλίας	166	33,1%
	Υπόλοιπη Ελλάδα	295	58,8%
	Εξωτερικό	41	8,2%
Μηνιαίο ατομικό εισόδημα	0-599 ευρώ	81	16,1%
	600-1199 ευρώ	171	34,1%
	1200-1799 ευρώ	161	32,1%
	Άνω των 1800 ευρώ	89	17,7%
Οικογενειακή κατάσταση	Άγαμος/η	28	5,6%
	Έγγαμος/η	354	70,5%
	Χήρος/α	93	18,5%
	Διαζευγμένος/η	27	5,4%
Επάγγελμα	Δημόσιος Υπάλληλος	100	19,9%
	Ιδιωτικός υπάλληλος	119	23,7%
	Ελεύθερος Επαγγελματίας	116	23,1%
	Συνταξιούχος	118	23,5%
	Οικιακά	49	9,8%
Ηλικία		62,54	15,69

7.1.2 Χαρακτηριστικά του ταξιδιού και τρόπος οργάνωσης

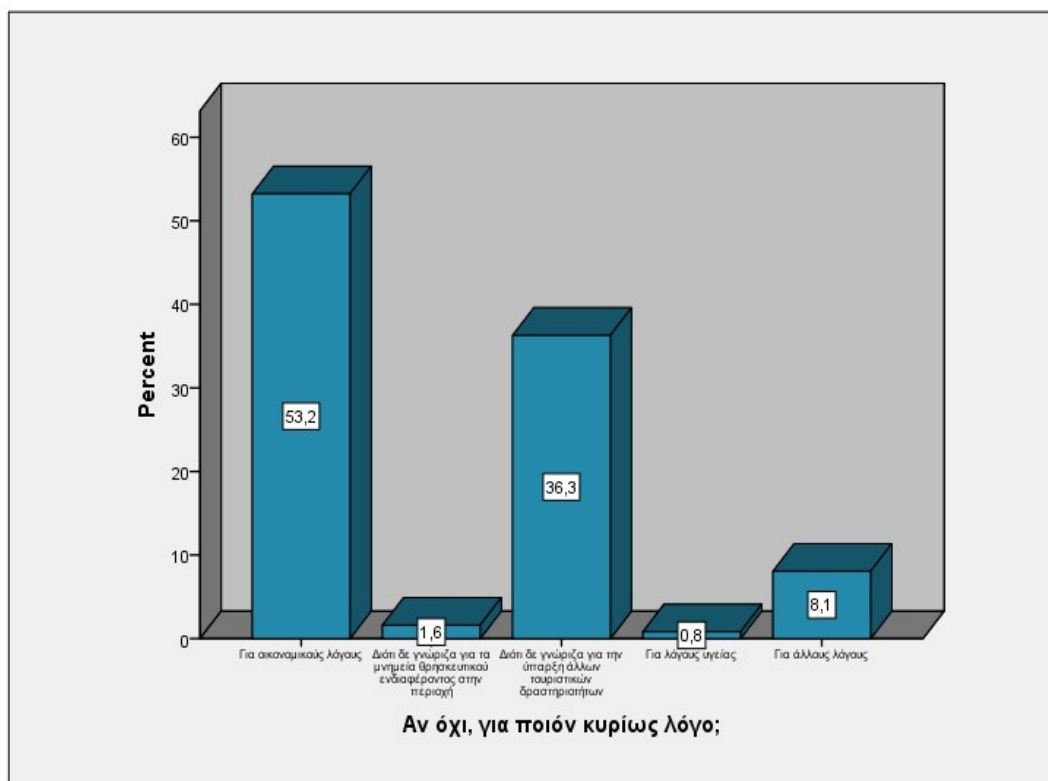
Το ποσοστό των ερωτηθέντων που έχουν ξαναεπισκεφθεί τη Δυτική Θεσσαλία ισούται με 75,3%, ενώ οι κύριοι λόγοι της μη επίσκεψης για εκείνους που απάντησαν αρνητικά είναι οικονομικοί (53,2%) αλλά και η μη γνώση για την ύπαρξη άλλων τουριστικών δραστηριοτήτων (36,3%).

Έχετε ξαναεπισκεφθεί τη Δυτική Θεσσαλία (Νομός Καρδίτσας, Νομός Τρικάλων);

■ Ναι
■ Όχι

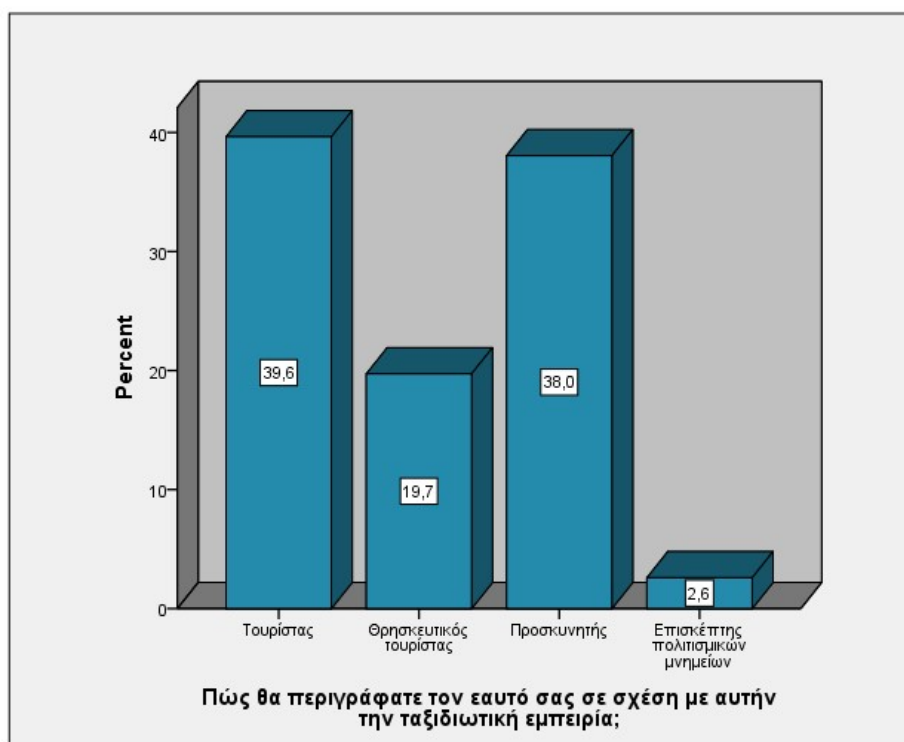


Γράφημα 1: Αριθμός ατόμων που έχουν ξαναεπισκεφθεί τη Δυτική Θεσσαλία



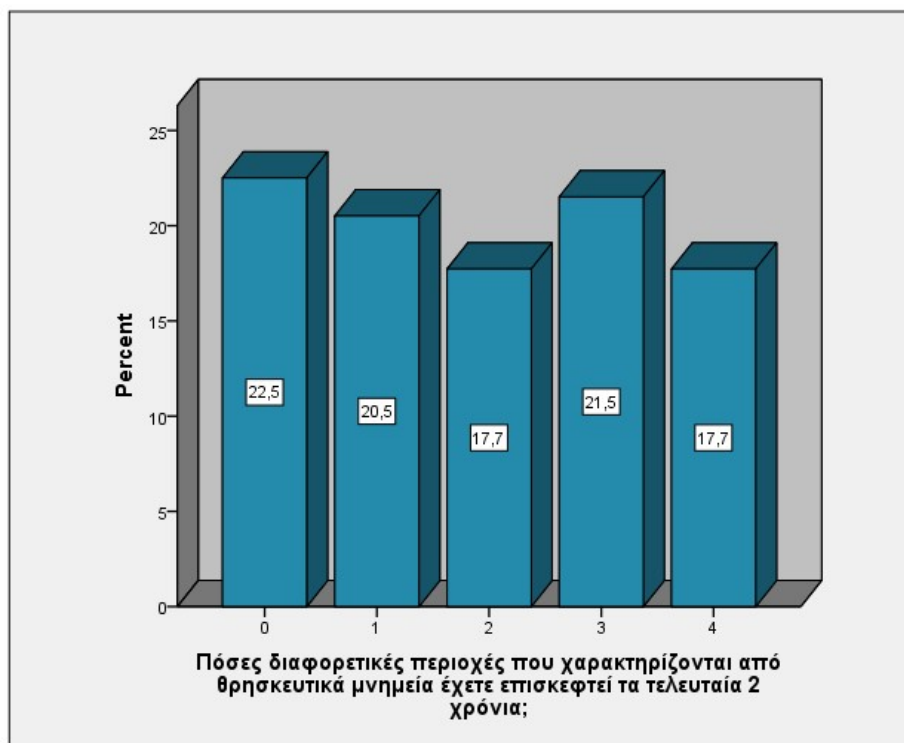
Γράφημα 2: Λόγοι επίσκεψης της Δυτικής Θεσσαλίας

Εν συνεχεία παρατηρείται ότι το 39,6% των ερωτηθέντων χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους σε σχέση με την ταξιδιωτική εμπειρία τους ως τουρίστες, το 38,0% ως προσκυνητές, το 19,7% ως θρησκευτικούς τουρίστες και μόλις το 2,6% ως επισκέπτες πολιτισμικών μνημείων.

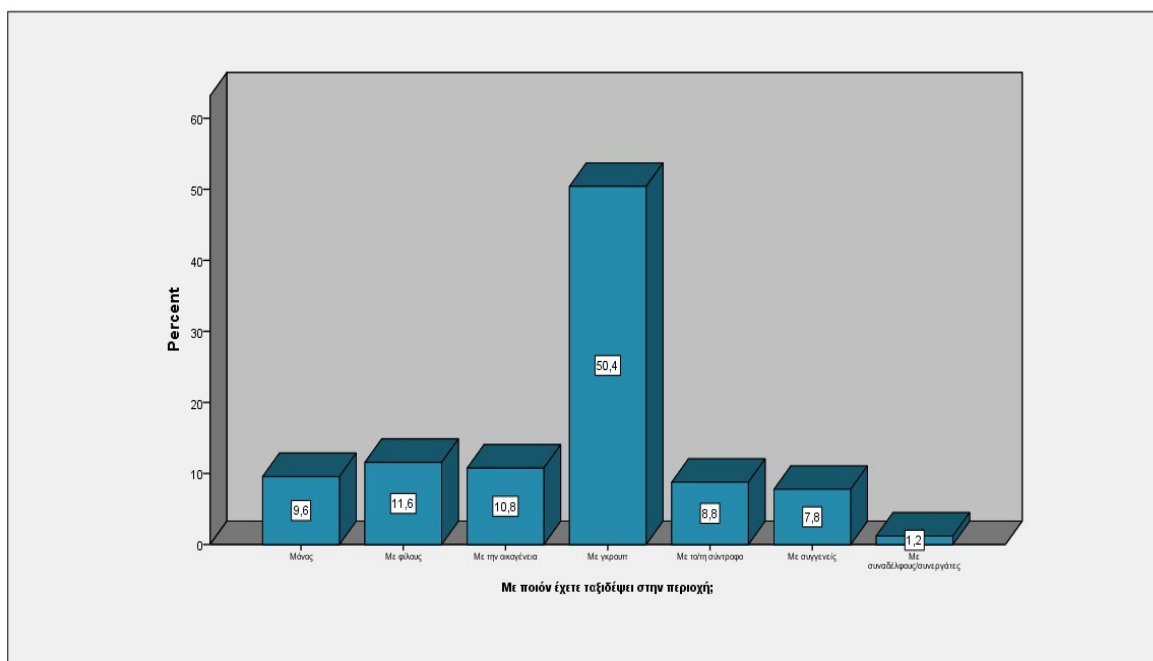


Γράφημα 3: Χαρακτηρισμός του εαυτού σε σχέση με την ταξιδιωτική εμπειρία

Παράλληλα, όπως προκύπτει από την επεξεργασία των στοιχείων, το μέσο μέγεθος των διαφορετικών περιοχών με θρησκευτικά μνημεία που έχουν επισκεφθεί οι ερωτώμενοι τα τελευταία δύο (2) χρόνια είναι 1,91 (T.A.=1,42), με μέγιστη τιμή τέσσερις (4) περιοχές, ενώ προκύπτει ότι περισσότεροι από τους μισούς εξ αυτών έχουν ταξιδέψει στην περιοχή σε οργανωμένες ομάδες (γκρουπ).

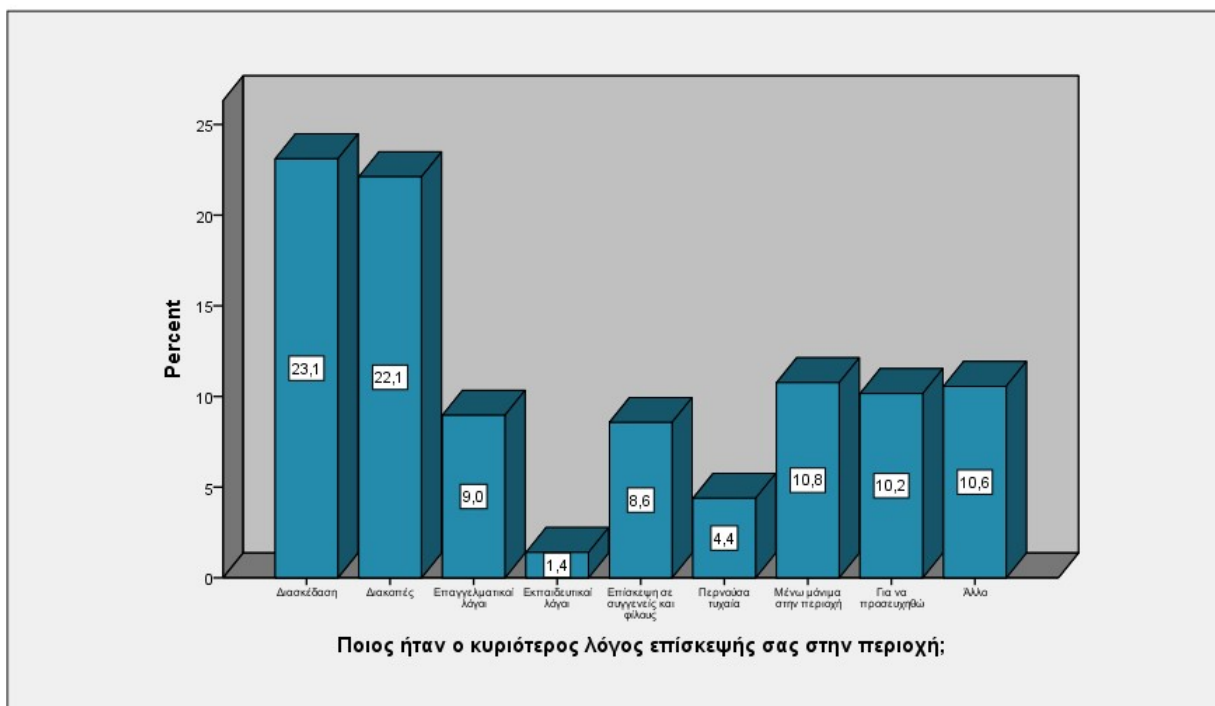


Γράφημα 4: Αριθμός περιοχών με θρησκευτικά μνημεία που έχουν επισκεφθεί οι ερωτώμενοι τα τελευταία 2 χρόνια



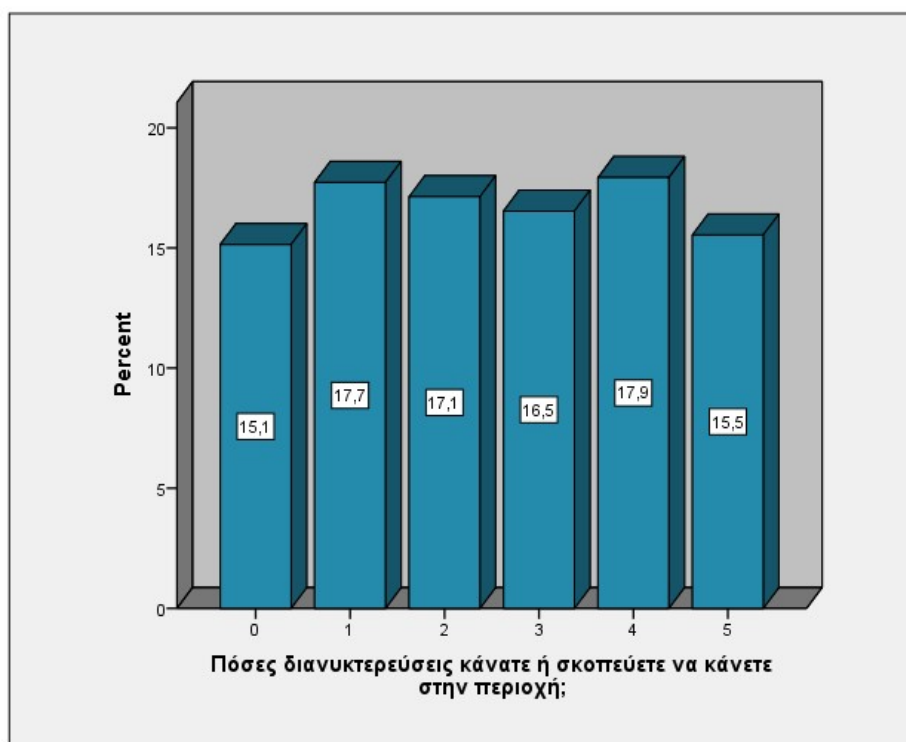
Γράφημα 5: Συνταξιδιώτες στη Δυτική Θεσσαλία

Ο κυριότερος λόγος επίσκεψης στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας ήταν για το 23,1% και το 22,1% των ερωτηθέντων η διασκέδαση και οι διακοπές αντίστοιχα. Το 10,8% του δείγματος διαμένει μόνιμα στην περιοχή και το 10,2% την επισκέφθηκε για να προσευχηθεί. Παράλληλα, το 9,0% των ερωτηθέντων προσέγγισε την περιοχή για επαγγελματικούς λόγους και το 8,6% για επίσκεψη σε φιλικά και συγγενικά πρόσωπα.

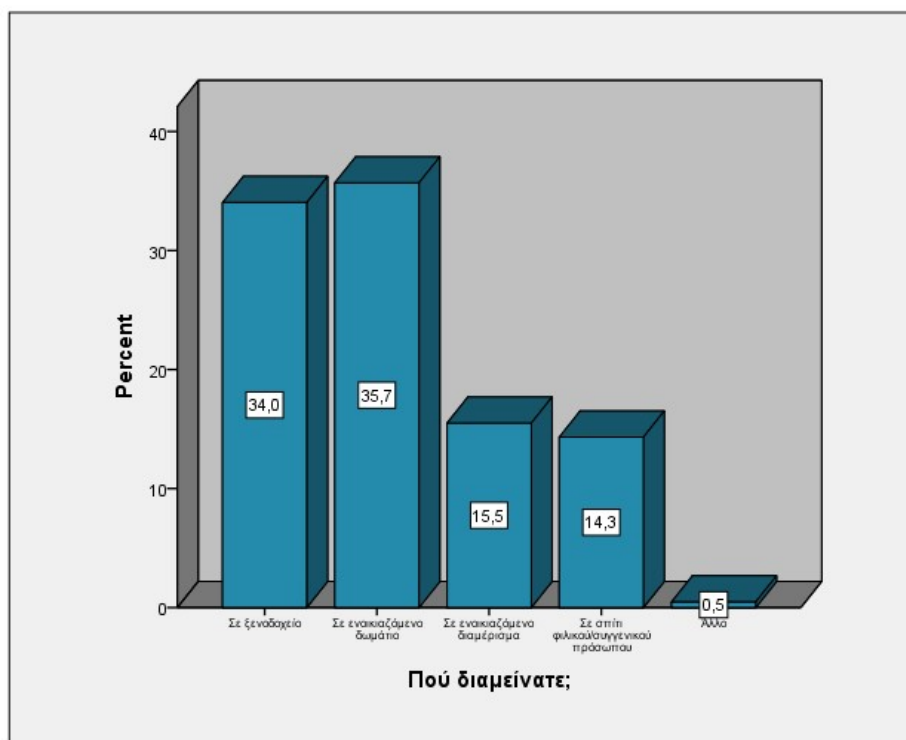


Γράφημα 6: Κυριότεροι λόγοι επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία

Ο αριθμός των διανυκτερεύσεων των ερωτηθέντων στην περιοχή κυμαίνεται από 0 έως 5, με μέσο όρο τις 2,5 (Τ.Α.=1,19) διανυκτερεύσεις, με επικρατούσα τιμή τις τέσσερις (4) διανυκτερεύσεις. Το 35,7% των συμμετεχόντων στην έρευνα διέμειναν σε ενοικιαζόμενο δωμάτιο, το 34,0% σε ξενοδοχείο, το 15,5% σε ενοικιαζόμενο διαμέρισμα και το 14,3% σε φιλικά ή συγγενικά σπίτια.

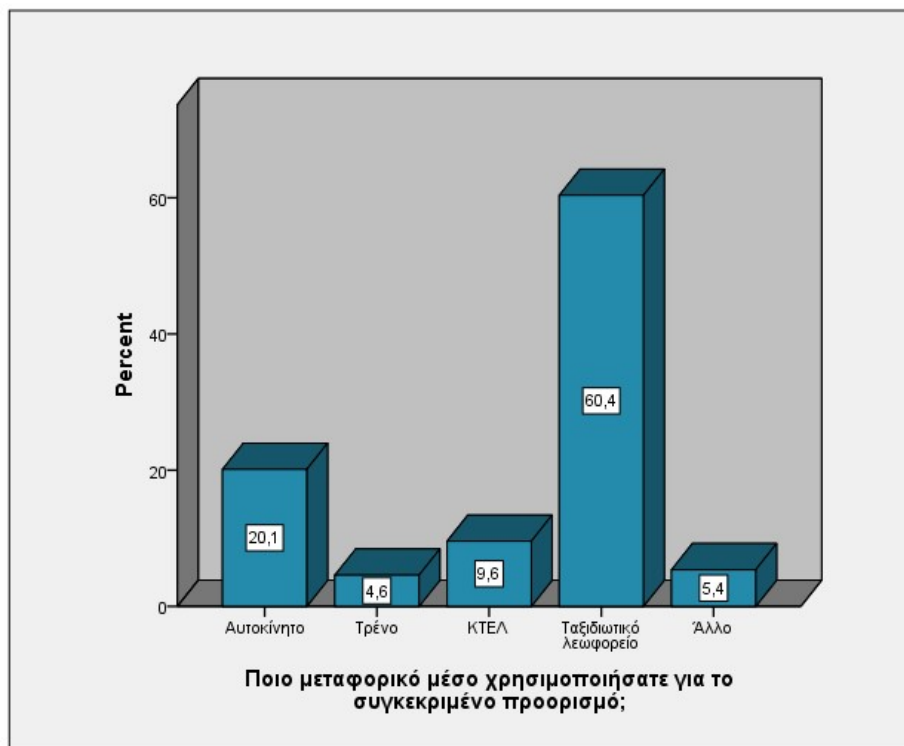


Γράφημα 7: Αριθμός διανυκτερεύσεων στη Δυτική Θεσσαλία



Γράφημα 8: Κατάλυμα διαμονής στη Δυτική Θεσσαλία

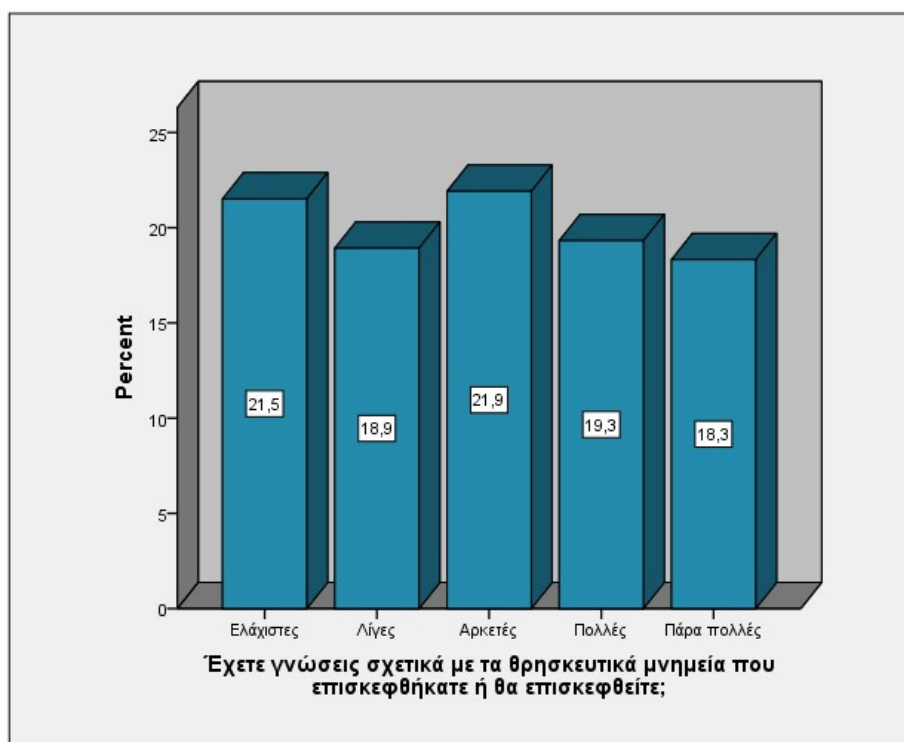
Παράλληλα, προκύπτει ότι το 60,4% των επισκεπτών χρησιμοποίησαν για την προσέγγιση της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας ταξιδιωτικό λεωφορείο, το 20,1% ιδιωτικό αυτοκίνητο, το 9,6% ΚΤΕΛ, το 4,6% τρένο και το 5,4% άλλο μέσο.



Γράφημα 9: Τρόπος μετάβασης στη Δυτική Θεσσαλία

7.1.3 Κίνητρα επίσκεψης

Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες το 40,4% των επισκεπτών της περιοχής διαθέτει ελάχιστες ή λίγες γνώσεις για τα θρησκευτικά μνημεία της, το 21,9% μέτριες και το 37,6% από πολλές έως πάρα πολλές γνώσεις.



Γράφημα 10: Βαθμός γνώσης των θρησκευτικών μνημείων

Στη συνέχεια της μελέτης επιχειρείται μελέτη του τρόπου και του βαθμού πληροφόρησης των ερωτηθέντων για τα θρησκευτικά και πολιτιστικά μνημεία της περιοχής. Όπως προκύπτει οι κυριότεροι τρόποι πληροφόρησης είναι: προηγούμενη επίσκεψη (Μ.Ο.=3,87, Τ.Α.=1,14), από το διαδίκτυο (Μ.Ο.=3,79, Τ.Α.=1,16) και από τουριστικούς οδηγούς (Μ.Ο.=3,77, Τ.Α.=1,17). Αντίθετα, μέτριας έντασης είναι ο βαθμός πληροφόρησης των ερωτηθέντων σχετικά με τα θρησκευτικά και πολιτιστικά μνημεία της περιοχής από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση (Μ.Ο.=3,04, Τ.Α.=1,39), από περιοδικά (Μ.Ο.=3,02, Τ.Α.=1,36), από το φιλικό και οικογενειακό τους περιβάλλον (Μ.Ο.=2,95, Τ.Α.=1,42) και από φορείς της εκκλησίας (Μ.Ο.=2,95, Τ.Α.=1,40).

Πίνακας 5: Μέσες βαθμολογίες στοιχείων σχετικά με τον τρόπο και το βαθμό πληροφόρησης

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Από φιλικό/οικογενειακό περιβάλλον	2,95	1,42
Από τουριστικούς οδηγούς	3,77	1,17
Από το διαδίκτυο	3,79	1,16
Από προηγούμενη επίσκεψη	3,87	1,14
Από περιοδικά	3,02	1,36
Από ραδιόφωνο/τηλεόραση	3,04	1,39
Από φορείς της Εκκλησίας	2,95	1,40

Από τις μεταβλητές που αφορούν στις δραστηριότητες που πραγματοποίησαν οι ερωτηθέντες κατά την επίσκεψή τους στην περιοχή, παρατηρείται ότι προκύπτουν τέσσερις (4) παράγοντες οι οποίοι ερμηνεύουν το 50,52% της επεξηγούμενης διακύμανσης και είναι οι:

- Ψυχαγωγικές δραστηριότητες
- Πολιτιστικές και θρησκευτικές δραστηριότητες
- Φυσιολατρία
- Περιπέτεια και σπορ

Πίνακας 6: Φορτίσεις παραγόντων σχετικά με τις πραγματοποιηθείσες δραστηριότητες

KMO	0,5			
Bartlett's Test of Sphericity (p)	142,337 (<0,001)			
	Στοιχείο			
	Ψυχαγωγικές δραστηριότητες	Πολιτιστικές και θρησκευτικές δραστηριότητες	Φυσιολατρία	Περιπέτεια και σπορ
Cronbach's Alpha	0,841	0,610	0,719	0,666
% της Διακύμανσης	13,343	12,925	12,436	11,812
Συμμετοχή σε πανηγύρεις	0,756			
Διασκέδαση	0,605			
Επίσκεψη αρχαιολογικών, ιστορικών χώρων και μουσείων		0,729		
Θρησκευτικές δραστηριότητες (π.χ. επίσκεψη σε μονή)		0,646		
Παρακολούθηση πολιτιστικών εκδηλώσεων		0,518		
Συμμετοχή σε αγροτικές ασχολίες			0,654	
Εξερεύνηση και παρατήρηση χλωρίδας και πανίδας			0,506	
Δραστηριότητες περιπέτειας				0,665
Ποδηλασία και άλλα σπορ				0,582

Εστιάζοντας στις μέσες βαθμολογίες των παραγόντων που αναφέρονται στις δραστηριότητες που πραγματοποίησαν οι ερωτηθέντες κατά την επίσκεψή τους στην περιοχή παρατηρείται ότι αυτές ήταν σε αρκετά υψηλό βαθμό πολιτιστικές και θρησκευτικές (Μ.Ο.=3,49, Τ.Α.=0,74) και σε μικρότερο ψυχαγωγικές (Μ.Ο.=2,44, Τ.Α.=0,86). Αντίθετα, πολύ μικρός είναι ο βαθμός που οι επισκέπτες της περιοχής επιδόθηκαν στη φυσιολατρία και σε δραστηριότητες περιπέτειας και σπορ (Μ.Ο.=1,77, Τ.Α.=0,55 και Μ.Ο.=1,78, Τ.Α.=0,52).

Πίνακας 7: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων σχετικά με τις πραγματοποιηθείσες δραστηριότητες

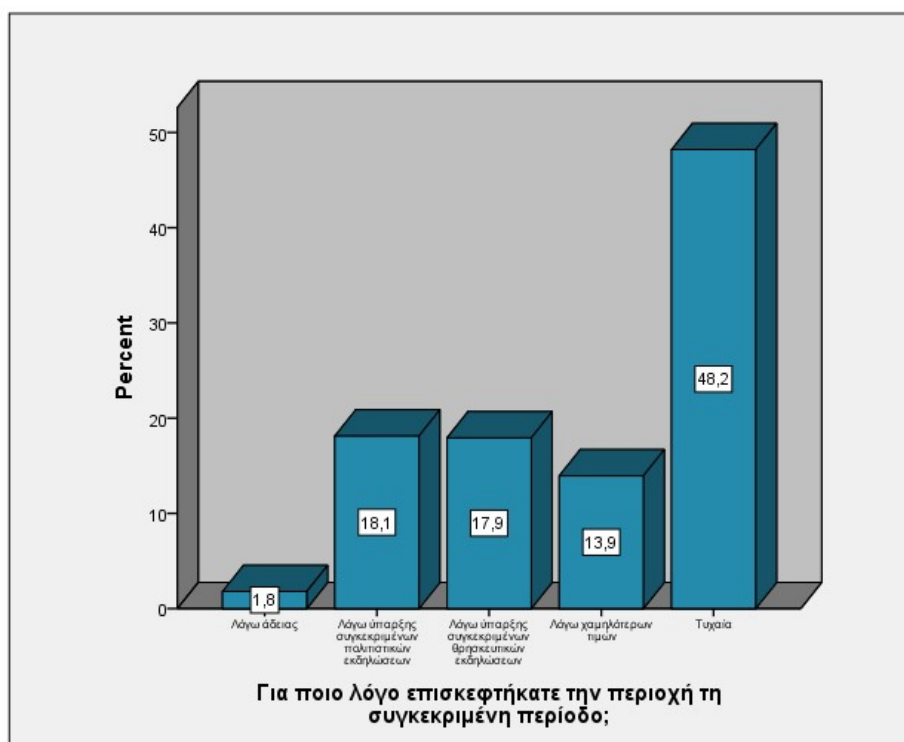
	Μ.Ο.	Τ.Α.
Ψυχαγωγικές δραστηριότητες	2,44	0,86
Πολιτιστικές και θρησκευτικές δραστηριότητες	3,49	0,74
Φυσιολατρία	1,77	0,55
Περιπέτεια και σπορ	1,78	0,52

Ο βαθμός ικανοποίησης των κινήτρων των ερωτηθέντων από την επίσκεψή τους στην περιοχή των Μετεώρων, κρίνεται ότι είναι ιδιαίτερα υψηλός. Πιο συγκεκριμένα, οι μεταβλητές που αποτυπώνουν το βαθμό ικανοποίησης του θρησκευτικού συναισθήματος, της ανάγκης για αναψυχή και φυσιολατρία και από τα πολιτιστικά κίνητρα, παρουσιάζουν εξαιρετικά υψηλές μέσες βαθμολογίες που αγγίζουν το επίπεδο της απόλυτης ικανοποίησης.

Πίνακας 8: Μέση βαθμολογία των στοιχείων σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης των κινήτρων

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Το θρησκευτικό συναίσθημα	4,48	1,12
Η φυσιολατρία	4,49	1,11
Η ανάγκη αναψυχής	4,41	1,19
Τα πολιτιστικά κίνητρα	4,48	1,15

Οι λόγοι επίσκεψης της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας ήταν τυχαίοι για το 48,2% των ερωτηθέντων, ενώ το 18,1% αυτών πραγματοποίησαν επίσκεψη λόγω ύπαρξης συγκεκριμένων πολιτιστικών εκδηλώσεων. Το 17,9% του δείγματος επισκέφθηκε την περιοχή λόγω της ύπαρξης συγκεκριμένων θρησκευτικών εκδηλώσεων, το 13,9% λόγω χαμηλότερων τιμών και το 1,9% λόγω άδειας τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.



Γράφημα 11: Λόγοι επίσκεψης στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο

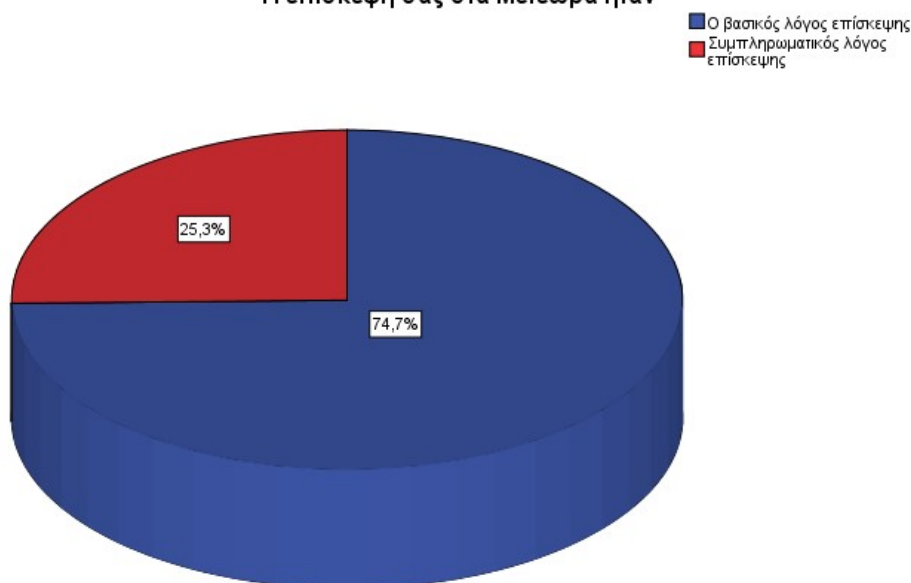
Σε σχέση με την ικανοποίηση των προσδοκιών των επισκεπτών από το ταξίδι τους στη Δυτική Θεσσαλία, παρατηρείται ότι οι σχετιζόμενες με τα θρησκευτικά κίνητρα προσδοκίες ικανοποιούνται σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό (Μ.Ο.=3,41, Τ.Α.=1,50), σε σχέση με τις προσδοκίες οι οποίες είναι σχετιζόμενες με τα συμπληρωματικά κίνητρα, η ικανοποίηση των οποίων κρίνεται ως μετρίου επιπέδου (Μ.Ο.=3,07, Τ.Α.=1,41).

Πίνακας 6: Μέσες βαθμολογίες των στοιχείων σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης των προσδοκιών

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Με τα θρησκευτικά σας κίνητρα	3,41	1,50
Με τα συμπληρωματικά κίνητρα	3,07	1,41

Παράλληλα, προκύπτει ότι για το 74,7% των συμμετεχόντων στην έρευνα η επίσκεψή τους στα Μετέωρα ήταν ο βασικός λόγος επίσκεψης της περιοχής, ενώ για το υπόλοιπο 25,3% ήταν συμπληρωματικός λόγος.

Η επίσκεψή σας στα Μετέωρα ήταν



Γράφημα 12: Λόγος επίσκεψης στα Μετέωρα

Αναφορικά με τους παράγοντες που επέδρασαν στην απόφαση των τουριστών να επισκεφθούν την περιοχή είναι:

Η συμμετοχή σε θρησκευτικές δραστηριότητες (Μ.Ο.=3,62, Τ.Α.=1,03), η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες (Μ.Ο.=3,60, Τ.Α.= 1,02), η προηγούμενη θετική εμπειρία(Μ.Ο.=3,60, Τ.Α.=1,04), η ύπαρξη τόπων σημαντικών για το Χριστιανισμό (Μ.Ο.=3,59, Τ.Α.=1,04), οι θετικές κριτικές από τον τύπο (Μ.Ο.=3,57, Τ.Α.=1,00) και η ύπαρξη των Μετεώρων (Μ.Ο.=3,53, Τ.Α.=1,06).

Πίνακας 70: Μέσες βαθμολογίες στοιχείων προσδιορισμού της απόφασης για επίσκεψη

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Η ύπαρξη των Μετεώρων	3,53	1,06
Η έντονη θρησκευτική ατμόσφαιρα	2,89	1,40
Η εύκολη προσβασιμότητα	2,97	1,41
Η ύπαρξη τόπων σημαντικών για το Χριστιανισμό	3,59	1,04
Η χαλάρωση / να ξεφύγω από την καθημερινότητα	2,93	1,40
Η απόκτηση γνώσεων	2,95	1,37
Η απόλαυση του φυσικού περιβάλλοντος	3,02	1,39
Η νυχτερινή ζωή/διασκέδαση	3,12	1,42

Η συνενύρεση με φίλους/οικογένεια	2,94	1,44
Οι προτιμήσεις της υπόλοιπης παρέας	3,01	1,38
Οι θετικές κριτικές από τον τύπο	3,57	1,00
Η συναναστροφή με καινούριους ανθρώπους	2,96	1,44
Οι υποδομές της περιοχής (π.χ. ξενοδοχεία, οδικό δίκτυο)	3,05	1,40
Οι θετικές συστάσεις από τον κοινωνικό περίγυρο	2,97	1,37
Η συμμετοχή σε αθλητικές δραστηριότητες	2,97	1,39
Η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες	3,60	1,02
Η συμμετοχή σε θρησκευτικές δραστηριότητες	3,62	1,03
Η προηγούμενη θετική εμπειρία	3,60	1,04
Η περιήγηση	3,51	1,02

7.1.4 Χαρακτηριστικά επίσκεψης

Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των μονών τα οποία εντυπωσίασαν τους επισκέπτες των Μετεώρων αποδίδονται δύο (2) παράγοντες οι οποίοι αντιπροσωπεύουν το 51,88% της εξηγούμενης διακύμανσης και είναι οι:

- Αρτιότητα Μονών
- Κειμήλια και περιβάλλον

Πίνακας 81: Φορτίσεις παραγόντων προσδιορισμού της ικανοποίηση από τα χαρακτηριστικά

KMO	0,744	
Bartlett's Test of Sphericity (p)	279,819 (<0,001)	
	Στοιχείο	
	Αρτιότητα Μονών	Κειμήλια και περιβάλλον
Cronbach's Alpha	0,886	0,652
% της Διακύμανσης	34,979	16,902
Η συντήρηση των χώρων	0,711	
Οι παροχές προς τους επισκέπτες	0,613	
Η φιλικότητα των ηγουμένων	0,611	
Η ύπαρξη θρησκευτικών/πολιτιστικών κειμηλίων		0,703
Το φυσικό περιβάλλον		0,841

Από τις μέσες βαθμολογίες των αντίστοιχων παραγόντων προκύπτει ότι οι ερωτηθέντες είναι αρκετά ικανοποιημένοι από την αρτιότητα των Μονών (Μ.Ο.=3,51, Τ.Α.=1,06) και ακόμη περισσότερο από τα υπάρχοντα κειμήλια σε αυτές καθώς και από το περιβάλλον (Μ.Ο.=3,69, Τ.Α.=0,95).

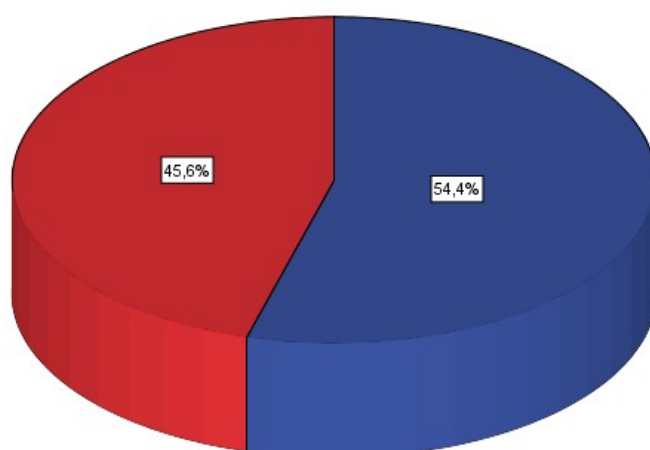
Πίνακας 92: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων προσδιορισμού της ικανοποίησης από τα χαρακτηριστικά

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Αρτιότητα Μονών	3,51	1,06
Κειμήλια και περιβάλλον	3,69	0,95

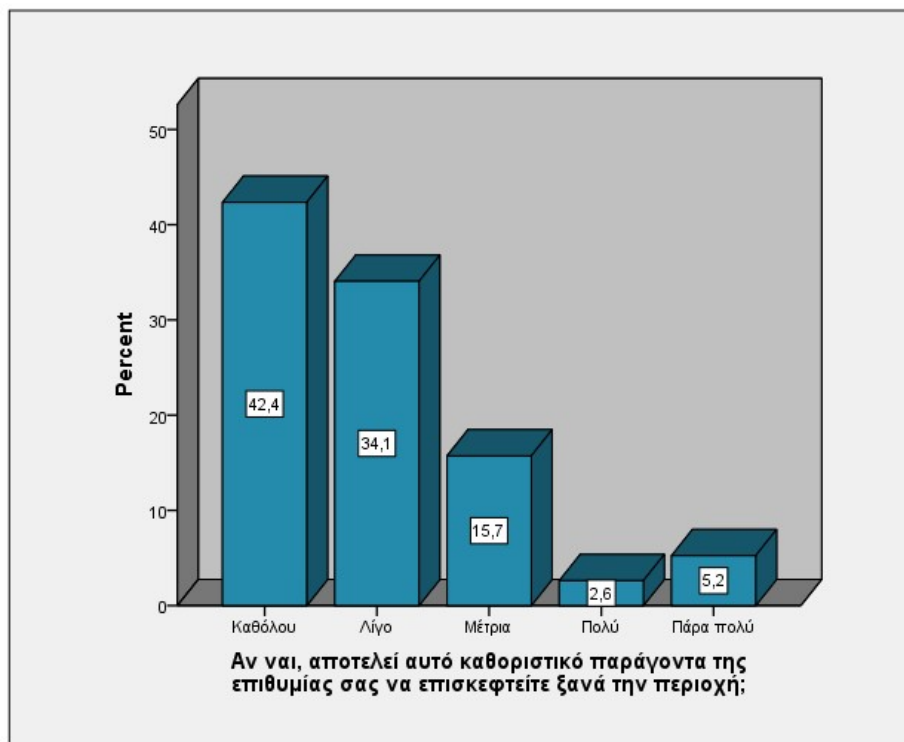
Εν συνεχεία, προκύπτει ότι στο 54,4% των επισκεπτών συνέβη κατά την επίσκεψή τους σε κάποιο μνημείο, αυτό να είναι κλειστό λόγω εργασιών αναπαλαίωσης, ανακατασκευής ή συντήρησης. Το συγκεκριμένο γεγονός δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της επιθυμίας για νέα επίσκεψη στην περιοχή για το 42,4% του δείγματος και μικρού βεληνεκού καθοριστικό παράγοντα για το 34,1% αυτού.

Σας έτυχε κατά την επίσκεψή σας σε κάποιο μνημείο να είναι κλειστό λόγω εργασιών αναπαλαίωσης, ανακατασκευής ή συντήρησης;

■ Ναι
■ Όχι



Γράφημα 13: Μη διαθεσιμότητα μνημείων



Γράφημα 14: Μη διαθεσιμότητα των μνημείων ως λόγος επανάληψης της επίσκεψης

Μέσω των αντίστοιχων μέσων βαθμολογιών προκύπτει ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνα είναι ιδιαίτερα γοητευμένοι από τις φυσιολατρικές διαδρομές της περιοχής (Μ.Ο.=3,76, Τ.Α.=1,19) και τα μοναστήρια (Μ.Ο.=3,83, Τ.Α.=1,19), ενώ χαμηλότερος είναι ο βαθμός που γοητεύθηκαν από τα μουσεία (Μ.Ο.=2,97, Τ.Α.=1,43), τις πολιτιστικές εκδηλώσεις (Μ.Ο.=2,97, Τ.Α.=1,41) και τους αρχαιολογικούς χώρους (Μ.Ο.=3,05, Τ.Α.=1,40).

Πίνακας 103: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων προσδιορισμού των στοιχείων που γοήτευσαν τους επισκέπτες

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Μουσεία	2,97	1,43
Πολιτιστικές εκδηλώσεις	2,97	1,41
Μοναστήρια	3,83	1,19
Αρχαιολογικοί χώροι	3,05	1,40
Φυσιολατρικές διαδρομές	3,76	1,19

Σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία προκύπτουν δύο (2) παράγοντες επεξηγώντας το 63,75% της συνολικής διακύμανσης και είναι οι:

- Δυνατότητες θρησκευτικού τουρισμού
- Δεκτικότητα τοπικής κοινωνίας

Πίνακας 11: Φορτίσεις παραγόντων των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού

KMO	0,541	
Bartlett's Test of Sphericity (p)	133,366 (<0,001)	
	Στοιχείο	
	Δυνατότητες θρησκευτικού τουρισμού	Δεκτικότητα τοπικής κοινωνίας
Cronbach's Alpha	0,807	0,918
% της Διακύμανσης	38,761	24,991
Υπάρχουν δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία.	0,829	
Ο θρησκευτικός τουρισμός αναπτύσσεται στη Δυτική Θεσσαλία.	0,775	
Οι κάτοικοι της περιοχής υποδέχονται θετικά τους τουρίστες.		0,712
Η τοπική κοινωνία είναι θετική σε τέτοιου είδους ανάπτυξη.		0,634

Βάσει των αντίστοιχων μέσων βαθμολογιών προκύπτει ότι οι τουρίστες σκιαγραφούν ιδιαίτερα υψηλές δυνατότητες για το θρησκευτικό τουρισμό στη Δυτική Θεσσαλία (Μ.Ο.=3,76, Τ.Α.=1,30), ενώ χαμηλότερη είναι η εκτίμηση της δεκτικότητας της τοπικής κοινωνίας απέναντι στον τουρισμό (Μ.Ο.=3,24, Τ.Α.=1,05).

Πίνακας 12: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Δυνατότητες θρησκευτικού τουρισμού	3,76	1,30
Δεκτικότητα τοπικής κοινωνίας	3,24	1,05

Στη συνέχεια της μελέτης παρατηρείται ότι οι ερωτηθέντες αξιολογούν ως σχετικά μέτριες τις τουριστικές υποδομές της περιοχής (Μ.Ο.=3,23, Τ.Α.=1,24), ενώ ανάλογη είναι η βαθμολόγηση που αναφέρεται στις προσφερόμενες τουριστικές υπηρεσίες (Μ.Ο.=3,26, Τ.Α.=1,31) και στη φιλοξενία των παρόχων τουριστικών υπηρεσιών (Μ.Ο.=3,30, Τ.Α.=1,28).

Πίνακας 136: Αξιολόγηση τουριστικών υπηρεσιών

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Τουριστικές υποδομές	3,23	1,24
Προσφερόμενες τουριστικές υπηρεσίες	3,26	1,31
Φιλοξενία των παρόχων τουριστικών υπηρεσιών (π.χ. Ξενοδόχους, καταστηματαρχες)	3,30	1,28

Παράλληλα, βάσει της αντίστοιχης ιεράρχησης οι κυριότερες ελλείψεις παρουσιάζονται στο οδικό δίκτυο της περιοχής, ενώ ακολουθούν τα τουριστικά πρακτορεία. Χαμηλότερου επιπέδου παρουσιάζονται να είναι οι ελλείψεις στα ξενοδοχεία και τα λοιπά τουριστικά καταλύματα καθώς και στις επιχειρήσεις εστίασης και αναψυχής.

Πίνακας 14: Ιεράρχηση ελλείψεων

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Ξενοδοχεία/τουριστικά καταλύματα	3,01	1,15
Πρακτορεία	2,64	1,07
Επιχειρήσεις εστίασης/αναψυχής	3,28	1,00
Οδικό δίκτυο	1,89	1,16

Σε σχέση με τις ενέργειες που δύνανται να βοηθήσουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία η ανάλυση αναδεικνύει τέσσερις (4) παράγοντες με συνολική επεξηγηματικότητα της διακύμανσης της τάξης του 64,64%. Πιο συγκεκριμένα προκύπτουν οι εξής παράγοντες:

- Ανάπτυξη πολιτισμού και τέχνης
- Αξιοποίηση πολιτιστικής κληρονομιάς

➤ Αξιοποίηση του φυσικού και κοινωνικού ιστού

➤ Ανάπτυξη αθλητικού τουρισμού

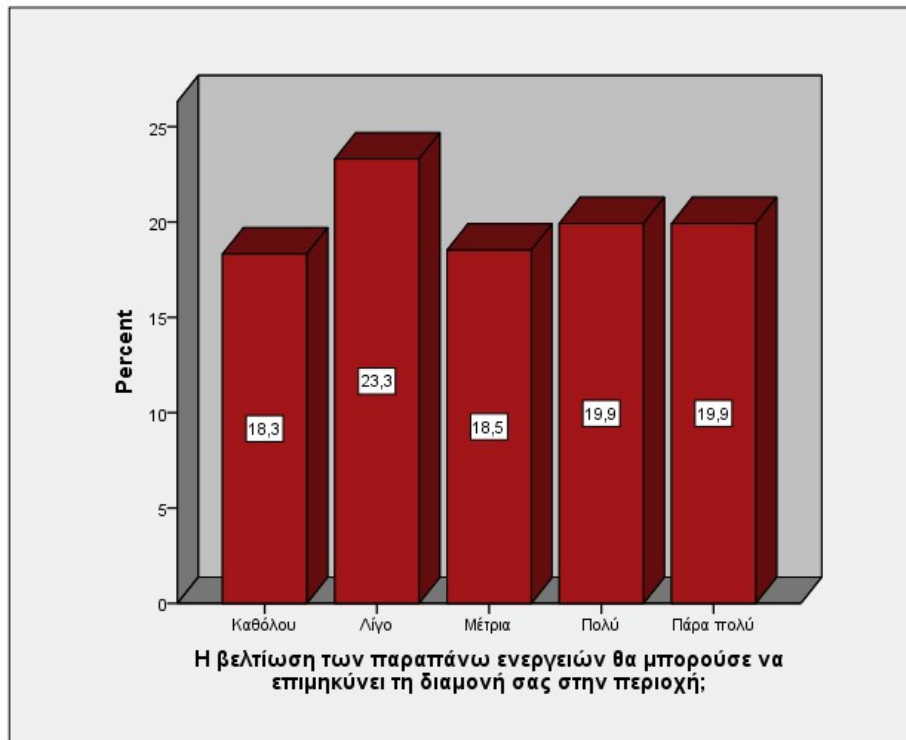
Πίνακας 1815: Φορτίσεις παραγόντων των ενεργειών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού

KMO	0,924			
Bartlett's Test of Sphericity (p)	1336,051 (<0,001)			
	Στοιχείο			
	Ανάπτυξη πολιτισμού και τέχνης	Αξιοποίηση πολιτιστικής κληρονομιάς	Αξιοποίηση του φυσικού και κοινωνικού ιστού	Ανάπτυξη αθλητικού τουρισμού
Cronbach's Alpha	0,890	0,771	0,602	-
% της Διακύμανσης	42,647	7,723	7,352	6,918
Η προβολή των πανηγύρεων και άλλων θρησκευτικών εκδηλώσεων	0,742			
Η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων και η αναβίωση εθίμων	0,722			
Η ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων ειδών λαϊκής τέχνης	0,572			
Η αξιοποίηση και προβολή των αρχαιολογικών χώρων και σπηλαίων		0,749		
Η αναπαλαίωση και συντήρηση μοναστηριών και άλλων μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος		0,607		
Η δημιουργία μουσείων		0,584		
Η χάραξη και διευθέτηση μονοπατιών και περιπατητικών διαδρομών προς τα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος			0,761	
Ο καθορισμός και η οργάνωση περιοχών περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος για εξερεύνηση της χλωρίδας και πανίδας			0,566	
Η φιλικότητα του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους τουρίστες			0,563	

Όπως προκύπτει, οι προτεινόμενες ενέργειες που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού σχετίζονται με την ανάπτυξη του πολιτισμού και της τέχνης, την αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, την αξιοποίηση του φυσικού και κοινωνικού ιστού, καθώς και την ανάπτυξη του αθλητικού τουρισμού, με το 39,8% των ερωτηθέντων να θεωρεί ότι οι συγκεκριμένες ενέργειες θα μπορούσαν να επιμηκύνουν τη διαμονή τους στην περιοχή σε μεγάλο βαθμό.

Πίνακας 16: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των ενεργειών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού

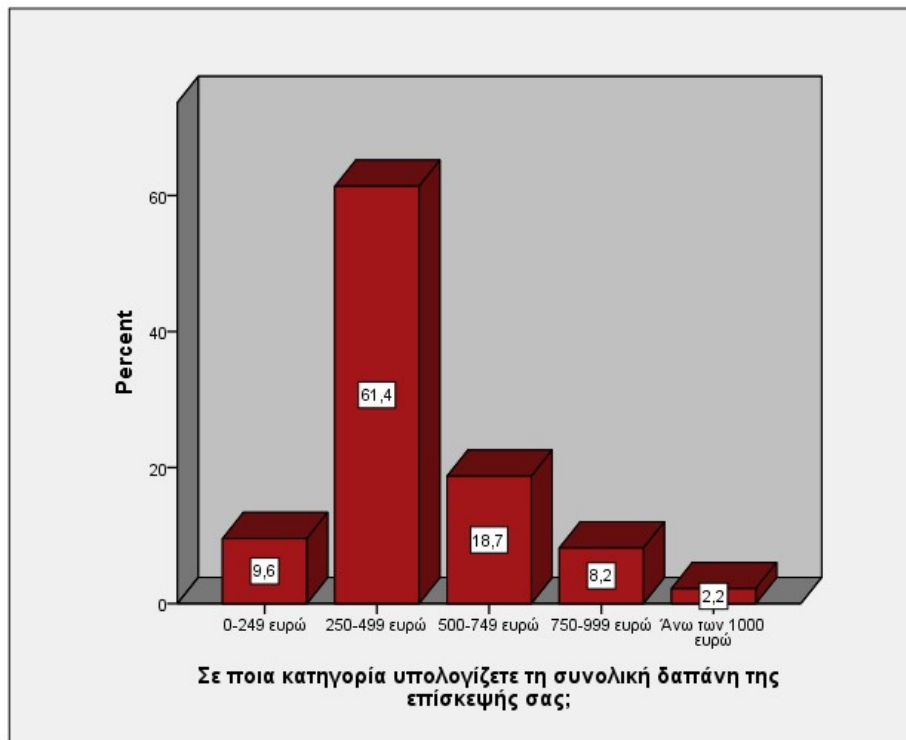
	M.O.	T.A.
Ανάπτυξη πολιτισμού και τέχνης	3,50	1,15
Αξιοποίηση πολιτιστικής κληρονομιάς	3,56	1,14
Αξιοποίηση του φυσικού και κοινωνικού ιστού	3,56	1,15
Ανάπτυξη αθλητικού τουρισμού	3,56	1,52



Γράφημα 15: Βαθμός κατά τον οποίο οι ενέργειες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού θα οδηγούσε σε επιμήκυνση της διαμονής

7.1.5 Μελλοντικές προθέσεις

Στη συνέχεια της μελέτης, παρατηρείται ότι ποσοστό 61,4% των ερωτηθέντων υπολογίζει τη συνολική δαπάνη της επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία στα 250 έως 499 ευρώ, ενώ το 96,2% αυτών δηλώνει ότι θα επισκεπτόταν και πάλι τη Δυτική Θεσσαλία.



Γράφημα 16: Εκτίμηση συνολικής δαπάνης της επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία



Γράφημα 17: Προοπτική επανάληψης της επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία

Τέλος, προκύπτει ότι ο βαθμός συμφωνίας των ερωτηθέντων στο ότι σκέφτονται σπάνια να επισκεφθούν κάποιο θρησκευτικό χώρο είναι μέτριος (Μ.Ο.=3,17, Τ.Α.=1,26), ενώ οι ερωτηθέντες θεωρούν σε μεγάλο βαθμό ότι η επίσκεψη στην περιοχή αποτελεί για αυτούς μια

ενδιαφέρουσα εμπειρία καθώς τα μνημεία αυτά αποτελούν μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς (Μ.Ο.=4,05, Τ.Α.=1,13). Ανάλογος είναι ο βαθμός συμφωνίας των ερωτηθέντων σχετικά με το ότι η επίσκεψή τους στην περιοχή σημαίνει πολλά περισσότερα από διακοπές (Μ.Ο.=4,00, Τ.Α.=1,21), ενώ παράλληλα προκύπτει ότι τους δημιουργεί ιδιαίτερα συναισθήματα. Ο βαθμός ικανοποίησης από την επίσκεψη είναι υψηλός, όπως επίσης και ο βαθμός πιστότητας στον προορισμό.

Πίνακας 20: Γενικές αντιλήψεις για τον προορισμό

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Το να επισκεφθώ κάποιον θρησκευτικό χώρο είναι κάτι που σκέφτομαι σπάνια.	3,17	1,26
Η επίσκεψή αυτή αποτελεί για μένα μια ενδιαφέρουσα εμπειρία καθώς τα μνημεία αυτά αποτελούν μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.	4,05	1,13
Η επίσκεψή μου αυτή σημαίνει πολλά περισσότερα από διακοπές.	4,00	1,21
Η επίσκεψη αυτή δεν είναι κάτι που μου προκαλεί ιδιαίτερα συναισθήματα.	1,98	1,26
Είμαι πάρα πολύ ικανοποιημένος από την επίσκεψή μου αυτή.	4,05	1,15
Θα πρότεινα στους φίλους μου να επισκεφθούν την περιοχή αυτή.	3,96	1,27
Στο μέλλον θα επισκεφτώ ξανά τα θρησκευτικά μνημεία της περιοχής.	4,05	1,14

7.2 Αποτελέσματα έρευνας επιχειρηματιών

7.2.1 Στοιχεία επιχειρηματικής δραστηριότητας

Προχωρώντας στα αποτελέσματα που αφορούν στη στατιστική έρευνα σε επιχειρήσεις της Δυτικής Θεσσαλίας, αρχικά προκύπτει ότι ο μέσος αριθμός των εργαζομένων στις επιχειρήσεις του δείγματος αγγίζει τα $8,4 \pm 4,8$ άτομα, με $2,4 \pm 1$ άτομα να είναι μέλη της οικογένειας και τα $7,5 \pm 4,7$ ντόπιοι κάτοικοι. Οι επιχειρήσεις λειτουργούν κατά μέσο όρο $18,6 \pm 11,2$ έτη με συνολικά κέρδη το προηγούμενο έτος ύψους 68.890 ευρώ κατά μέσο όρο. Το ποσοστό των επιχειρήσεων που συμμετέχουν σε κάποιο χρηματοδοτικό πρόγραμμα ισούται με 52,3% με μέσο ποσοστό κάλυψης της τάξης του 74,6%. Τέλος, προκύπτει ότι η μεγαλύτερη επισκεψιμότητα στις επιχειρήσεις παρατηρείται το 2^ο τρίμηνο του έτους και η μικρότερη στο 1^ο και 3^ο τρίμηνο το έτους.

Πίνακας 171: Στοιχεία επιχειρηματικής δραστηριότητας

		N	%	M.O.	T.A.
Αριθμός ατόμων που απασχολούνται:				8,41	4,82
Αριθμός μελών της οικογένειας που απασχολούνται:				2,43	1,06
Αριθμός ντόπιων κατοίκων που απασχολούνται:				7,46	4,74
Χρόνια λειτουργίας				18,61	11,23
Συνολικά κέρδη της επιχείρησης κατά το προηγούμενο έτος				68890,42	31347,71
Συμμετέχει η επιχείρηση σε κάποιο χρηματοδοτικό πρόγραμμα;	Ναι	69	52,3%		
	Όχι	63	47,7%		
Αν ναι, σε τι ποσοστό κάλυψης;				74,58%	15,48%
Σε ποιο τρίμηνο του έτους δέχεται η επιχείρηση τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα;	1ο	16	12,1%		
	2ο	75	56,8%		

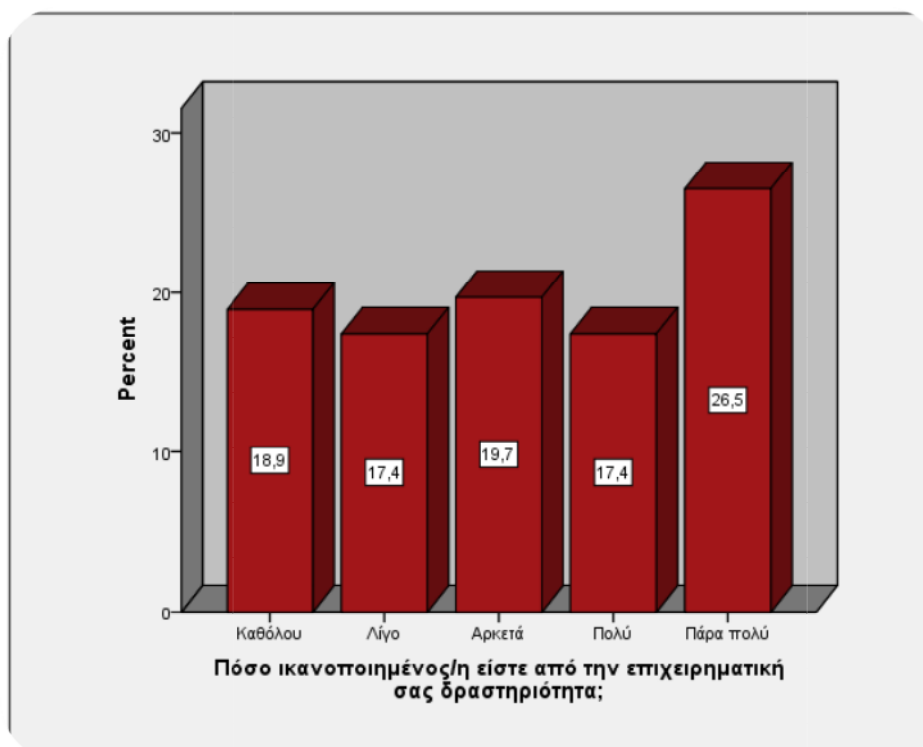
Σε ποιο τρίμηνο του έτους δέχεται η επιχείρηση τη μικρότερη επισκεψιμότητα;	3ο	11	8,3%
	4ο	30	22,7%
	1ο	52	39,4%
	2ο	14	10,6%
	3ο	52	39,4%
	4ο	14	10,6%

Εν συνεχεία προκύπτει ότι η αύξηση του αριθμού των μεμονωμένων επισκεπτών για τις επιχειρήσεις θεωρείται ελαφρώς περισσότερο σημαντική από την αύξηση των επισκεπτών οργανωμένων γκρουπ, ενώ επίσης η αύξηση των αλλοδαπών επισκεπτών είναι περισσότερο σημαντική από την αύξηση των ημεδαπών επισκεπτών βάσει των αντίστοιχων μέσων βαθμολογιών.

Πίνακας 182: Σημαντικότητα αύξησης αριθμού επισκεπτών

	M.O.	T.A.
Μεμονωμένοι επισκέπτες	3,48	1,23
Οργανωμένα γκρουπ	3,43	1,21
Αλλοδαποί επισκέπτες	3,35	1,17
Ημεδαποί επισκέπτες	3,24	1,25

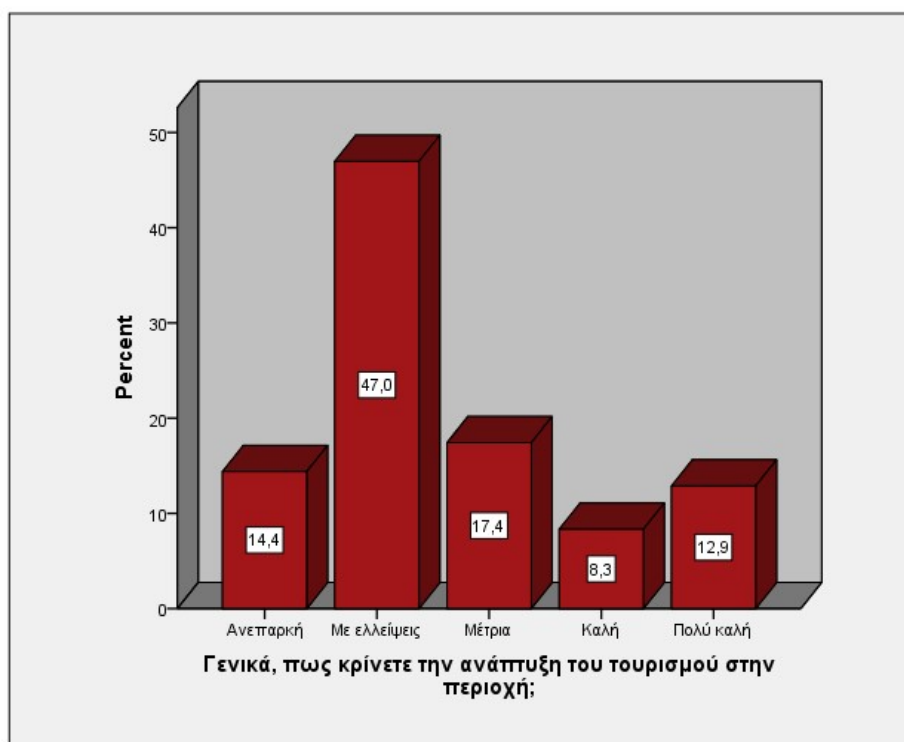
Σε σχέση με το βαθμό ικανοποίησης που εμφανίζουν οι ερωτηθέντες από την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, παρατηρείται ότι το 36,3% αυτών παρουσιάζουν χαμηλό ή μηδενικό βαθμό ικανοποίησης, ενώ το υπόλοιπο 63,7% είναι αρκετά έως πάρα πολύ ικανοποιημένοι.



Γράφημα 18: Βαθμός ικανοποίησης από την επιχειρηματική δραστηριότητα

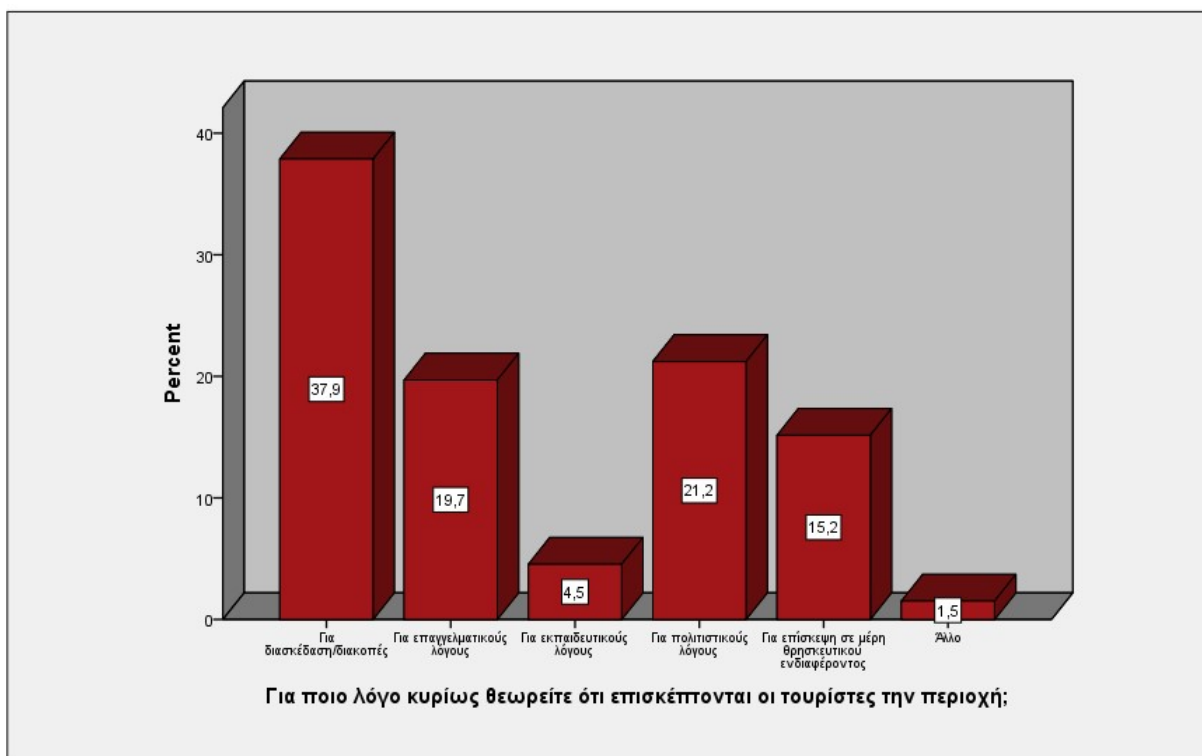
7.2.2 Απόψεις για τον τουρισμό στην περιοχή

Η ανάπτυξη του τουρισμού στην περιοχή κρίνεται ως ανεπαρκής από το 14,4% των ερωτηθέντων, με ελλείψεις από το 47,0%, ως μέτρια από το 17,4%, καλή από το 8,3% και πολύ καλή από το 12,9%.



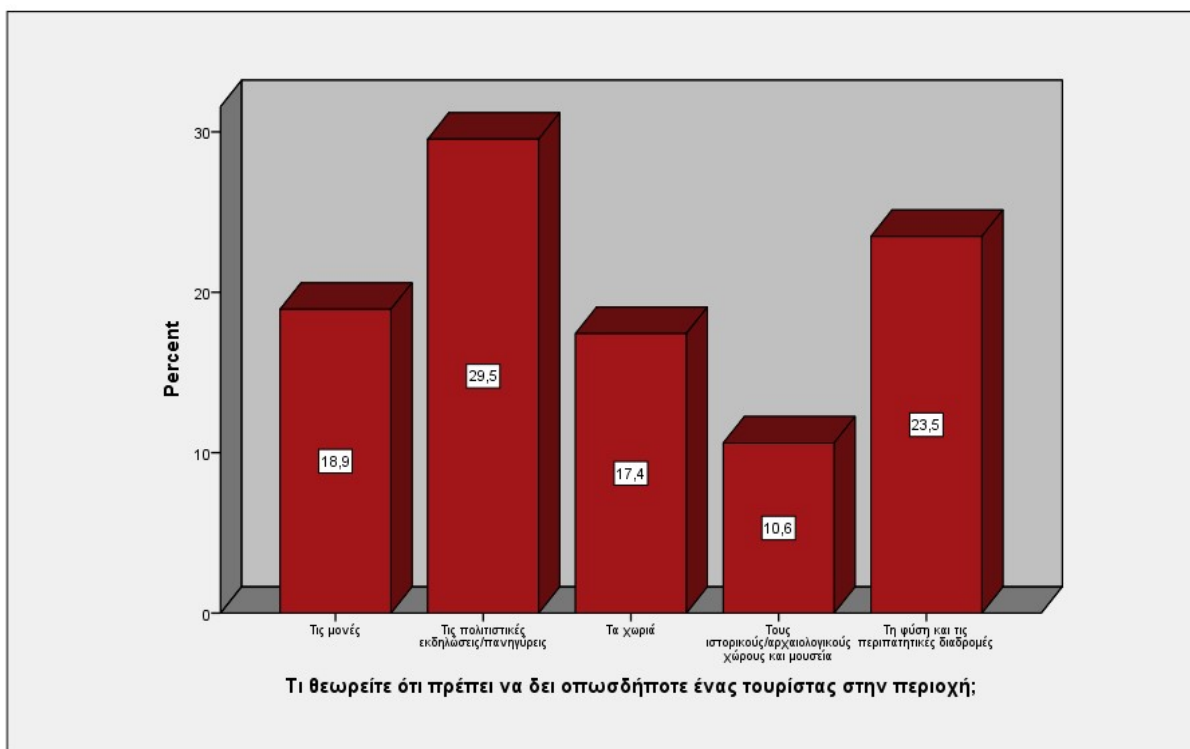
Γράφημα 19: Εκτίμηση βαθμού ανάπτυξης του τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία

Όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους οι επαγγελματίες της περιοχής θεωρούν ότι την επισκέπτονται οι τουρίστες, προκύπτει ότι το 37,9% προβάλλει λόγους διασκέδασης και διακοπών, το 19,7% επαγγελματικούς λόγους, το 4,5% εκπαιδευτικούς, το 21,2% πολιτιστικούς, το 15,2% την επίσκεψη σε μέρη θρησκευτικού ενδιαφέροντος και το 1,5% άλλους λόγους.



Γράφημα 20: Εκτίμηση λόγων επίσκεψης στη Δυτική Θεσσαλία

Επιπλέον, το 18,9% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι οι τουρίστες που επισκέπτονται την περιοχή θα πρέπει οπωσδήποτε να επισκεφθούν τις μονές, το 29,5% τις πολιτιστικές εκδηλώσεις και τις πανηγύρεις, το 17,4% τα χωριά, το 10,6% ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους και τα μουσεία και το 23,5% τη φύση και τις περιηγητικές διαδρομές.



Γράφημα 21: Σημαντικότερα τουριστικά αξιοθέατα στη Δυτική Θεσσαλία

Διερευνώντας τις μέσες βαθμολογίες των παραγόντων αξιολόγησης των τουριστικών υποδομών, παρατηρείται ότι υψηλότερη ικανοποίηση προκύπτει αναφορικά με το ωράριο των καταστημάτων (Μ.Ο.=3,14, Τ.Α.=1,43), ενώ ελαφρώς χαμηλότερη είναι η αξιολόγηση που αφορά στην ευκολία άφιξης στην περιοχή (Μ.Ο.=3,08, Τ.Α.=0,80), τη στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στους τουρίστες (Μ.Ο.=3,02, Τ.Α.=0,81) και το κόστος των προσφερόμενων υπηρεσιών (Μ.Ο.=2,96, Τ.Α.=1,01).

Πίνακας 19: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων της αξιολόγησης των τουριστικών υποδομών

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Ευκολία άφιξης	3,08	1,01
Στάση τοπικής κοινωνίας	3,02	0,80
Κόστος	2,96	0,81
Ωράριο καταστημάτων	3,14	1,43

7.2.3 Απόψεις για το Θρησκευτικό Τουρισμό

Σχετικά με τα στοιχεία που ωφελούνται από το θρησκευτικό τουρισμό αποδίδονται πέντε (5) παράγοντες, οι οποίοι επεξηγούν το 60,18% της συνολικής διακύμανσης και είναι οι:

- Θρησκευτικότητα
- Οικονομική μεγέθυνση
- Τοπική ανάπτυξη
- Τουριστικός προσανατολισμός
- Πολιτιστική προβολή

Πίνακας 20: Φορτίσεις παραγόντων των στοιχείων που ωφελούνται από τον θρησκευτικό τουρισμό

KMO	0,506				
Bartlett's Test of Sphericity (p)	97,023 (<0,001)				
	Στοιχείο				
	Θρησκευτικότητα	Οικονομική μεγέθυνση	Τοπική ανάπτυξη	Τουριστικός προσανατολισμός	Πολιτιστική προβολή
Cronbach's Alpha	0,965	0,860	0,735	0,664	0,604
% της Διακύμανσης	15,587	12,720	11,221	10,900	9,750
Την ενίσχυση του θρησκευτικού κλίματος	0,762				
Την ανάδειξη αξιοθέατων θρησκευτικών και πολιτιστικών μνημείων	0,715				
Τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη		0,685			
Την αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων		0,677			
Την απασχολησιμότητα και τη δημιουργία θέσεων εργασίας		0,622			
Την επίσπευση έργων σχετικών με τις υποδομές			0,690		

Τη σύνδεση της τουριστικής ζήτησης με την τοπική παραγωγή	0,673
Την ενεργοποίηση των επίσημων τουριστικών φορέων	0,683
Την προβολή της περιοχής ως τουριστικό προορισμό	0,662
Την πολιτιστική άνθηση της περιοχής	0,743
Την ενίσχυση των παραδοσιακών κλάδων φιλοξενίας, οικοτεχνίας και παραδοσιακής τέχνης	0,631

Γενικά παρατηρείται ότι ο θρησκευτικός τουρισμός, σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, ωφελεί σε μεγαλύτερο βαθμό στην οικονομική μεγέθυνση (Μ.Ο.=3,14, Τ.Α.=0,88). Παράλληλα, χαμηλότερος είναι ο βαθμός που ο θρησκευτικός τουρισμός ωφελεί στην ανάπτυξη του θρησκευτικού αισθήματος (Μ.Ο.=2,96, Τ.Α.=1,02), στην πολιτιστική προβολή του τουριστικού προορισμού (Μ.Ο.=2,95, Τ.Α.=1,04), στην τοπική ανάπτυξη (Μ.Ο.=2,94, Τ.Α.=1,04) και στον τουριστικό προσανατολισμό της περιοχής (Μ.Ο.=2,88, Τ.Α.=1,03).

Πίνακας 21: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των στοιχείων που ωφελούνται από τον θρησκευτικό τουρισμό

	Μ.Ο.	Τ.Α.
Θρησκευτικότητα	2,96	1,02
Οικονομική μεγέθυνση	3,14	,88
Τοπική ανάπτυξη	2,94	1,04
Τουριστικός προσανατολισμός	2,88	1,03
Πολιτιστική προβολή	2,95	1,04

Εκφράζοντας το βαθμό συμφωνίας των ερωτηθέντων σχετικά με τις προτάσεις που αφορούν στο προφίλ των θρησκευτικών τουριστών, οι ερωτηθέντες θεωρούν σε μεγαλύτερο βαθμό ότι οι θρησκευτικοί τουρίστες έχουν αποκλειστικά θρησκευτικά κίνητρα (Μ.Ο.=3,17, Τ.Α.=1,49) και δαπανούν λίγα χρήματα κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους (Μ.Ο.=3,13, Τ.Α.=1,50). Παράλληλα, μέτριος είναι ο βαθμός συμφωνίας τους σχετικά με τις θέσεις που θεωρούν ότι ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε άτομα μεγάλης ηλικίας και σε θεοφοβούμενα άτομα, καθώς και ότι ο ορθόδοξος θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε άτομα του ίδιου δόγματος.

Πίνακας 22: Προφίλ θρησκευτικών τουριστών

	M.O.	T.A.
Ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε άτομα μεγάλης ηλικίας.	2,96	1,42
Ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε θεοφοβούμενα άτομα.	2,99	1,46
Ο ορθόδοξος θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε άτομα του ίδιου δόγματος.	2,99	1,35
Ο θρησκευτικός τουρίστας έχει αποκλειστικά θρησκευτικά κίνητρα.	3,17	1,49
Ο θρησκευτικός τουρίστας δαπανά λίγα χρήματα κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του.	3,13	1,50

7.2.4 Απόψεις για την ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού στην περιοχή

Επιπλέον, προκύπτει ότι οι ερωτηθέντες συμφωνούν σε υψηλό βαθμό με το ότι η ύπαρξη των Μετεώρων, τα πολυπληθή μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος και η έντονη θρησκευτικότητα αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού (M.O.=3,98, T.A.=1,50), ενώ δεν εντοπίζεται ιδιαίτερα υψηλή αύξηση της θρησκευτικής τουριστικής κίνησης από τις χώρες εντός και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης (M.O.=2,98, T.A.=1,38). Επίσης, η πτώση των τιμών λόγω οικονομικής κρίσης έχει βοηθήσει σε μικρό βαθμό την τουριστική κίνηση στην περιοχή (M.O.=2,86, T.A.=1,43) και επίσης χαμηλή είναι η αύξηση της ζήτησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού στην περιοχή (M.O.=2,92, T.A.=1,39). Αντίθετα αρκετά σημαντική κρίνεται η κατασκευή ξενώνων στις μονές και η ανακαίνιση ή κατασκευή νέων ξενοδοχειακών μονάδων είναι σημαντικές για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή (M.O.=4,01, T.A.=1,49). Επιπλέον, κρίνεται ότι ο βαθμός που ο ΕΟΤ και οι υπόλοιποι θεσμοί υποστηρίζουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή είναι ανεπαρκής (M.O.=2,05, T.A.=1,40) και μικρή είναι η προώθηση πακέτων θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή από τα τουριστικά γραφεία (M.O.=2,77, T.A.=1,42). Οι επιχειρήσεις της περιοχής διαφαίνεται ότι έχουν αναπτύξει καλή φήμη για την προσέλκυση θρησκευτικών τουριστών (M.O.=4,02, T.A.=1,31) χωρίς όμως τα τοπικά μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος να προσελκύουν θρησκευτικούς τουρίστες εκτός του Ρωμαιοκαθολικού δόγματος σε μεγάλο βαθμό (M.O.=3,14, T.A.=1,31) και χωρίς να παρατηρείται ικανοποιητικός βαθμός συνεργασίας ανάμεσα στην Εκκλησία και στις μονές με τις

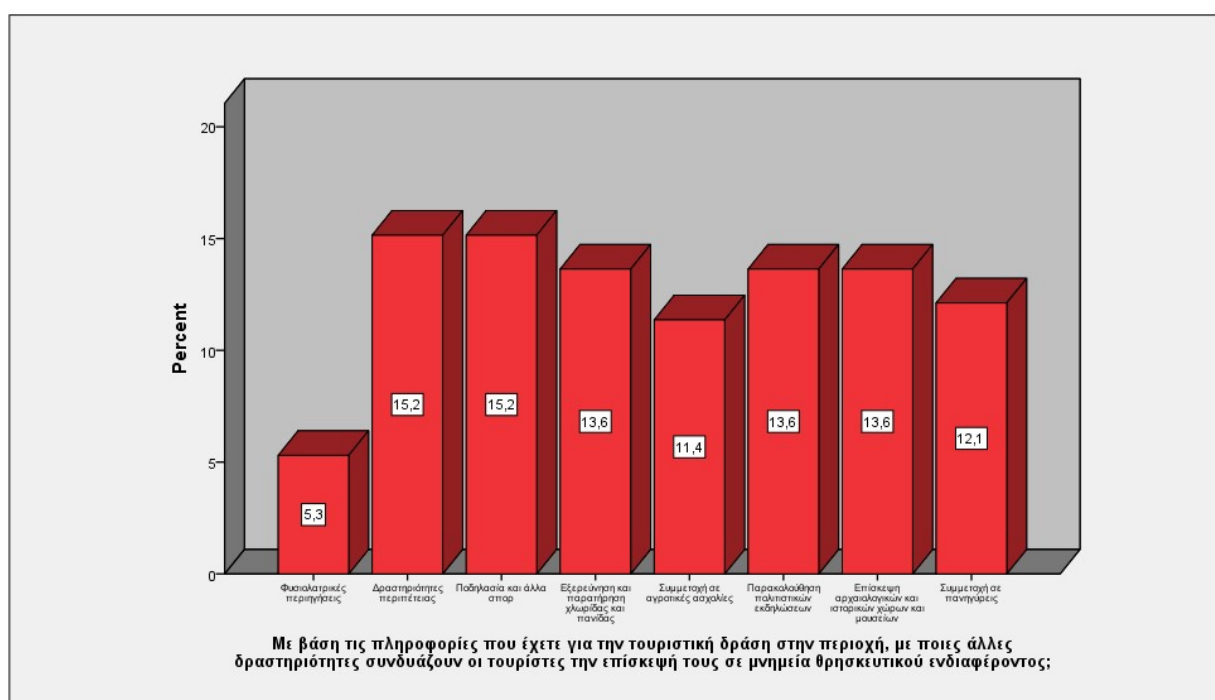
επιχειρήσεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού (M.O.=3,00, T.A.=1,45). Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, ο βαθμός που η τοπική κοινότητα αντιμετωπίζει θετικά τους θρησκευτικούς τουρίστες είναι ικανοποιητικός (M.O.=3,98, T.A.=1,41), σε αντίθεση με το τοπικό και εθνικό θεσμικό πλαίσιο που δεν είναι υποστηρικτικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή (M.O.=2,92, T.A.=1,48). Επίσης, το φορολογικό και επενδυτικό πλαίσιο δεν είναι ιδιαίτερα θετικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή (M.O.=2,90, T.A.=1,48). Οι ερωτηθέντες θεωρούν σε μέτριο βαθμό ότι παρατηρείται αύξηση ημερήσιας δαπάνης από θρησκευτικούς τουρίστες που προέρχονται από τα Βαλκάνια και τη Ρωσία (M.O.=3,23, T.A.=1,50), ενώ επίσης η δυνατότητα απορρόφησης κοινοτικών κονδυλίων περιφερειακής ανάπτυξης από τις τοπικές επιχειρήσεις δεν είναι ιδιαίτερα υψηλή (M.O.=2,97, T.A.=1,47). Οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούν ότι η ανάπτυξη δομών για την υποστήριξη του θρησκευτικού τουρισμού συνεπάγεται επενδύσεις μεγάλης κλίμακας (M.O.=4,13, T.A.=1,32), αλλά και ότι οι τελετουργικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στην περιοχή είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές (M.O.=3,92, T.A.=1,40), με τους εγχώριους τουρίστες να δαπανούν μικρότερα ποσά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια (M.O.=3,97, T.A.=1,39). Τέλος, υπάρχει περιθώριο καλύτερης συντήρησης των μνημείων θρησκευτικού, πολιτισμικού και ιστορικού ενδιαφέροντος στην περιοχή (M.O.=3,08, T.A.=1,40), χωρίς η αρνητική προβολή της χώρας να έχει αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή (M.O.=3,09, T.A.=1,47), ενώ δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικός ο αριθμός των ημερών διαμονής των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή (M.O.=2,98, T.A.=1,42).

Πίνακας 23: Απόψεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή

	M.O.	T.A.
Η ύπαρξη των Μετεώρων, τα πολυπληθή μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος και η έντονη θρησκευτικότητα αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.	3,98	1,50
Στην περιοχή εντοπίζεται αύξηση της θρησκευτικής τουριστικής κίνησης από τις χώρες εντός και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης.	2,98	1,38
Η πτώση των τιμών λόγω οικονομικής κρίσης έχει βοηθήσει την τουριστική κίνηση στην περιοχή.	2,86	1,43
Παρατηρείται αύξηση της ζήτησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού στην περιοχή.	2,92	1,39

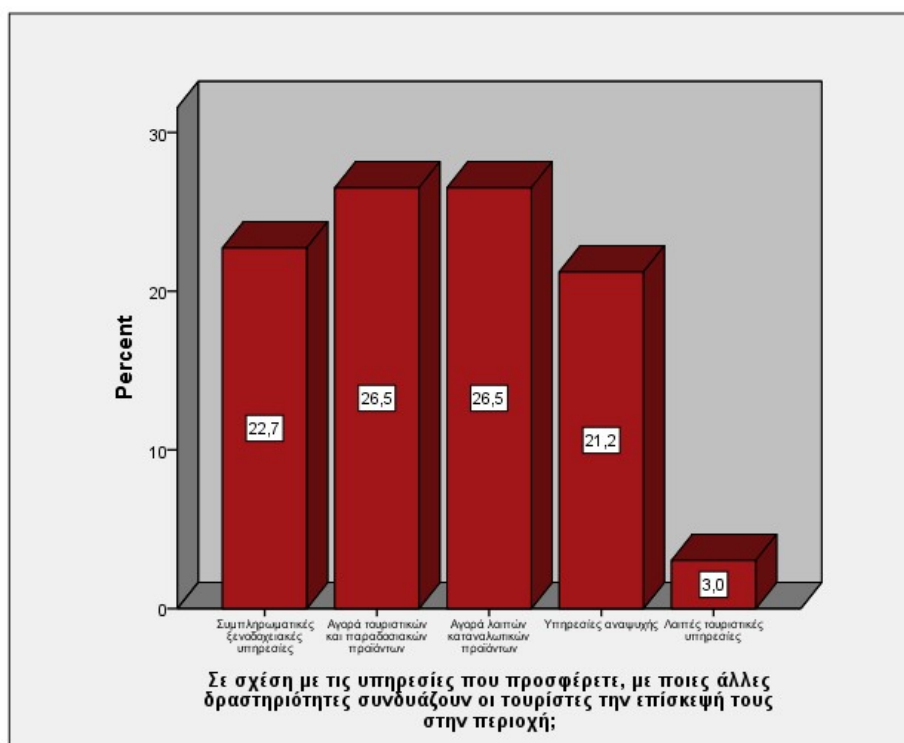
Η κατασκευή ξενόνων στις μονές και η ανακαίνιση ή κατασκευή νέων ξενοδοχειακών μονάδων είναι σημαντικές για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	4,01	1,49
Ο ΕΟΤ και οι υπόλοιποι θεσμοί υποστηρίζουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	2,05	1,40
Τα τουριστικά γραφεία προωθούν πακέτα θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	2,77	1,42
Οι επιχειρήσεις της περιοχής έχουν αναπτύξει καλή φήμη για την προσέλκυση θρησκευτικών τουριστών.	4,02	1,31
Τα τοπικά μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος προσελκύουν θρησκευτικούς τουρίστες εκτός του Ρωμαιοκαθολικού δόγματος.	3,14	1,31
Η Εκκλησία και οι μονές συνεργάζονται με τις επιχειρήσεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.	3,00	1,45
Η τοπική κοινότητα αντιμετωπίζει θετικά τους θρησκευτικούς τουρίστες.	3,98	1,41
Το τοπικό και εθνικό θεσμικό πλαίσιο είναι υποστηρικτικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	2,92	1,48
Το φορολογικό και επενδυτικό πλαίσιο είναι θετικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	2,90	1,48
Παρατηρείται αύξηση ημερήσιας δαπάνης από θρησκευτικούς τουρίστες που προέρχονται από τα Βαλκάνια και τη Ρωσία.	3,23	1,50
Οι τοπικές επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα απορρόφησης κοινοτικών κονδυλίων περιφερειακής ανάπτυξης.	2,97	1,47
Η ανάπτυξη δομών για την υποστήριξη του θρησκευτικού τουρισμού συνεπάγεται επενδύσεις μεγάλης κλίμακας.	4,13	1,32
Οι τελετουργικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στην περιοχή είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές.	3,92	1,40
Οι εγχώριοι θρησκευτικοί τουρίστες δαπανούν μικρότερα ποσά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια.	3,97	1,39
Τα μνημεία θρησκευτικού, πολιτισμικού και ιστορικού ενδιαφέροντος στην περιοχή διατηρούνται επαρκώς.	3,08	1,40
Η αρνητική προβολή της χώρας έχει αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	3,09	1,47

Οι δραστηριότητες που συνδυάζουν οι τουρίστες κατά την επίσκεψή τους σε μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος, βάσει των πληροφοριών που έχουν για την τουριστική δράση στην περιοχή, είναι κατά κύριο λόγο δραστηριότητες περιπέτειας και σπορ, καθώς και δραστηριότητες εξερεύνησης και παρατήρησης της χλωρίδας και πανίδας, παρακολούθησης πολιτιστικών εκδηλώσεων και επισκέψεων αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων και μουσείων.



Γράφημα 22: Συνδυαζόμενες δραστηριότητες στη Δυτική Θεσσαλία

Σε σχέση με τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι ερωτηθέντες προκύπτει ότι οι λοιπές δραστηριότητες που συνδυάζουν οι τουρίστες την επίσκεψή τους στην περιοχή είναι συμπληρωματικές ξενοδοχειακές υπηρεσίες για το 22,7%, αγορά τουριστικών και παραδοσιακών προϊόντων για το 26,5%, αγορά λοιπών καταναλωτικών προϊόντων για το 26,5%, υπηρεσίες αναψυχής για το 21,2% και λοιπές τουριστικές υπηρεσίες για το 3,0%.



Γράφημα 23: Συνδυαζόμενες δραστηριότητες στη Δυτική Θεσσαλία σε σχέση με τις προσφερόμενες υπηρεσίες

Παράλληλα, προκύπτει ότι το σύνολο των Ιερών Μονών, που προσδιορίζονται από το ερευνητικό εργαλείο, παρουσιάζουν βάσει των πληροφοριών των ερωτηθέντων για την τουριστική δράση στην περιοχή εξαιρετικά αυξημένο επίπεδο επισκεψιμότητας με τις αντίστοιχες μέσες βαθμολογίες να είναι ιδιαίτερα υψηλές.

Πίνακας 24: Επίπεδο επισκεψιμότητας των μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος

	M.O.	T.A.
Ιερά Μονή Μεγάλου Μετεώρου	4,52	1,10
Ιερά Μονή Αγίας Τριάδας	4,48	1,17
Ιερά Μονή Ρουσάνου	4,43	1,26
Ιερά Μονή Βαρλαάμ	4,59	0,98
Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου	4,61	0,96

7.2.5 Απόψεις για τη μελλοντική ανάπτυξη του Θρησκευτικού

Τουρισμού

Από τις μέσες βαθμολογίες των ερωτηθέντων των αντίστοιχων μεταβλητών παρατηρείται ότι η συμβολή του θρησκευτικού και μαζικού τουρισμού στην ανάπτυξη καθώς και ο ρόλος και ο αντίκτυπός του ως βασικό συστατικό της περιφερειακής ανάπτυξης παρουσιάζουν επίπεδα χαμηλότερα του μετρίου, ενώ ελαφρώς ανώτερη του μετρίου είναι η μέση βαθμολογία του επιπέδου σχετικά με το βαθμό ανάπτυξης του Θρησκευτικού Τουρισμού στη Θεσσαλία.

Πίνακας 25: Μέσες βαθμολογίες των στοιχείων ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Περιφέρεια Θεσσαλίας

	M.O.	T.A.
Στην Περιφέρεια Θεσσαλίας αναπτύσσεται σε ικανοποιητικό επίπεδο ο θρησκευτικός τουρισμός.	3,20	1,45
Ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει σημείο ανάπτυξης για τον τουρισμό στην Περιφέρεια της Θεσσαλίας.	2,83	1,49
Το μοντέλο μαζικού τουρισμού μπορεί να συνυπάρξει με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.	2,87	1,50
Στην Περιφέρεια Θεσσαλίας υπάρχουν καλές προοπτικές για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.	2,98	1,36
Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού έχει θετικό αντίκτυπο στις επιχειρήσεις της περιοχής.	2,68	1,38
Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού έχει θετικό αντίκτυπο στις θέσεις εργασίας.	2,88	1,43
Γενικά ο θρησκευτικός τουρισμός είναι βασικό συστατικό της περιφερειακής ανάπτυξης.	2,87	1,43

Σε σχέση με τις ενέργειες που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφέρεια της Δυτικής Θεσσαλίας προκύπτουν πέντε (5) παράγοντες που επεξηγούν το 63,32% της συνολικής διακύμανσης και είναι οι:

- Πολιτιστικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις
- Δημιουργία και αξιοποίηση υποδομών
- Αξιοποίηση φυσικού πλούτου
- Εστίαση στη λαϊκή και θρησκευτική τέχνη

➤ Πνεύμα φιλοξενίας

Πίνακας 260: Φορτίσεις παραγόντων των ενεργειών που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού

KMO	0,5				
Bartlett's Test of Sphericity (p)	160,837				
	Στοιχείο				
	Πολιτιστικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις	Δημιουργία και αξιοποίηση υποδομών	Αξιοποίηση φυσικού πλούτου	Εστίαση στη λαϊκή και θρησκευτική τέχνη	Πνεύμα φιλοξενίας
Cronbach's Alpha	0,691	0,648	0,681	0,697	-
% της Διακύμανσης	14,873	14,239	12,772	11,364	10,073
Η προβολή των πανηγύρεων και άλλων θρησκευτικών εκδηλώσεων.	0,790				
Η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων και η αναβίωση εθίμων.	0,754				
Η δημιουργία αθλητικών εγκαταστάσεων για την προώθηση αθλητικών δραστηριοτήτων.					
Η δημιουργία μουσείων.		0,630			
Η αξιοποίηση και προβολή των αρχαιολογικών χώρων και σπηλαίων.		0,576			
Η χάραξη και διευθέτηση μονοπατιών και περιπατητικών διαδρομών προς αυτά τα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος.			0,744		
Ο καθορισμός και η οργάνωση περιοχών περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος για εξερεύνηση της χλωρίδας και πανίδας.			0,638		
Η αναπαλαίωση και συντήρηση μοναστηριών και άλλων μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος.				0,736	

Προκύπτει ότι οι ερωτηθέντες θεωρούν περισσότερο σημαντικό την ανάπτυξη πνεύματος φιλοξενίας (M.O.=3,14, T.A.=1,44) και δευτερευόντως την διοργάνωση πολιτιστικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων (M.O.=3,05, T.A.=1,01). Σε ελαφρώς μικρότερο βαθμό θεωρούν ότι η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφέρεια της Δυτικής Θεσσαλίας μπορεί να προωθηθεί από τη δημιουργία και αξιοποίηση υποδομών, την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου και την εστίαση στη λαϊκή και θρησκευτική τέχνη.

Πίνακας 27: Μέσες βαθμολογίες παραγόντων των ενεργειών που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού

	M.O.	T.A.
Πολιτιστικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις	3,05	1,01
Δημιουργία και αξιοποίηση υποδομών	2,95	0,84
Αξιοποίηση φυσικού πλούτου	2,89	0,99
Εστίαση στη λαϊκή και θρησκευτική τέχνη	2,94	0,97
Πνεύμα φιλοξενίας	3,14	1,44

Τέλος, παρατηρείται ότι οι ερωτηθέντες θεωρούν σε αρκετά υψηλό βαθμό ότι η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή θα μπορούσε να οδηγήσει σε επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου (M.O.=3,75, T.A.=1,33), ενώ εξίσου υψηλός είναι ο βαθμός που θεωρούν ότι η τοπική κοινωνία έχει θετική ανταπόκριση στον θρησκευτικό τουρισμό (M.O.=3,61, T.A.=1,53) και ότι η ηλικιακή σύνθεση των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή είναι διαφορετική από εκείνη των υπόλοιπων τουριστών (M.O.=3,59, T.A.=1,54). Οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούν σε υψηλό βαθμό ότι η διαμονή των θρησκευτικών τουριστών είναι μικρότερη όταν δε συνδυάζεται με άλλες μορφές τουρισμού στην περιοχή (M.O.=3,52, T.A.=1,48) και ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα πρέπει να προσανατολιστεί εντονότερα στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού (M.O.=3,49, T.A.=1,54), ενώ δεν θεωρούν σε υψηλό βαθμό ότι υπάρχει ομαλή κατανομή των θρησκευτικών τουριστικών επισκέψεων κατά τη διάρκεια του έτους στην περιοχή (M.O.=3,03, T.A.=1,19).

Πίνακας 282: Γενικές απόψεις περί θρησκευτικού τουρισμού

	M.O.	T.A.
Η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα πρέπει να προσανατολιστεί εντονότερα στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.	3,49	1,54
Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή θα μπορούσε να οδηγήσει σε επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου.	3,75	1,33
Η τοπική κοινωνία έχει θετική ανταπόκριση σε αυτήν τη μορφή τουρισμού.	3,61	1,53
Η διαμονή των θρησκευτικών τουριστών είναι μικρότερη όταν δε συνδυάζεται με άλλες μορφές τουρισμού στην περιοχή.	3,52	1,48
Η ηλικιακή σύνθεση των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή είναι διαφορετική από εκείνη των υπόλοιπων τουριστών.	3,59	1,54
Υπάρχει ομαλή κατανομή των θρησκευτικών τουριστικών επισκέψεων κατά τη διάρκεια του έτους στην περιοχή.	3,03	1,19

7.3 Έλεγχοι συσχετίσεων

7.3.1 Έλεγχος χ^2 του ποσοστού προηγούμενης επίσκεψης με βάση τον τόπο προέλευσης

Τέλος, σχετικά με το ποσοστό των ατόμων που έχουν επισκεφθεί ξανά την περιφέρεια της Δυτικής Θεσσαλίας προκύπτει ότι αυτό δε διαφοροποιείται στατιστικά σημαντικά με βάση τον τόπο προέλευσης των τουρισμών βάσει του αντίστοιχου ελέγχου ανεξαρτησίας χ^2 ($p=0,464$). Πιο συγκεκριμένα, το 72,3% των ατόμων που προέρχονται από τη Δυτική Θεσσαλίας έχουν ξαναεπισκεφθεί τη Δυτική Θεσσαλία, ενώ τα ποσοστά των επισκεπτών από την υπόλοιπη Ελλάδα και από το εξωτερικό ισούνται με 77,3% και 73,2% αντίστοιχα.

Πίνακας 293: Έλεγχος χ^2 του ποσοστού προηγούμενης επίσκεψης με βάση τον τόπο προέλευσης

		Τόπος προέλευσης						
		Περιφέρεια Θεσσαλίας		Υπόλοιπη Ελλάδα		Εξωτερικό		P
		N	%	N	%	N	%	
Έχετε ξαναεπισκεφθεί τη	Ναι	120	72,3%	228	77,3%	30	73,2%	0,464
Δυτική Θεσσαλία;	Όχι	46	27,7%	67	22,7%	11	26,8%	

7.3.2 Έλεγχος ANOVA του μέσου αριθμού διανυκτερεύσεων με βάση τον τόπο προέλευσης

Ο αριθμός των μέσων διανυκτερεύσεων των επισκεπτών που προέρχονται από τη Δυτική Θεσσαλία είναι ίσος με 2,57 (T.A.=1,71), των επισκεπτών που προέρχονται από την υπόλοιπη Ελλάδα ίσος με 2,43 (T.A.=1,65) και από το εξωτερικό με 2,83 (T.A.=1,68), με τις συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις να μην καθίστανται στατικά σημαντικές ($p=0,305$).

Πίνακας 30: Έλεγχος ANOVA του μέσου αριθμού διανυκτερεύσεων με βάση τον τόπο προέλευσης

	M.O.	T.A.	p
Περιφέρεια Θεσσαλίας	2,57	1,70	
Υπόλοιπη Ελλάδα	2,43	1,64	0,305
Εξωτερικό	2,83	1,75	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

8.1 Σχολιασμός των αποτελεσμάτων της επιτόπιας έρευνας και σύνδεσή τους με την ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας

- Εστιάζοντας στο προφίλ του Θρησκευτικού Τουρίστα στη Δυτική Θεσσαλία, από την έρευνα προκύπτει ότι οι περισσότεροι επισκέπτες είναι γυναίκες (Aslan&Andriotis, 2009; Kamenidou&Vourou, 2015), το εκπαιδευτικό υπόβαθρο είναι κατά κύριο λόγο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η ηλικία των επισκεπτών κατά μέσο όρο είναι 62 έτη, ανήκουν σε διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες, το μηνιαίο τους εισόδημα κατά κύριο λόγο είναι πλέον των 600 ευρώ το μήνα, η προέλευσή τους δε, περιλαμβάνει μεν επισκέπτες από την περιοχή της Θεσσαλίας, αλλά κυρίως επισκέπτες από την υπόλοιπη Ελλάδα (58,8%). Επίσης, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, το μεγαλύτερο ποσοστό των επισκεπτών ταξιδεύει σε οργανωμένα γκρουπ, παραμένοντας στην περιοχή κατά μέσο όρο 2,5 ημέρες, γεγονός που επιβεβαιώνει τα αποτελέσματα των Jackowski & Smith (1992) και Kamenidou&Vourou (2015). Το κυρίαρχο προφίλ των θρησκευτικών τουριστών στη Δυτική Θεσσαλία αφορά σε προσκυνητές, καθώς και σε τουρίστες με βαθύτερα πολιτιστικά ενδιαφέροντα και κίνητρα, οι οποίοι επιδιώκουν να συνδυάσουν την επίσκεψή τους σε θρησκευτικά μνημεία με την πνευματικότητα της θρησκείας τους και τις πολιτιστικές της εκφράσεις, αποτέλεσμα παρόμοιο με εκείνο της έρευνας των Kamenidou&Vourou (2015).
- Σύμφωνα με τον Andriotis (2009), βασικό κίνητρο πραγματοποίησης ενός προσκυνήματος σε έναν ιερό χώρο είναι η επιθυμία των ατόμων να σκεφτούν και να συμπεριφερθούν με διαφορετικό τρόπο από το συνηθισμένο, ιδιαίτερα όταν ο χώρος αυτός έχει και σημαντικές ιστορικές προεκτάσεις. Έτσι σημαντικό εύρημα αποτελεί η άποψη των ερωτηθέντων ότι αφού ικανοποιηθούν τα «θρησκευτικά» κίνητρα, επιζητείται η τουριστική εμπειρία που θα δώσει ιδιαιτερότητα στην επίσκεψη, όπως άλλα πολιτισμικά ιστορικά και ανθρωπολογικά δρώμενα, με σκοπό τη γνωριμία με την περιοχή και την αποκόμιση των μεγίστων δυνατών ωφελειών από το ταξίδι. Ομοίως, ο

Vukovic (1996) υποστηρίζει πως ο θρησκευτικός τουρίστας, όταν εκπληρώσει τις θρησκευτικές του ανάγκες, συμπεριφέρεται κατά τα λοιπά ως τουρίστας, εννοώντας ότι έχει ανάγκη για κατάλυμα, τροφή και αγορά ενθυμίων.

- Επιβεβαιώθηκε από την επιτόπια έρευνα η επισήμανση της Collins-Kreiner (2010a), ότι ο σύγχρονος θρησκευτικός τουρίστας σπάνια πραγματοποιεί ένα ταξίδι προσκυνηματικού ενδιαφέροντος αποκλειστικά, αλλά ταυτόχρονα αναζητά μία ολοκληρωμένη πνευματική και πολιτισμική εμπειρία και επιδιώκει τη συμμετοχική απόκτηση γνώσης καθώς και την προσωπική αλλαγή μέσα από την τουριστική του δράση σε ένα οργανωμένο, κατά το δυνατόν, σύνολο.
- Σύμφωνα με τις απόψεις των ερωτηθέντων παρόχων του τουριστικού προϊόντος κατά τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας, προκύπτει ότι δεν υπάρχει τουριστικός σχεδιασμός με συγκεκριμένες και συντονισμένες στρατηγικές δράσεις. Γίνεται πάντως μια προσπάθεια κυρίως από τις τοπικές αρχές της περιοχής της Καλαμπάκας με τη δημιουργία Κέντρου Τουριστικής Πληροφόρησης Καλαμπάκας, κυρίως για τη διαχείριση της τουριστικής ζήτησης, καθώς είναι σε πρώιμο στάδιο η επιχειρησιακή του δράση.
- Επίσης σύμφωνα με τους ερωτηθέντες παρόχους η προβολή της περιοχής δεν γίνεται στοχευμένα και συλλογικά για την περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας. Δεν υπάρχει δηλαδή ένα συλλογικό σχέδιο προβολής της περιοχής, η οποία μάλιστα αξιοποιώντας το θρησκευτικό τουρισμό μπορεί να διαφοροποιήσει την τουριστική περίοδο και να την επεκτείνει σε όλη τη διάρκεια του έτους, καθώς ο θρησκευτικός τουρισμός, μπορεί να αποτελέσει κίνητρο γνωριμίας με την περιοχή τόσο το Καλοκαίρι (Λίμνη Πλαστήρα, Ορεινό Τοπίο, Ποτάμια, Γέφυρες) όσο και το Χειμώνα (Περτούλι, Μύλος των ξωτικών, Ορεινά Χειμερινά καταλύματα). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται η ενδογενής τουριστική ανάπτυξη θα πρέπει να οικοδομείται στη βάση μιας μακροπρόθεσμης προοπτικής, η οποία δεν θα είναι επιζήμια για τις τοπικές κοινότητες και το φυσικό περιβάλλον (McCool & Moisey, 2001).
- Οι απόψεις του δείγματος για τους λόγους υστέρησης στην ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού έγκειται στις ελλείψεις σε υποδομές και παρεχόμενες υπηρεσίες ποιότητας, στα προβλήματα συγκοινωνιών και στη σχέση ποιότητας-τιμής.
- Σημαντικό επίσης εύρημα, σύμφωνα με τις απόψεις των τουριστών του δείγματος, αποτελεί η αντίληψη ότι ως ένα βαθμό η επίσκεψη των τουριστών δεν ήταν τόσο δεκτική από την τοπική κοινωνία, λόγω της υψηλής συγκέντρωσης τουριστών, αλλά και από τα μοναστήρια που δεν βλέπουν με «καλό μάτι» την ανάπτυξη του τουρισμού με κέντρο-αξιοθέατο τον «μοναχικό» τους βίο.

- Προκύπτει αβίαστα από την παρούσα έρευνα ότι με όλες τις αστοχίες και τις δυσκολίες εξεύρεσης τρόπων δράσεων αναγκαίων και ικανών για την ανάπτυξη της περιφερειακής ενότητας της Δυτικής Θεσσαλίας, οι ερωτηθέντες θρησκευτικοί τουρίστες απάντησαν κατά πλειονότητα ότι θα επισκέπτονταν ξανά την περιοχή και θα τη σύστηναν σε κάποιον φίλο ή γνωστό τους.
- Βασική προϋπόθεση για να αποτελέσει ο θρησκευτικός τουρισμός εργαλείο ανάπτυξης της περιοχής και όχι ευκαιριακή ενασχόληση, προκειμένου να επιτευχθεί ένα συμπληρωματικό εισόδημα για μικρές τοπικές επιχειρήσεις, αποτελεί αναμφισβήτητο ο επαναπροσδιορισμός της ταυτότητας της περιοχής, μέσα από ένα ευρύτερο σχέδιο περιφερειακής τουριστικής ανάπτυξης, μέσω στοχευμένων στρατηγικών και πολιτικών δράσεων, μέσω της εκπαίδευσης και κατάρτισης όλων των εμπλεκόμενων μερών, καθώς και με την εφαρμογή σχεδίου τουριστικής προβολής και ανάπτυξης με έμφαση στις ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού με καινοτόμα στοιχεία. Χαρακτηριστικά οι Dwyer et al. (2009) αναφέρουν ότι οι επιχειρήσεις που εμπλέκονται σε ολόκληρη την αλυσίδα του τουριστικού κλάδου διαδραματίζουν ένα ρόλο κρίσιμης σημασίας, όσον αφορά την επίτευξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης βάσει του τρίπτυχου κοινωνία-περιβάλλον-οικονομία.
- Σημαντικό στοιχείο επίσης που πρέπει να ληφθεί υπόψη από τους εμπλεκόμενους φορείς είναι η προδιάθεση των ντόπιων απέναντι στους τουρίστες-προσκυνητές και να γίνει μια προσπάθεια αλλαγής της νοοτροπίας απέναντι στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού γενικότερα.
- Αξίζει επίσης να αναφερθεί ως ένα ιδιαίτερο εύρημα της επιτόπιας έρευνας με τους παρόχους του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή, το γεγονός ότι θεωρούν την Εκκλησία ως φορέα της ευρύτερης δράσης της ανάπτυξης της περιοχής, η οποία μπορεί να αποτελέσει σημαντικό πυλώνα ανάπτυξης, δημιουργώντας για παράδειγμα οργανωμένο γραφείο ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού, ανάδειξης των βιβλιοθηκών και των μουσείων των μοναστηριών, αλλά και συμμετέχοντας στη διοργάνωση θρησκευτικών ιστορικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων.
- Τέλος, η τρέχουσα αρνητική οικονομική συγκυρία οδήγησε τους παρόχους τουριστικών υπηρεσιών της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας στη μείωση των τιμών των παρεχόμενων υπηρεσιών, γεγονός το οποίο, σύμφωνα με την παρούσα έρευνα, συντέλεσε σε μικρό βαθμό στην αύξηση της τουριστικής κίνησης στην περιοχή, η οποία σε συνδυασμό με τη χαμηλή αύξηση της ζήτησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού, δεν επέδρασε τόσο αποδοτικά, ώστε να γίνουν εμφανή τα οφέλη του Θρησκευτικού Τουρισμού στην περιοχή.

Αρα, η διενεργηθείσα έρευνα απάντησε στα αρχικώς τιθέμενα ερευνητικά ερωτήματα, από την οποία προέκυψαν χρήσιμα συμπεράσματα-προτάσεις (βλπ. παρακάτω).

8.2 Μερικές βασικές επισημάνσεις, για την ολοκλήρωση του

σχολιασμού

Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν την ιδιαιτερότητα της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας ως μοναδικού τουριστικού προορισμού, τόσο για τις ιδιαιτερότητες του φυσικού τοπίου όσο και για τους αξιόλογους πολιτιστικούς και ιστορικούς πόρους που διαθέτει. Οι δυνατότητες και οι προοπτικές της περιοχής είναι πολλές, καθώς διαθέτει όλα τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που μπορούν να την κατατάξουν στους πρώτους θρησκευτικούς προορισμούς της Ελλάδας, αρκεί να επιτευχθεί ο συντονισμός δράσεων όλων των εμπλεκόμενων φορέων και να ενταχθεί αυτός σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης της περιοχής σε επίπεδο Περιφέρειας ή σε Εθνικό επίπεδο, καθώς και η ανάπτυξη συστηματικής και στοχευμένης τουριστικής κουλτούρας. Οι βασικότεροι παράγοντες συμβολής του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφερειακή και οικονομική ανάπτυξη των περιοχών αυτών είναι το ύψος της ημερήσιας καταναλωτικής δαπάνης κάθε τουρίστα, η χρονική περίοδος παραμονής του τουρίστα στην περιοχή προορισμού και οι τιμές των περιφερειακών πολλαπλασιαστών της περιοχής, οι οποίοι και έχουν σημαντική αξία, όπως υποστηρίζονται και από τους Polyzos & Sdrolias (2006). Άλλωστε ο Eade (1992) επιβεβαιώνει ότι ο θρησκευτικός τουρισμός σε πολλές περιπτώσεις θεωρείται ως ένας τρόπος διαφοροποίησης ή ακόμα και διάσωσης μιας αδύναμης ή υφεσιακής τοπικής οικονομίας.

Η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, μέσω του Θρησκευτικού Τουρισμού και της αιφόρου ανάπτυξης που αυτός πρεσβεύει, μπορεί να αναδείξει τα φυσικά πλεονεκτήματα και τις πολιτιστικές αξίες της περιοχής και να σχεδιάσει με επιτυχία το θρησκευτικό της προϊόν παρουσιάζοντας σύγχρονα καινοτόμα εργαλεία δράσης, σε συνδυασμό με άλλες μορφές εναλλακτικού τουρισμού, όπως είναι ο περιηγητικός τουρισμός, ο αγροτουρισμός, ο ορειβατικός τουρισμός κ.λπ., ώστε να υπάρξει μία ισόρροπη ανάπτυξη της Περιφέρειας της Θεσσαλίας γενικότερα, τόσο της Ανατολικής που παρουσιάζει καλύτερα οικονομικά μεγέθη, όσο και της Δυτικής. Δηλαδή για να γίνει αυτό εφικτό θα πρέπει οι προσφερόμενες υπηρεσίες να έχουν προστιθέμενη αξία για τον επισκέπτη και, πράγματι, να διαφοροποιούν το οικονομικό και αναπτυξιακό μοντέλο που εφαρμόζεται στην περιφέρεια, ώστε η οικονομική ανάπτυξη να είναι λιγότερο ευάλωτη στις διακυμάνσεις της ζήτησης (Schmallegger & Carson, 2010).

Οι Olsen & Timothy (2006) αναφέρουν πως, ως αποτέλεσμα του μάρκετινγκ και του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για τον πολιτισμικό τουρισμό, στους χώρους θρησκευτικού ενδιαφέροντος συχνάζουν περισσότεροι τουρίστες που έχουν περιέργεια για το χώρο παρά επισκέπτες με προσκυνηματικά κίνητρα, και, γι' αυτό οι χώροι αυτοί αποτελούν έναν κεντρικό άξονα του συνολικού τουριστικού πακέτου. Έτσι, λοιπόν, με κέντρο τα παγκοσμίως γνωστά και ονομαστά Μετέωρα, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά σε υφεσιακές κοινωνίες και να αποτελέσει μοχλό ανάπτυξης, καθώς αυτή η μορφή τουρισμού αποτελεί μια από τις πιο δυναμικά αναπτυσσόμενες μορφές τουρισμού που μπορεί να τονώσει την τοπική οικονομία και να αναδείξει ευκαιρίες αιεφόρου ανάπτυξης και τοπικής ευημερίας. Όπως άλλωστε αναφέρεται από τους Butler et al. (1998), ο τουρισμός είναι ένας τομέας που βοηθάει στην άρση των εμποδίων που σχετίζονται με την περιφερειακή ανάπτυξη, φέρνοντας σε επαφή τις δημιουργικές κοινότητες με τους επιχειρηματίες και τις ρυθμιστικές αρχές στο πεδίο του τουρισμού, ενισχύοντας έτσι την τουριστική ζήτηση και προσφέροντας ευκαιρίες καινοτομίας.

Το κλειδί λοιπόν στην ορθολογική αιεφόρο ανάπτυξη της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας είναι η συνέργια και η εμπλοκή όλων των φορέων τοπικών, περιφερειακών και εθνικών. Όπως άλλωστε επισημαίνουν και οι Liuet al. (2013), οι όροι της βιωσιμότητας και της αιεφορίας υποδηλώνουν το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το κράτος όσον αφορά την επίτευξη των κατάλληλων συνθηκών για την ανάπτυξη των μελλοντικών γενεών. Έτσι, η δημιουργία τουριστικής ταυτότητας, χωρίς όμως να υπονομεύεται η αυθεντικότητα του προορισμού, η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών και προϊόντων, η βελτίωση της προσβασιμότητας και η συντήρηση των υποδομών, η προβολή της περιοχής, ο ορισμός των ομάδων στόχων, η κατάρτιση και η εκπαίδευση του ντόπιου ανθρώπινου δυναμικού, η αξιοποίηση προγραμμάτων και δράσεων για την ανάδειξη της περιοχής, αφορά σε μια διαδικασία που προσανατολίζεται στην υλοποίηση αλλαγών που προκαλούν βελτίωση αυτών των συνθηκών, για όλες τις ομάδες ενδιαφέροντος που εμπλέκονται τόσο στο θρησκευτικό τουρισμό όσο και στον τουρισμό γενικότερα. Σύμφωνα με τον Logar (2010), απαραίτητο στοιχείο της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης είναι η άμεση εμπλοκή όλων των ομάδων ενδιαφέροντος στην ανάπτυξη των αντίστοιχων στρατηγικών, ώστε να εντοπίζονται οι τοπικές αναπτυξιακές ανάγκες και οι βέλτιστοι τρόποι ικανοποίησής τους.

ΜΕΡΟΣ Γ '

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

9.1 Ανακεφαλαίωση

Η παρούσα έρευνα εστίασε στην περιφερειακή ανάπτυξη και ειδικότερα στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας μέσω της αξιοποίησης των ευκαιριών που δίδει ο τουρισμός και συγκεκριμένα ο θρησκευτικός τουρισμός. Από την ανωτέρω μελέτη προέκυψαν χρήσιμα συμπεράσματα αναφορικά με το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα και του προσκυνητή στην περιοχή, καθώς και τις δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού. Παράλληλα, διερευνήθηκε η διασύνδεση του θρησκευτικού τουρισμού με την αειφορία και την ενδογενή ανάπτυξη, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και από την πλευρά της προσφοράς του αντίστοιχου τουριστικού προϊόντος.

Βασικοί ερευνητικοί στόχοι της εν λόγω διδακτορικής διατριβής υπήρξαν:

- ✓ Η διερεύνηση του βαθμού όπου το θρησκευτικό αξιοθέατο μπορεί να διαμορφώσει ένα αυτοδύναμο τουριστικό προϊόν και να εντάξει μια θρησκευτικού ενδιαφέροντος περιοχή στον τουριστικό χάρτημέσα από τις απόψεις των τουριστών και των επιχειρηματιών.
- ✓ Η διερεύνηση του προφίλ του τουρίστα που σχετίζεται με την απόφαση για πραγματοποίηση ταξιδιού/διακοπών θρησκευτικού ενδιαφέροντος.
- ✓ Η εξέταση των κρίσιμων παραγόντων επιτυχίας του θρησκευτικού τουρισμού.
- ✓ Η μελέτη του βαθμού της επάρκειας των τουριστικών υποδομώνγια την περεταίρω αναπτυξιακή προοπτική του θρησκευτικού τουρισμούμέσα από τις απόψεις των τουριστών και των επιχειρηματιών.
- ✓ Η μελέτη της επίδρασης της τρέχουσας αρνητικής οικονομικής συγκυρίας στην αποδοτικότητα των ωφελειών από το θρησκευτικό τουρισμό και ποιο θεωρείται ότι είναι το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής στη βάση της παροχής του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος.

- ✓ Η διερεύνηση των κινήτρων των θρησκευτικών τουριστών και η εξέταση των μελλοντικών προθέσεών τους, καθώς και η διερεύνηση του ερωτήματος αν θα μπορούσαν οι θρησκευτικοί τουρίστες που επισκέπτονται την περιοχή μελέτης να χαρακτηριστούν ως εναλλακτικοί (ήπιοι) τουρίστες.

Η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας για την ανωτέρω έρευνα έγινε λόγω του έντονου θρησκευτικού ενδιαφέροντος και της έντονης θρησκευτικής τουριστικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζουν την εν λόγω περιοχή. Άλλωστε όπως αναφέρουν οι Digance (2003) και Belhassen et al.(2008), οι προορισμοί θρησκευτικού ενδιαφέροντος μπορούν να προσφέρουν στον επισκέπτη θρησκευτική εμπειρία, ενισχύοντας έτσι την εμπειρία του ταξιδιώτη με την ιερότητα του χώρου αλλά και την επαφή με τα λεγόμενα «Θαύματα της φύσης». Η ύπαρξη σημαντικών θρησκευτικών μνημείων, ναών και μοναστηριών, καθώς και η υψηλή γεωγραφική συγκέντρωσή τους σε συγκεκριμένες περιοχές, όπως αυτή των Μετεώρων, τα οποία αποτελούν προορισμό εξέχουσας θρησκευτικής σημασίας, όπως την περιγράφουν οι Haldrup & Larsen (2006), αποτελεί έναν ακόμη αξιοσημείωτο λόγο επιλογής της συγκεκριμένης περιοχής. Παράλληλα, τα Μετέωρα αποτελούν τη μεγαλύτερη και σημαντικότερη -μετά το Άγιο Όρος- μοναστική κοινότητα στην Ελλάδα, στην οποία-σε αντίθεση με το Άγιο Όρος- δεν απαγορεύεται η επίσκεψη γυναικών, γεγονός που δύναται να συμβάλει στην ανάπτυξη της περιοχής και να διαφοροποιήσει τη ζήτηση προϊόντων και υπηρεσιών. Επιπλέον, όπως αναφέρει και ο Shackley (2001), τοποθεσίες τέτοιας κατηγορίας προσελκύουν ένα ευρύ φάσμα πιστών και μη πιστών με αναπτυγμένες περιβαλλοντικές ευαισθησίες. Η μορφολογία της περιοχής, δηλαδή, επιτρέπει στον επισκέπτη να συνδυάσει την περιήγησή του και με άλλες εναλλακτικές δραστηριότητες, οι οποίες έχουν οδηγήσει σε σημαντική ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας στην περιοχή, εφαρμόζοντας μορφές βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, επιβεβαιώνοντας την άποψη του Saarinen (2007) για την ένταξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού στις αντίστοιχες αναπτυξιακές πολιτικές .

Για την ικανοποίηση των ανωτέρω στόχων στο πρώτο μέρος της διατριβής πραγματοποιήθηκε εκτενής ανασκόπηση της διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας όσον αφορά το τουριστικό προϊόν του θρησκευτικού τουρισμού και εξετάστηκαν οι λόγοι προσέλκυσης των τουριστών θρησκευτικού ενδιαφέροντος, τα κίνητρα και οι προορισμοί του θρησκευτικού τουρισμού και γενικότερα πραγματοποιήθηκε ανάλυση της τουριστικής αγοράς της Δυτικής Θεσσαλίας υπό το πρίσμα του θρησκευτικού τουρισμού και αναδείχθηκαν ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες που χαρακτηρίζουν την εν λόγω περιοχή.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής, κατόπιν της έρευνας πεδίου που διεξήχθη μέσω ερωτηματολογίου καθώς και από τη στατιστική επεξεργασία των ληφθέντων στοιχείων, επιχειρήθηκε η διερεύνηση των λόγων και κινήτρων επίσκεψης, η εξέταση του βαθμού ικανοποίησης από την επίσκεψη, η καταγραφή των απόψεων και η παρουσίαση, η εξέταση και η αξιολόγηση του προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα στην περιοχή από την πλευρά της ζήτησης. Παράλληλα, από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε με τους παρόχους του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή, όπως ξενοδόχους, ιδιοκτήτες καταστημάτων και λοιπούς τουριστικούς επιχειρηματίες, και της επεξεργασίας των στοιχείων τους, συλλέχθηκαν στοιχεία για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή από την πλευρά της προσφοράς.

Τα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας που διεξήχθη συνετέλεσαν σε μια εις βάθος κατανόηση των φαινομένων σε συγκεκριμένο δείγμα ατόμων και συνέβαλε στην εύρεση των σχέσεων μεταξύ μεταβλητών, η οποία επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων στο γενικό πληθυσμό.

Ειδικότερα, συγκεντρώθηκαν ερωτηματολόγια από 502 τουρίστες της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας καθώς και ερωτηματολόγια από 132 επιχειρηματίες. Τα ερωτηματολόγια αυτά επεξεργάστηκαν με τη βοήθεια του στατιστικού πακέτου SPSS 20.0. Οι στατιστικές μέθοδοι διενέργειας ελέγχων στατιστικών υποθέσεων που χρησιμοποιήθηκαν, ήταν οι μέθοδοι της περιγραφικής αλλά και της επαγωγικής στατιστικής, όπως τα Μέτρα Θέσης και Διασποράς, ο Μέσος Όρος και η Τυπική Απόκλιση, οι Πίνακες Κατανομής Συχνοτήτων αλλά και η μέθοδος της Επεξηγηματικής Ανάλυσης Παραγόντων.

Τα εργαλεία περιγραφικής στατιστικής που χρησιμοποιήθηκαν για την εξαγωγή των συμπερασμάτων, είναι τα επιστημονικά αποδεκτά για την παρουσίαση των συχνοτήτων των απαντήσεων των ερωτηθέντων, η χρησιμοποίηση των ιεραρχικών κλιμάκων Likert, ο μη παραμετρικός έλεγχος ανεξαρτησίας X^2 κατά Pearson και το παρατηρηθέν επίπεδο σημαντικότητας (p-value). Επιπρόσθετα, για την ομαδοποίηση ομοειδών μεταβλητών που αναφέρονται σε κοινά χαρακτηριστικά, εφαρμόστηκε η προαναφερόμενη μέθοδος της Ανάλυσης Παραγόντων, η οποία επιτρέπει την κωδικοποίηση ενός συνόλου μεταβλητών σε μικρότερο αριθμό συγκεντρωτικών παραγόντων (Thompson, 2004). Για την εξαγωγή παραγόντων που προκύπτουν μέσω της Ανάλυσης Παραγόντων, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των Κυρίων Συνιστωσών, με περιστροφή Varimax, μέσω της οποίας η λεγόμενη «Ορθογώνια περιστροφή» επιτρέπει στους εξαχθέντες παράγοντες να παραμένουν ασυσχέτιστοι μεταξύ τους, καθώς και η

χρήση των συντελεστών Kaiser-Meyer-Olkin και Alpha του Cronbach (Cronbach, 1951;Raftery, 1995;Comrey&Lee, 2013).

Από την επεξεργασία των δειγμάτων αυτών αντλήθηκαν πληροφορίες σχετικά μετα δημογραφικά στοιχεία (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, εισόδημα, κ.λπ.) και έγινε δυνατή η ταξινόμηση των χαρακτηριστικών του ταξιδιού των τουριστών, ο τρόπος οργάνωσής των, αλλά και η γνώμη τους για την εμπειρία που απέκτησαν.

Αντίστοιχα η ποσοτική έρευνα που διεξήχθη και από τη σκοπιά της προσφοράς του τουριστικού προϊόντος στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, επιχείρησε να διερευνήσει τα στοιχεία επιχειρηματικής δραστηριότητας στην περιοχή (είδος παρεχόμενης υπηρεσίας, αριθμός εργαζομένων, τζίρος, χρηματοδοτικά εργαλεία κ.λπ.).Επίσης κατέστη δυνατή η άντληση πληροφοριών σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης των επιχειρηματιών από την εν λόγω επιχειρηματική τους δραστηριότητα, τη διερεύνηση, καταγραφή και επεξεργασία των απόψεων των επιχειρηματιών σχετικά με τα κίνητρα επίσκεψης των τουριστών στην περιοχή και η άντληση πληροφοριών σχετικά με την άποψή τους για την ανάπτυξη του τουρισμού στην περιοχή. Επίσης, καταγράφησαν στοιχεία σχετικά με την αξιολόγηση των προσφερόμενων υπηρεσιών και υποδομών και αν η ύπαρξη των Μετεώρων αποτελεί ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για την περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας για την ανάπτυξη και προβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

10.1 Συμπεράσματα

Τόσο μέσω τη επιτόπιας έρευνας όσο και μέσω της βιβλιογραφικής προσέγγισης του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία προέκυψε ότι:

- Στην εν λόγω περιοχή δεν υπάρχει προσανατολισμένο σχέδιο ανάπτυξης της τουριστικής δραστηριότητας με έμφαση στο θρησκευτικό τουρισμό, το δίκτυο των τουριστικών υποδομών είναι σχετικά ανεπαρκές σύμφωνα με τις αντιλήψεις των ερωτηθέντων και οι δυνατότητες που προσφέρονται για τουριστική ανάπτυξη παραμένουν αναξιοποίητες, με αποτέλεσμα την έντονη ανάγκη για προσανατολισμό του τουριστικού προϊόντος σε ένα εμπεριστατωμένο μοτίβο αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης.
- Η εν λόγω περιοχή αποτελεί μία από τις περιφέρειες της χώρας με τα χαμηλότερα ποσοστά ευημερίας, οικονομικής μεγέθυνσης και αξιοποίησης των διαθέσιμων ανθρώπινων, φυσικών και άλλων πόρων, επιβεβαιώνοντας και την άποψη Petron (2007), ότι δηλαδή, οι περιφέρειες συνήθως χαρακτηρίζονται από περιορισμούς που δεν τους επιτρέπουν το γρήγορο μετασχηματισμό τους και την επίτευξη ενδογενούς ανάπτυξης.
- Η αειφόρος ανάπτυξη ως μία διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η οποία εγγυάται την ορθολογική χρήση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, μπορεί να συμβάλει ώστε οι τοπικές κοινωνίες να γίνουν βιώσιμες και να οδηγούνται σε μια κατάσταση δυναμικής ισορροπίας. Προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει ο θρησκευτικός τουρισμός, όπως προέκυψε από τα εξεταζόμενα στοιχεία της διεξαχθείσας έρευνας. Το ανωτέρω εύρημα συντάσσεται πλήρως με τις προσεγγίσεις του Τσάρτα (1996) περί σύνδεσης της αειφόρου ανάπτυξης του τουριστικού προϊόντος με την παράλληλη ανάπτυξη της οικονομίας διατηρώντας έτσι μια δυναμική ισορροπία μεταξύ των στοιχείων που συνθέτουν μια κοινωνία.

- Επίσης η διασύνδεση του θρησκευτικού τουρισμού με τον πολιτισμικό τουρισμό και άλλες εναλλακτικές μορφές τουρισμού καθιστά τη σκιαγράφηση των κινήτρων των τουριστών ένα δύσκολο ερευνητικό εγχείρημα. Παρόλα αυτά η παρούσα έρευνα κατέδειξε ότι η επιλογή των εν λόγω περιοχών από τους επισκέπτες δεν πηγάζει μόνο από θρησκευτικά και προσκυνηματικά κίνητρα, αλλά και από το γεγονός ότι οι τόποι αυτοί έχουν αναδειχθεί σε τόπους παγκόσμιας κληρονομιάς και αποτελούν πολιτιστικά αξιοθέατα που πρέπει να «καταναλωθούν», όπως άλλωστε αναφέρουν και οι Timothy & Boyd (2003).
- Άξιο αναφοράς συμπέρασμα της εν λόγω έρευνας είναι η σκιαγράφηση του προφίλ των τουριστών, όπως αυτή προέκυψε από τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, καθώς και η συνεισφορά τους στην αειφόρο ενδογενή ανάπτυξη. Διαπιστώθηκε, δηλαδή, ότι όταν τα εκάστοτε θρησκευτικά κίνητρα και οι αναζητήσεις πνευματικής φύσεως ικανοποιούνται σε σημαντικό βαθμό, τότε οι επισκέπτες επιζητούν την ικανοποίηση και άλλων σκοπών περισσότερο τουριστικού ενδιαφέροντος, συμβαδίζοντας έτσι με τις απόψεις των Cohen (2002) και Shuo et al. (2009).
- Επίσης επισημαίνεται, μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, ότι το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα μπορεί να διαφοροποιείται σημαντικά, ανάλογα με τα κίνητρα για την πραγματοποίηση ενός ταξιδιού θρησκευτικού περιεχομένου και τα δημογραφικά του χαρακτηριστικά. Η έρευνά μας δηλαδή, η οποία διεξήχθη σε εγχώριους μόνο τουρίστες, επιβεβαιώνει εν μέρει και τις προσεγγίσεις των Richards & Fernades (2007), ότι δηλαδή οι θρησκευτικοί επισκέπτες προέρχονται κυρίως από ταξιδιώτες του εσωτερικού, εν αντιθέσει με τους τουρίστες που προέρχονται από χώρες του εξωτερικού και οι οποίοι παρακινούνται από πολιτιστικά κυρίως κίνητρα.
- Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτο είναι ότι η πλειονότητα των ορθόδοξων Χριστιανών που επιλέγουν την Ελλάδα ως προορισμό προέρχονται από τη Ρωσία και άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, κάτι το οποίο προκύπτει τόσο από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση (Kozlov & Popov, 2015; Krasteva & Kiryakova-Dineva, 2018; Metodijeski & Temelkov, 2014), όσο και από την επιτόπια έρευνα στους παρόχους του τουριστικού προϊόντος της περιοχής.

- Άλλωστε, από τον έλεγχο ANOVA του μέσου αριθμού διανυκτερεύσεων ανάλογα με τον τόπο προέλευσης που διεξήχθη, προέκυψε ότι ο μέσος όρος διανυκτερεύσεων των επισκεπτών που προέρχονται από τη Δυτική Θεσσαλία είναι 2,57, από την υπόλοιπη Ελλάδα 2,43 και από το εξωτερικό 2,83. Οι εν λόγω διαφοροποιήσεις δεν καθίστανται στατιστικά σημαντικές. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι υπάρχουν περιθώρια επιμήκυνσης της περιόδου παραμονής στην περιοχή (για όλες τις κατηγορίες τουριστών) και περιθώρια τουριστικής ανάπτυξης εάν ο θρησκευτικός τουρισμός συνδυαστεί με άλλες μορφές εναλλακτικού τουρισμού (Korstanje et al., 2018).
- Εξίσου σημαντικό στοιχείο της έρευνας αποτελεί το συμπέρασμα ότι ο θρησκευτικός τουρισμός συντελεί στη βιώσιμη ανάπτυξη μιας κοινωνίας, καθώς περιλαμβάνει τη βιωματική γνωριμία των τουριστών με τοπικά έθιμα και παραδόσεις, την επίσκεψη σε προστατευόμενες φυσικές και πολιτιστικές περιοχές, επιβεβαιώνοντας, δηλαδή, ότι οι θρησκευτικοί τουρίστες τείνουν να διεισδύουν βαθύτερα στις κοινωνίες και τους πολιτισμούς υποδοχής τους, όπως αναφέρει ο Jarvis (2005).
- Εξήχθησαν λοιπόν από την παρούσα έρευνα στην περιοχή, χρήσιμα συμπεράσματα μέσω των παραγόντων (factors) επίδρασης του θρησκευτικού τουρισμού, όπως ότι στα πλαίσια των προγραμματισμένων δράσεων των τουριστών της Δυτικής Θεσσαλίας συμπεριλαμβάνονταν κατά προτεραιότητα η ψυχαγωγία και κατόπιν οι πολιτιστικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις, ενώ ο βαθμός ικανοποίησης των προσδοκιών των επισκεπτών δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλός αν και τα Μετέωρα -ως βασικός λόγος επίσκεψης- αφορούσε το 74,7% των επισκεπτών. Επίσης από τα συλλεχθέντα στοιχεία προκύπτει ότι οι επισκέπτες γοητεύθηκαν αρκετά από τη φύση και τον πολιτισμό και ελαφρώς λιγότερο από χώρους θρησκευτικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.
- Η παρούσα έρευνα κατέδειξε ότι ο θρησκευτικός τουρισμός όχι μόνο αποτελεί σημαντικό κομμάτι της αειφόρου ανάπτυξης για την κάθε περιοχή, αλλά αποτελεί σημαντικό εργαλείο στην ανάπτυξη του συνόλου της εκάστοτε κοινωνίας αλλά και στην ανάπτυξη της κουλτούρας της. Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ των τοπικών αρχών των κοινοτήτων και των τουριστικών επιχειρήσεων προσδίδει τη δυνατότητα εισαγωγής στρατηγικών και εργαλείων που προωθούν την ενδογενή ανάπτυξη δημιουργώντας συνθήκες μακροχρόνιας βιωσιμότητας όπως άλλωστε αποφαινόνται οι Parnairis & Lagos (2013).

10.2 Προτάσεις

Η περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης της εν λόγω διατριβής, μέσω της αξιοποίησης του θρησκευτικού τουρισμού ως τρόπου διαφοροποίησης και διάσωσης της υφεσιακής τοπικής οικονομίας, γεγονός που άλλωστε υποστηρίζει και ο Eade (1992). Η Δυτική Θεσσαλία συγκεντρώνει ένα περιβάλλον με ιδιαίτερα υψηλή πολιτιστική, ιστορική, αισθητική και θρησκευτική αξία, με ανταγωνιστικές συνθήκες ως προς το διεθνές περιβάλλον, καθώς περιέχει πολλές κατηγορίες φυσικών πόρων, οι οποίες παράλληλα αποτελούν πόλο έλξης για πολλούς τουρίστες ανά τον κόσμο.

Ειδικότερα, η συνεισφορά της διδακτορικής διατριβής στην έρευνα έγκειται στα ακόλουθα βασικά σημεία:

1. Στην καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης όσον αφορά το αναπτυξιακό πλαίσιο του θρησκευτικού τουρισμού στην Περιφέρεια Δυτικής Θεσσαλίας. Ειδικότερα, τα Μετέωρα ως ιδιαίτερος τόπος θρησκευτικής λατρείας παγκόσμιας εμβέλειας περιλαμβάνουν τριάντα μονές, εκ των οποίων σήμερα λειτουργούν οι έξι, και δέχονται πλήθος προσκυνητών. Στην ευρύτερη περιοχή εντάσσονται και άλλα μικρότερα μοναστήρια εγκαταλελειμμένα, τα περισσότερα εκ των οποίων είχαν ιδρυθεί το 14ο αιώνα, τα οποία θα μπορούσαν μέσω ενός ευρύτερου αναπτυξιακού προγράμματος της περιοχής να αποτελέσουν έναν εν δυνάμει προορισμό, όπως άλλωστε επισημαίνει και η Μοίρα (2009).
2. Στη διερεύνηση του προφίλ και των δραστηριοτήτων των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή. Αξίζει να αναφερθεί ότι τόσο μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης όσο και μέσω της διεξαχθείσας έρευνας προέκυψε ότι αμιγώς θρησκευτικός τουρίστας δεν υφίσταται. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την έρευνα, ως κυριότερος παράγοντας προσδιορισμού της απόφασης για επίσκεψη στην περιοχή ήταν η διασκέδαση και ακολουθούσαν οι αμιγώς θρησκευτικοί λόγοι.
3. Στην αποτύπωση των κινήτρων με τη βοήθεια ποσοτικής έρευνας στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας, για την οποία δεν υπάρχουν εμπειρικές μελέτες. Με τον τρόπο αυτό κατεβλήθη προσπάθεια να εμπλουτιστεί η διεθνής βιβλιογραφία που επικεντρώνεται

στην κατανόηση της συμπεριφοράς του θρησκευτικού τουρίστα με ευρήματα που στηρίζονται σε ποσοτικά δεδομένα από την ελληνική πραγματικότητα.

4. Στη μελέτη του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος της περιοχής της Δυτικής Θεσσαλίας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας από τη σκοπιά των επιχειρηματιών της περιοχής, οι ερωτηθέντες θεωρούν σε υψηλό βαθμό ότι η ύπαρξη των Μετεώρων, τα πολυπληθή μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος και η έντονη θρησκευτικότητα αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.
5. Στη διερεύνηση της συμβολής του θρησκευτικού τουρισμού στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Από τη διενεργηθείσα έρευνα προκύπτει ότι η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην ανάπτυξη καθώς και ο ρόλος του ως βασικό συστατικό της περιφερειακής ανάπτυξης παρουσιάζουν επίπεδα χαμηλότερα του μετρίου, ενώ μέτριες παρουσιάζεται να είναι και οι δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή. Παράλληλα, παρουσιάζονται ενέργειες που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού την Περιφέρεια της Δυτικής Θεσσαλίας (Πολιτιστικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις, δημιουργία και αξιοποίηση υποδομών, αξιοποίηση φυσικού πλούτου, εστίαση στη λαϊκή και θρησκευτική τέχνη, πνεύμα φιλοξενίας). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ερωτηθέντες επιχειρηματίες της περιοχής θεωρούν περισσότερο σημαντικό την ανάπτυξη πνεύματος φιλοξενίας και δευτερευόντως τη διοργάνωση πολιτιστικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων. Επίσης οι ερωτηθέντες τουρίστες σκιαγραφούν ιδιαίτερα υψηλές τις δυνατότητες για το θρησκευτικό τουρισμό στη Δυτική Θεσσαλία, ενώ παράλληλα, σύμφωνα κυρίως με τις απόψεις των επιχειρηματιών του δείγματος, είναι ιδιαίτερα δεκτική η τοπική κοινωνία απέναντι στο θρησκευτικό τουρισμό, αποτελώντας έτσι ένα δείγμα των προοπτικών ανάπτυξης της περιοχής και της αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, του φυσικού και κοινωνικού ιστού και γενικότερα τις δυνατότητες που μπορεί να έχει ο θρησκευτικός τουρισμός.
6. Στη διερεύνηση των απόψεων των θρησκευτικών τουριστών, όσο και των εκπροσώπων του κλάδου φιλοξενίας και εστίασης απέναντι στο θρησκευτικό τουρισμό. Αξιοσημείωτο και εξίσου χρήσιμο είναι το συμπέρασμα που εξήχθη από την επιτόπια έρευνα, τόσο από την πλευρά των τουριστών όσο και των επιχειρηματιών, ότι αμιγώς θρησκευτικός

τουρισμός δεν υφίσταται, αλλά συνδυάζει το στοιχείο της πνευματικότητας με μια βιωματική ταξιδιωτική εμπειρία. Δηλαδή ο σύγχρονος θρησκευτικός τουρίστας σπάνια πραγματοποιεί ένα ταξίδι προσκυνηματικού ενδιαφέροντος μόνο, αλλά αναζητά μία ολοκληρωμένη πνευματική και πολιτισμική εμπειρία και επιδιώκει τη συμμετοχική απόκτηση γνώσης και την προσωπική αλλαγή μέσα από την τουριστική του δράση σε ένα σύνολο εμπειριών, όπως άλλωστε σημειώνει και η Collins-Kreiner (2010b).

Παράλληλα η μεθοδολογία προσέγγισης της έρευνας θα μπορούσε να αποτελέσει ένα είδος προτύπου μεθοδολογίας ως χρήσιμο εργαλείο αντίστοιχων αναπτυξιακών περιφερειακών προβλημάτων. Το αντικείμενο που διερευνήθηκε, δεν εξαντλείται μόνο με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, μία περαιτέρω διερεύνηση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και για άλλες μορφές αειφόρου τουρισμού, όπως είναι ο αθλητικός, ο αγροτικός, ο φυσιολατρικός. Με αυτόν τον τρόπο, η προσέγγιση του τουριστικού φαινομένου θα ήταν περισσότερο ολοκληρωμένη για την πολιτική και τη μεθοδολογία προσέγγισης της βιώσιμης ανάπτυξης σε μια περιοχή.

Τα αποτελέσματα της έρευνας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από επιχειρηματίες του θρησκευτικού τουρισμού για τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου τουριστικού προϊόντος που θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες της αγοράς (Tirca & Stanciulescu, 2011). Εξάλλου η αξιοποίηση καινοτόμων ιδεών στον τουρισμό, η υψηλή απόδοση των τουριστικών επιχειρήσεων, η διασύνδεση του τουριστικού προϊόντος με τις πραγματικές ανάγκες των τουριστών και η αξιοποίηση της τεχνολογίας, όπως διατείνονται οι Hall & Williams (2008), μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμη πυξίδα για τους ντόπιους επιχειρηματίες.

Επίσης, τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη διατριβή, θα μπορούσαν να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμα για την εφαρμογή πολιτικής ανάπτυξης του τουριστικού προϊόντος όχι μόνο στην περιοχή μελέτης αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή της ελληνικής περιφέρειας και να ληφθούν υπόψη κατά το σχεδιασμό και την κατάρτιση σχετικών στρατηγικών. Εξίσου ενδιαφέρον θα ήταν να συνεκτιμηθεί κυρίως από οικονομολογικής απόψεως, η αποδοτικότητα της εφαρμογής μιας τέτοιας πολιτικής.

Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί για τη διερεύνηση της συμπεριφοράς των τουριστών που επισκέπτονται αξιοθέατα θρησκευτικού ενδιαφέροντος και στην υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς και για τη διερεύνηση των απόψεων και άλλων εμπλεκομένων στο τουριστικό προϊόν της χώρας, όπως είναι οι φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς

του τουρισμού, ειδικοί σε θέματα περιφερειακής ανάπτυξης, όπως και του τοπικού πληθυσμού απέναντι στο θρησκευτικό τουρισμό.

Τέλος, καθώς οι επισκέπτες περιοχών με θρησκευτικό ενδιαφέρον δεν αποτελούν ομοιογενές σύνολο, συνίσταται η τμηματοποίηση της αγοράς του θρησκευτικού τουρισμού, προκειμένου να σχεδιαστεί το τουριστικό προϊόν με βάση τις απαιτήσεις του κάθε τμήματος-στόχου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abbate, C., & Nuovo, S. (2013). Motivation and personality traits for choosing religious tourism. A research on the case of Medjugorje. *Current Issues in Tourism*, 16, 501-506.
- Al-Amin, H. (2002). Religious tourism in Islamic Heritage. *Islamic tourism*, 2, 32-36.
- Albayrak, T., Herstein, R., Caber, M., Drori, N., Bideci, M., & Berger, R. (2018). Exploring religious tourist experiences in Jerusalem: The intersection of Abrahamic religions. *Tourism Management*, 69, 285-296.
- Alecu, I.C. (2010). Epistemological aspects of religious tourism in rural areas. *International Journal of Business, Management and Social Sciences*, 2(3), 59-65.
- Amaro, S., Antunes, A., & Henriques, C. (2018). A closer look at Santiago de Compostela's pilgrims through the lens of motivations. *Tourism Management*, 64, 271-280.
- Ambrósio, V. (2003). Religious Tourism. Territorial impacts in the EU Marian Sanctuary Towns. In: C. Fernandes, F., McGettigan, & J., Edwards (eds), *Religious Tourism and Pilgrimage* (43-52). ATLAS Special Interest Group 1st Expert Meeting, Fátima.
- Ambrósio, V., & Pereira, M. (2007). Case Study: Christian/Catholic Pilgrimage-Studies and Analyses. In R. Raj and N.D. Morpeth (eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management, an International Perspective* (pp. 140-152). Reading: Cabi.
- Anderson, A. R. (2000). Paradox in the periphery: An entrepreneurial reconstruction?. *Entrepreneurship and Regional Development*, 12, 91-109.
- Andriotis, K. (2009). Sacred site experience. A phenomenological study. *Annals of Tourism Research*, 36(1), 64-84.
- Aslan, D., & Andriotis, K. (2009). Clustering Visitors to a Religious Island – The case of Tinos. Paper presented in the *International Conference on Tourism Development and Management (ICTDM): Tourism on a Changing World: Prospects and Challenges*, September 11-15, Kos, Greece.

- Badone, E., & Roseman, S. (2004). *Intersecting journeys: The anthropology of pilgrimage and tourism*. Champaign: University of Illinois Press.
- Baedcharoen, I. (2000, April). *Impacts of religious tourism in Thailand* (Dissertation, Master of Tourism). Retrieved from <http://hdl.handle.net/10523/1302> University of Otago, New Zealand, 2000
- Bailey, J.M., & Sood, J. (1993). The effects of religious affiliation on consumer behavior: A preliminary investigation. *Journal of Managerial Issues*, 5(3), 328–52.
- Barber, R. (1993). *Pilgrimages*. London: The Boydell Press.
- Barthes, R. (1995). *The Semiotic challenge*. Berkley: University of California Press
- Belhassen, Y., Caton, C., & Stewart, W. (2008). The Search for Authenticity in the Pilgrim Experience. *Annals of Tourism Research*, 35, 668–689.
- Benos, N., & Karagiannis, S. (2007). *Growth Empirics: Evidence from Greek Regions*. Centre of Planning and Economic Research, Research Paper No. 96.
- Bessière, J. (1998). Local development and heritage: traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas. *Sociologia Ruralis*, 38(1), 21–34.
- Blackwell, R. (2007). Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals and Events. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management: International Perspective* (pp. 35-47). Cambridge, U.S.A.: CAB International.
- Blackwell, R. (2010). Motivation for pilgrimage: using theory to explore motivations. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 22, 24-37.
- Božić, S., Spasojević, B., Vujičić, M. D., & Stamenkovic, I. (2016). Exploring the motives for religious travel by applying the AHP method: a case study of Vujan Monastery (Serbia). *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 4(4), 33-47.
- Brace, C., Bailey, A.R., Harvey, D.C. (2006). Religion, Place and Space: A Framework for Investigating Historical Geographies of Religious Identities and Communities. *Progress in Human Geography*, 30(1), 28-43.

- Bramwell, B., & Lane, B. (1993). Sustainable tourism: An evolving global approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 1(1), 1-5.
- Brand, H., Hollederer, A., Wolf, U., & Brand, A. (2008). Cross-border health activities in the Euregios: Good practice for better health. *Health Policy*, 86(2-3), 245-254.
- Brau, R., Lanza A., & Pigliaru F. (2007). How fast are small tourism countries growing? Evidence from the data for 1980-2003. *Tourism Economics*, 13(4), 603-614.
- Bremer, T. S. (2004). *Blessed with Tourists: The Borderlands of Religion and Tourism in San Antonio*. Chapel Hill and London, UK: The University of North Carolina Press.
- Brown, P. (1996). Catskill culture: The rise and fall of Jewish resort areas seen through personal narrative and ethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 25(1), 83-119.
- Brunet, S., Bauer, J., De Lacy, T., & Tshering, K. (2001). Tourism development in Bhutan: Tensions between tradition and modernity. *Journal of Sustainable Tourism*, 9 (3), 243-56.
- Buckley, R. (2012). Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, 39, 528-546.
- Butler, R., Hall, C. M., & Jenkins, J. (1998). *Tourism and Recreation in Rural Areas*. Chichester, UK: Wiley.
- Cabus, P. (2001). The meaning of local in a global economy. *European Planning Studies*, 9(8), 1011-1038.
- Cabus, P., & Vanhaverbeke, W. (2003). Towards a neo-endogenous rural development model for the Flemish countryside'. Paper presented at the *Regional Studies Association International Conference*, April 12-15 2003. Pisa, Italy.
- Cahyandari, R., & Ariany, R. L. (2018, March). Optimization of hybrid model on hajj travel. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 332, No. 1, p. 012042). IOP Publishing.

- Caraveli, H., & Tsionas, M. (2011). Regional Inequalities in Greece: Determining factors, trends and perspectives. In *RSA Conference Regional Development and Policy - Challenges, Choices and Recipients*, Newcastle 18-21 April.
- Caraveli, H., & Tsionas, M. (2012). *Economic Restructuring, Crises and the Regions: The Political Economy of Regional Inequalities in Greece*. GreeSE Paper No.61 Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.
- Carbone, F., Corinto, G., & Malek, A. (2016). New Trends of Pilgrimage: Religion and Tourism, Authenticity and Innovation, Development and Intercultural Dialogue: Notes from the Diary of a Pilgrim of Santiago. *AIMS Geosciences*, 2, 152-165.
- Castellani, V., & Sala, S. (2010). Sustainable performance index for tourism policy development. *Tourism Management*, 31, 871-880.
- Cetin, G., & Bilgihan, A. (2016). Components of cultural tourists' experiences in destinations. *Current Issues in Tourism*, 19(2), 137-154.
- Cheer, J. M., Belhassen, Y., & Kujawa, J. (2017). The search for spirituality in tourism: Toward a conceptual framework for spiritual tourism. *Tourism Management Perspectives*, 24, 252-256.
- Chesworth, N. (2006). The role of demographics, psychology and economics in understanding the spiritual dimension of tourism. Proceedings of the Conference on Tourism – the spiritual dimension. Department of Tourism and Recreation, University of Lincoln. Lincolnshire
- Chidester, D., & Linenthal, E.T. (1995). Introduction. In D. Chidester and E. T. Linenthal (eds.), *American Sacred Space* (pp.1-42). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Christaller, W. (1964). Some considerations of tourism location in Europe: the peripheral regions – underdeveloped countries – recreation areas. *Regional Science Association, Papers XII* (pp. 95-105). Lund, Sweden: Lund Congress.
- Cloke, P. (2007). Creativity and tourism in rural environments. In G. Richards, & J. Wilson (Eds.), *Tourism, Creativity and Development* (pp. 37-47). Oxon, UK: Routledge.

- Cohen, E. (1992). Pilgrimage Centers: Cocentric and Excentric. *Annals of Tourism Research*, 19, 33-50.
- Cohen, E. (2003). Tourism and Religion: A Case Study-Visiting Students in Israeli Universities. *Journal of Travel Research*, 42(1), 36-47.
- Cohen, E. (2008). Symbols of diaspora Jewish identity: An international survey and multi-dimensional analysis. *Religion*, 38, 293–304.
- Coleman, S. (2004). *Reframing Pilgrimage: Cultures in Motion*. Routledge.
- Collins-Kreiner, N. (2006). *Christian Tourism to the Holy Land: Pilgrimage During Security Crisis*. Ashgate Publishing
- Collins-Kreiner, N. (2010a). Researching Pilgrimage. Continuity and transformations. *Annals of Tourism Research*, 37(2), 440–456.
- Collins-Kreiner, N. (2010b). The geography of pilgrimage and tourism: Transformations and implications for applied geography. *Applied Geography*, 30, 153–164.
- Collins-Kreiner, N. (2018). Pilgrimage-Tourism: Common Themes in Different Religions. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 6(1), 3.
- Comrey, A. L., & Lee, H. B. (2013). *A first course in factor analysis*. Psychology press.
- Cortes-Jimenez, I. (2008). Which Type of Tourism Matters to the Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy. *International Journal of Tourism Research*, 10, 127-139.
- Crick, M. (2002). Representations of International Tourism in the Social Sciences. In Y. Apostolopoulos, S. Leivadi & A. Yiannakis (Eds.), *The Sociology of Tourism: Theoretical and Empirical Investigations* (pp. 15-50). New York: Routledge
- Crompton, J.L., & McKay, S.L. (1997). Motives of visitors attending festival events. *Annals of Tourism Research*, 24(2), 425-439.
- Cronbach, L.J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *psychometrika*, 16(3), 297-334.

- Dallen, T., Olsen, D. H. (ed.) (2006). *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*. New York: Barnes & Noble.
- Dasgupta, S., Mondal, K., & Basu, K. (2006). Dissemination of cultural heritage and impact of pilgrim tourism at Gangasagar Island. *Anthropologist*, 8(1), 11-15.
- De Sousa, D. (1988). Tourism as a religious issue: A third world perspective. *Contours*, 3 (5), 5–13.
- De Sousa, D. (1993). Tourism and pilgrimage: tourists as pilgrims?. *Contours*, 6(2), 4-8.
- Delener, N. (1990). The effects of religious factors on perceived risk in durable goods purchase decisions. *Journal of Consumer Marketing*, 7(3), 27–38.
- Digance, J. (2003). Pilgrimage at contested sites. *Annals of Tourism Research*, 30, 143-159.
- Digance, J. (2006). Religious and Secular Pilgrimage: Journeys Redolent with Meaning. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 36-48). London and New York: Routledge
- Din, K. H. (1989). Islam and Tourism: Patterns, Issues and Options. *Annals of Tourism Research*, 16, 542-563.
- Dominguez, C. (2010). What are the Motivations for Pilgrimage: the Santiago Way. Available at: <http://www.jordanembassyus.org/08112006002.htm>
- Donaldson, A. (2006). Performing regions: territorial development and cultural politics in a Europe of the Regions. *Environment and Planning*, 38, 2075-2092.
- Drule, A. M., Chiș, A., Băcilă, M. F., & Ciornea, R. (2012). A new perspective of non-religious motivations of visitors to sacred sites: evidence from Romania. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 62, 431-435.
- Dubisch, J. (1995). *In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and Politics of a Greek Island Shrine*. Princeton: Princeton University Press.
- Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., de la Cruz del Río-Rama, M., & Oliveira, C. (2018). Religious tourism and pilgrimage: Bibliometric overview. *Religions*, 9, 249.

- Durkheim, E. (1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Dwyer, L. (2005). Relevance of triple bottom line reporting to achievement of sustainable tourism: A scoping study. *Tourism Review International*, 9(1), 79-93.
- Dwyer, L., Edwards, D., Mistilis, N., Roman, C., & Scott, N. (2009). Destination and enterprise management for a tourism future. *Tourism Management*, 30, 63-74.
- Eade, J. (1992). Pilgrimage and Tourism at Lourdes, France. *Annals of Tourism Research*, 19, 18-32.
- Ebadi, M. (2014). Typologies of the visitors at Khaled Nabi Shrine, Iran: Tourists or Pilgrims? *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 8(3), 310-321.
- Eber, S. (1992). *Beyond the green horizon: principles for sustainable tourism*. London: World Wide Fund for Nature.
- Egresi, I., Bayram, B., & Kara, F. (2012). *Economic Impact of Religious Tourism in Mardin, Turkey*, *Journal of Economics and Business Research*, 18(2), 7-22.
- El-Gohary, H. (2016). Halal tourism, is it really Halal?. *Tourism Management Perspectives*, 19, 124-130.
- Eliade, M. (1968). *The Sacred and Profane: The Nature of Religion*. New York: Harvest Books.
- Fernandes, C., McGettigan, F., & Edwards, J. (2004). *Religious Tourism and Pilgrimage*. Arnhem: ATLAS.
- Fleischer, A. (2000). The Tourist behind the Pilgrim in the Holy Land. *International Journal of Hospitality Management*, 19(3), 311-26.
- Fleischer, A., & Pizam, A. (2002). Tourism constraints among Israeli seniors. *Annals of Tourism Research*, 29 (1), 106–23.
- Foley, R. (2011). Performing health in place: The holy well as a therapeutic assemblage. *Health & Place*, 17, 470–479
- Frey, N. (1998). *Pilgrim Stories: On and Off the Road to Santiago*. Berkeley: University of California Press.

- Fullerton, C. (2013). Arts, culture, and rural community economic development: A southern Saskatchewan case study. In K. Vodden, R. Gibson, & G. Baldacchino (Eds.), *Place Peripheral: The Challenge and Promise of Place-based Development in Rural and Remote Regions* (pp. 112-129). St. John's, NL: ISER Books.
- Gallagher, K. (2009). Dichotomy of Believing and Belonging –An Irish Context. *Journal of Sociological Research*, 1(1), 1-23.
- Garafoli, G. (1992). *Endogenous development and Southern Europe*. Avebury: Aldershot.
- Garrod, B., Fyall, A., & Leask, A. (2006). Managing Visitor Impacts at Visitor Attractions: An International Assessment. *Current Issues in Tourism*, 9(2), 125-151.
- Gatrell, J.D., & Collins-Kreiner, N. (2006). Negotiated space: Tourists, pilgrims, and the Baha'i terraced gardens in Haifa. *Geoforum*, 37, 765-778.
- Geary, D. (2018). India's Buddhist Circuit (s): A Growing investment market for a "rising" Asia. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 6, 6.
- George, E. W., Mair, H., & Reid, D. G. (2009). *Rural Tourism Development: Localism and Cultural Change*. North York, ON: Channel View.
- Gesler, W. (1996). Lourdes: Healing in a Place of Pilgrimage. *Health and Place*, 2(2), 95-105.
- Getz, D. (1991). *Festivals, Special events and Tourism*. New York: Van Nostrand Reinhol
- Giaoutzi, M., & Nijkamp, P. (2006). *Tourism and regional development – new pathways*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Graburn, N.H.H. (1983). The Anthropology of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 10, 9-33.
- Grayling, A. (2003). *What is good: The search for the best way to live*. London: Weidenfeld & Nicolson
- Griffin, K.A. (2007). The Globalization of Pilgrimage Tourism? Some Thoughts from Ireland. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management: International Perspective* (pp. 15-34). Cambridge, U.S.A.: CAB International.

- Grunewald R.D.A., 2002 *Tourism and cultural revival, Annals of Tourism Research*, VOLUME 29 Issue 4, October 2002 ELSEVIER
- Guleke, J.K.& Olsen, D., (2004). *Worldminds: Geographical Perspectives on 100 Problems*. In Janelle. D. ed. Springer. 596 - 597.
- Gupta, V. (1999). Sustainable Tourism: Learning from Indian Religious Traditions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 11(2/3), 91-95
- Haldrup, M., & Larsen, J. (2006). Material Cultures of Tourism. *Leisure Studies*, 25(3), 275-289.
- Hall, C. M. (2006a). Buddhism, Tourism and the Middle Way. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 172-185). London and New York: Routledge.
- Hall, C.M. (2006b). Travel and Journeying on the Sea of Faith: Perspectives from Religious Humanism. In D. J. Timothy and D. H. Olsen (eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 64-77). London and New York: Routledge
- Hall, C.M., Müller, D.K., & Saarinen, J. (2009). *Nordic Tourism: Issues and Cases*. Bristol, UK: Channel View.
- Hall, C. M., & Williams, A. M. (2008). *Tourism and Innovation*. Oxon, UK: Routledge.
- Hjalager, A. M. (2002). Repairing innovation defectiveness in tourism. *Tourism Management*, 23(5), 465–474.
- Hood Jr, R. W., Hill, P. C., & Spilka, B. (2018). *The psychology of religion: An empirical approach*. Guilford Publications.
- Horner, S., & Swarbrooke, J. (1999). *Consumer Behavior in Tourism*, Butterworth-Heinemann.
- Howe, A.C. (2001). Queer pilgrimage: The San Francisco homeland and identity tourism. *Cultural Anthropology*, 16(1), 35–61.
- Hughes, K., Bond, N., & Ballantyne, R. (2013). Designing and managing interpretative experiences at religious sites: Visitor' perceptions of Canterbury Cathedral. *Tourism Management*, 36, 210–220.

- Hyde, K.F., & Harman, S. (2011). Motives for a secular pilgrimage to the Gallipoli battlefields. *Tourism Management*, 32(6), 1343-1351.
- Ioannides, M. W. C., & Ioannides, D. (2006). Global Jewish Tourism: Pilgrimages and Remembrance. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 156-171). London and New York: Routledge
- Irimias, A., Mitev, A., & Michalko, G. (2016). Demographic characteristics influencing religious tourism behaviour: evidence from a central-Eastern-European country. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 4(4), 19-32.
- Israeli, A., & Mehrez, A. (2000). From illegal gambling to legal gaming: Casinos in Israel. *Tourism Management*, 21(3), 281–91.
- Jackowski, A.(2009).*Religious Tourism - research and terminology issues*.[w:] A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz (red.), Religious tourism in mountain areas. Nowy Targ: Wyd. Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, p. 237–238. (Turystyka religijna – problemy badawcze i terminologiczne, Turystyka religijna na obszarach górskich)
- Jackowski, A., &Smith, V. (1992). Polish Pilgrim –Tourists. *Annals of Tourism Research*, 19, 92-106.
- Jackson, R. H., & Hudman, L. (1995). Pilgrimage tourism and English cathedrals: The role of religion in travel. *Tourists Review*, 50(4), 40–48.
- Jackson, R. H., Henrie, R. (1983). Perception of sacred space. *Journal of Cultural Geography*, 3(2), 94-107.
- Jafari, J. (2000). *Encyclopedia of Tourism*. New York: Routledge
- Jarvis, J. (2005). Yellow bible tourism: Backpackers in Southeast Asia. In West, B. (eds), *Down the road: Exploring backpacker and independent travel*. Perth: API Network
- Joseph, C. A., & Kavoori, A. P. (2001). Mediated Resistance: Tourism and the Host Community. *Annals of Tourism Research*, 28(4), 998-1009.

- Kamenidou, I. & Vourou, R. (2015). Motivation factors for visiting religious sites: The case of Lesvos Island. *European Journal of Tourism Research*, 9, 78-91.
- Keeling, A. (2000). *Church tourism - providing a Ministry of Welcome to visitors*. London: English Tourism Council Insights, Section A13
- Kim, B., & Kim, S. (2018). Hierarchical value map of religious tourists visiting the Vatican City/Rome. *Tourism Geographies*, 1-22.
- Knight, J. (1996). Completing hospitalities in Japanese rural tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(1), 165–80.
- Knudsen, D.C., & Rickly-Boyd, J.M. (2012). Tourism sites as semiotic signs. A critique. *Annals of Tourism Research*, 39(2), 1242–1263.
- Kong, L., & Yeoh, B. (2003). *The politics of landscapes in Singapore: Constructions of 'Nation'*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Korstanje, M.E., Raj, R. & Griffin, K. (Eds.). (2018). *Risk and safety challenges for religious tourism and events*. UK: CABI.
- Kozlov, D. A., & Popov, L. A. (2015). Prospects of Russian tourism in Greece. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(4), 536.
- Krasteva, R., & Kiryakova-Dineva, T. (2018). Re-thinking the Role of Rural Tourism. Potentials for a Sustainable Transborder Tourism in the Area Bulgaria-Greece. *European Journal of Sustainable Development*, 7(2), 51-60.
- Kreiner, N. C., & Kliot, N. (2000). Pilgrimage Tourism in the Holy Land: The Behavioural Characteristics of Christian Pilgrims. *GeoJournal*, 50, 55-67
- Lagos, D., & Curtis, G. P. (2004). An integrated total quality strategy to endogenous tourism development. *European Research Studies Journal*, 7(3-4), 17-28.
- Lanza, A., & Pigliaru, F. (2000). Why Are Tourism Countries Small and Fast-Growing?. In A. Fossati, & G. Panella (ed.), *Tourism and Sustainable Economic Development* (pp. 57-69). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

- Leask, A. (2010). Progress in visitor attraction research: Towards more effective management. *Tourism Management*, 31, 155–166.
- Lewis, B. (2004). *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*. Oxford: Oxford University Press
- Lickorish, L.J., & Kershaw, A.G. (1996). The Travel Trade. In: Vuconic, B. (Ed.) *Tourism and Religion*, (pp.79-81). Oxford: Pergamon.
- Liguorian, A. (2011) Redemptorist Pastoral Publication. Kevin Wright, *Modern pilgrims: Refreshing Mind, Body and Soul*. URL: <http://www.liguorian.org/index.php?option>
Quoted: 30.10.2011
- Liu, C. H., Tzeng, G. H., Lee, M. H., & Lee, P. Y. (2013). Improving metro – airport connection service for tourism development: Using hybrid MCDM models. *Tourism Management Perspectives*, 6, 95-107.
- Logar, I. (2010). Sustainable tourism management in Crikvenica, Croatia: An assessment of policy instruments. *Tourism Management*, 31, 125-135.
- Lois-González, R.C. & Santos, X.M. (2015). Tourists and pilgrims on their way to Santiago. Motives, Caminos and final destinations. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 13(2), 149-164.
- Malek, A., & Costa, C. (2014). Integrating Communities into Tourism Planning Through Social Innovation. *Tour Planning & Development*, 3, 1-19.
- Margry, P. (2008). Secular pilgrimage: A contradiction in terms? In: P. J. Margry (Ed.) *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred* (pp. 13-46). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mansfeld, Y. (1995). The ‘value stretch’ model and its implementation in detecting tourists’ class differentiated destination choice. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 4(3), 71–92.
- Mansfeld, Y., & Pizam, A. (2006). *Tourism, Security and safety from theory to practice*. Business & Economic; Oxford, Elsevier Butterworth-Heinemann.

- Mattila, A.S., Apostolopoulos, Y., Sonmez, S., Yu, L., & Sasidharan, V. (2001). The impact of gender and religion on college students' spring break behavior. *Journal of Travel Research*, 40(2), 193–200.
- Mazumdar, S., & Mazumdar, S. (2004). Religion and place attachment: A study of sacred places. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 385–397.
- Mbaiwa, J. E. (2005). Enclave Tourism and Its Socio-Economic Impacts in the Okavango Delta, Botswana. *Tourism Management*, 26, 157-172.
- McCool, S. F., & Moisey, R. N. (2001). *Tourism, Recreation and Sustainability: Linking Culture and the Environment*. Wallingford, UK: CABI.
- McDaniel, S.W., & Burnett, J.J. (1990). Consumer religiosity and retail store evaluation criteria. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 18(2), 101–12.
- McKean, P. F. (1978). Towards a Theoretical Analysis of Tourism: Economic Dualism and Cultural Involution in Bali. In V. L. Smith (Ed.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism* (Vol. 1st ed., pp. 93-107). Oxford: Blackwell.
- McKelvie, J. (2005). Religious Tourism. *Travel and Tourism Analyst*, 4, 1-47.
- McKercher, B. (1993). Some Fundamental Truths about Tourism: Understanding Tourism's Social and Environment Impacts. *Journal of Sustainable Tourism*, 1, 6-16.
- McKercher, B. (2016). Towards a taxonomy of tourism products. *Tourism Management*, 54, 196-208.
- Medacovic, N. (2007). *Religious Tourism as Post-modern Tourism on the territory of Fruska Gora*. Serbia: Publishes of University of Craiova
- Metodijeski, D., & Temelkov, Z. (2014). Tourism policy of Balkan countries: Review of national tourism development strategies. *UTMS Journal of Economics*, 5(2), 231-239.
- Mowforth, M. & Munt, I. (2015). *Tourism and sustainability: Development, globalisation and new tourism in the third world*. Routledge.
- Mu, Z., Li, H., Jian-Hong, W., Ji, L., Yan-Geng, J., & Xiting, L. (2007). Religious tourism and Cultural Pilgrimage: A Chinese Perspective. In: R. Raj and N.D. Morpeth (Eds) *Religious*

- Tourism and Pilgrimage Management, an International Perspective*, (pp. 153-160). Wallingford: CABI.
- Müller, D. K. (2011). Conclusion: Polar tourism for regional development?. In A. A. Grenier, & D. K. Müller (Eds.), *Polar Tourism: A Tool for Regional Development* (pp. 251-255). Québec, Canada: Presses de l'Université du Québec.
- Musa, G., Najmin, S., Thirumoorthi, T. & Taha, A. (2017). Examining visitors' experience with Batu Cave, using the four realm experiential theory. *International Journal of Tourism Cities*, 3, 105-20.
- Murray, M., & Graham, B. (1997). Exploring the dialectics of route- based tourism: the Camino de Santiago, *Tourism Management*, 18(8), 513-524.
- Nilsson, M., & Tesfahuney, M. (2016). Performing the "post-secular" in Santiago de Compostela. *Annals of Tourism Research*, 57, 18-30.
- Noakes, J. L., & Johnston, M. E. (2009). Constraints and opportunities in the development of diamond tourism in Yellowknife, Northwest Territories. In C. M. Hall, & J. Saarinen (Eds.), *Tourism and Change in Polar Regions: Climate, Environment and Experience* (pp. 165-179). Oxon, UK: Routledge.
- Nolan, M.L., & Nolan, S. (1989). *Christian Pilgrimage on Modern Western Europe*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Nolan M.L., & Nolan, S. (1992). Religious Sites as Tourism Attractions in Europe. *Annals of Tourism Research*, 19, 68-78.
- Nolan, M.L., & Nolan, S. (2018). *Christian pilgrimage in modern Western Europe*. UNC Press Books.
- Nyaupane, G., Timothy, D. & Poudel, S. (2015). Understanding tourists in religious destinations: A social distance perspective. *Tourism Management*, 48, 343-353.
- Olsen, D. H. (2006). Management Issues for Religious Heritage Attractions. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 104-118). London and New York: Routledge.

- Olsen, D. H. (2010). Pilgrims, Tourists and Max Weber's "Ideal Types". *Annals of Tourism Research*, 37(3), 818-851.
- Olsen, D. H., & Timothy, D. J. (2006). Tourism and Religious Journeys. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 1-22). New York: Routledge.
- Oviedo, L., de Courcier, S. & Farias, M. (2014). Rise of pilgrims on the Camino to Santiago: Sign of change or religious revival? *Review of Religious Research*, 56, 433-442.
- Page, S.J. (2003). *Tourism Management*, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Papadaskalopoulos, A., & Christofakis, M. (2007). The GDP revision and the spatial disparities in Greece: Comparative presentation of disparities before and after revision and main policy implications. *Statistical Review*, 3(1), 14-31.
- Papatheodorou, A. (2004). Exploring the evolution of tourism resorts. *Annals of Tourism Research*, 31, 219-237.
- Park, C.C. (1994). *Sacred Worlds: An Introduction to Geography and Religion*. London: Routledge.
- Parpairis, D. A., & Lagos, D. (2013). Endogenous Tourism Development Through Renewable Energy Governance: A Questionable Challenge. In E. Michalena, & J. M. Hills (Eds.), *Renewable Energy Governance* (pp. 81-100). London: Springer.
- Pavicic, J., Alfircic, N., & Batarelo, V. J. (2007). The Management and Marketing of Religious Sites, Pilgrimage and Religious Events: Challenges for Roman Catholic Pilgrimages in Croatia. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management: An International Perspective* (pp. 48-63). Cambridge, U.S.A.: CAB International.
- Pearce, D. (1992). *Alternative tourism: concepts, classifications and questions*, Smith, V. L. and Eadington, W.R., eds, *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*, John Wiley and Sons, New York, pp. 18-30.
- Pearce, P. (2005). *Tourist Behaviour: Themes and Conceptual Schemes*. Clevedon, UK: Channel View Publications.

- Pearce, P., & Lee, U. (2005). Developing the travel career approach to tourist motivation. *Journal of Travel Research*, 43(3), 226-237.
- Pesut, B. (2003). Developing spirituality in the curriculum: worldviews, intrapersonal connectedness, interpersonal connectedness. *Nursing and Health Care Perspectives*, 24(6), 290-294.
- Petreas, C. (2011). The conflicting interactions among stakeholders in religious and pilgrimage sites. In: K. Andriotis, A. Theocharous and F. Kotsi (Eds.) *Proceedings of the International Conference on Tourism (ICOT) Tourism in an Era of Uncertainty* (pp. 99-116). Rhodes Island, Greece 27–30 April 2011. Cyprus: International Association for Tourism Policy.
- Petrov, A. N. (2007). A look beyond Metropolis: Exploring creative class in the Canadian periphery. *Canadian Journal of Regional Science*, 30(3), 451-474.
- Pinho, M. I. R. B., & Pinho, I. M. R. T. (2007). Case Study 8: Fátima: The Religious Tourism Altar. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management* (pp. 211-221). Cambridge, U. S. A.: CAB International.
- Pohner, T., Berki, T., & Rátz, T. (2009). Religious and Pilgrimage Tourism as a Special Segment of Mountain Tourism. *Journal of Tourism Challenges and Trends*, 2(1), 27–42.
- Polyzos, S., & Sdrolias, L. (2006). Strategic Method of Confrontation of Tourist Competition: The Case of Greece. *Journal of Travel and Tourist Research*, 6(1), 12-28.
- Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. (2003). Tourism, Religion and Religiosity: A Holy Mess. *Current Issues on Tourism*, 6(4), 340-363.
- Post, P., Pieper, J., & Uden, M. (1998). *The modern pilgrim: Multidisciplinary Explorations of Christian Pilgrimage*. Peeters Publishers.
- Prebensen, N.K. & Foss, L. (2011). Coping and co-creating in tourist experiences. *International Journal of Tourism Research*, 13(1), 54-67.
- Raftery, A. E. (1995). Bayesian model selection in social research. *Sociological methodology*, 25, 111-164.

- Raj, R. (2012). Religious tourist's motivation for visiting religious sites. *International Journal of Tourism Policy*, 4(2), 95-105.
- Ramírez, R., & Fernández, M. (2018). Religious experiences of travellers visiting the Royal Monastery of Santa María de Guadalupe (Spain). *Sustainability*, 10, 1890.
- Rashid, A.G. (2018). Religious tourism – a review of the literature. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 1(2), 150-167.
- Rátz, T., & Michalkó, G. (2011). The contribution of tourism to well-being and welfare: the case of Hungary. *International Journal of Sustainable Development*, 14(3–4), 332–346.
- Ray, C. (2001). Transnational Co-operation between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 41(3), 279-295.
- Ribaudó, G., & Figini, P. (2017). The puzzle of tourism demand at destinations hosting UNESCO World Heritage Sites: An analysis of tourism flows for Italy. *Journal of Travel Research*, 56(4), 521-542.
- Richards, G. (2007). *Cultural Tourism. Global and Local Perspectives*. New York, Binghamton: The Haworth Hospitality Press
- Richards, G., & Fernandes, C. (2007). Religious Tourism in Northern Portugal, In: G. Richards (eds), *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives* (215-238). Binghamton: Haworth Press.
- Rinne, P., & Saastamoinen, O. (2005). Local economic role of nature-based tourism in Kuhmo municipality, Eastern Finland. *Scandinavian Journal of Hospitality & Tourism*, 5(2), 89-101.
- Rinschede, G. (1992). Forms of Religious Tourism. *Annals of Tourism Research*, 19, 51-67.
- Rojo, D.M. (2007). Ways to Santiago. *European Tourism Management*, 1(6), 45-58.
- Rollason, D. W. (2016). *The power of place: rulers and their palaces, landscapes, cities, and holy places*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Romer, P. M. (1994). The origins of endogenous growth. *The Journal of Economic Perspectives*, 8(1), 3-22.

- Rotherham, I. D. (2007). Sustaining Tourism Infrastructures for Religious Tourists and Pilgrims within the UK. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religion Tourism and Pilgrimage Management: An International Perspective* (pp. 64-77). Oxforshire: CAB International.
- Saarinen, J. (2007). Protected areas and regional development issues in northern peripheries: Nature protection, traditional economies and tourism in the Urho Kekkonen National Park, Finland. In I. Mose (Eds.), *Protected Areas and Regional Development in Europe: Towards a New Model for 21st Century Growth* (pp. 199-211). Burlington, VT: Ashgate.
- Sánchez, V. L., Fernández, M. D., & Lara, J. Á. S. (2017). Economic impact of a religious and tourist event: A Holy Week celebration. *Tourism Economics*, 23(6), 1255-1274.
- Scheer, M., & Williams, J. (2003). Regional interpretation and symbolic representation of religion and heritage in respect of tourism. In: C. Fernandes, F., McGettigan, & J., Edwards (eds), *Religious Tourism and Pilgrimage* (61-68). ATLAS Special Interest Group 1st Expert Meeting, Fátima
- Schienstock, G. (2005). Sustainable development and the regional dimension of the innovation system. In M. Weber, & J. Hemmelskamp (Eds.), *Towards Environmental Innovation Systems* (pp. 97-113). Berlin, Germany: Springer.
- Schmallegger, D., & Carson, D. (2010). Is tourism just another staple? A new perspective on tourism in remote regions. *Current Issues in Tourism*, 13(3), 201-221.
- Senn, C.F. (2002). Journeying as religious education: The shaman, the hero, the pilgrim, and the labyrinth walker. *Religious Education*, 97(2), 124-140.
- Shackley, M. (1999). Tourism development and environmental protection in southern Sinai. *Tourism Management*, 20, 543–548.
- Shackley, M. (2001). *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*. London: Continuum.
- Shackley, M. (2002). Potential futures for Robben Island. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 355–65.
- Sharma, K. K. (2004). *Tourism and regional development*. New Delhi: Sarup & Sons.

- Sharpley, R., & Telfer, D.J. (2002). Introduction. In R. Sharpley, & D. J. Telfer (Eds.), *Tourism and Development: Concepts and Issues* (pp. 1-7). Clevedon, UK: Channel View.
- Shinde, K. (2007). Case Study 6: Visiting Sacred Sites in India: Religious Tourism or Pilgrimage. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religious Tourism and Pilgrimage Management: International Perspective* (pp. 184-197). Cambridge, U.S.A.: CAB International.
- Shinde, K. (2012). Policy, planning, and management for religious tourism in Indian pilgrimage sites. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure & Events*, 4(3), 277–301.
- Shuo, Y. S., Ryan, C., & Liu, G. (2009). Taoism, temples and tourists: The case of Mazu pilgrimage tourism. *Tourism Management*, 30(4), 81-588.
- Simone-Charteris, M.T., Boyd, S.W. (2011). The potential for Northern Ireland to Promote Politico-Religious Tourism: An Industry Perspective. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 20, 457-483.
- Singh, R. P. B. (2006). Pilgrimage in Hinduism: Historical Context and Modern Perspectives. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 220-236). London and New York: Routledge
- Smith, R. (2004). *Enjoying the Humberhead Levels*. UK: Tiverton
- Smith, M.K. (2003). *Holistic holidays: Tourism and the reconciliation of body, mind, spirit*. *Journal of Tourism Recreation Research*, 28(1), 103–108.
- Smith, V.L. (1992). The Quest in Guest. *Annals of Tourism Research*, 19, 1-9.
- Srisang, K. (1985). In search of a liberating discovery (I): Prologue to a theology of tourism. *Contours*, 2 (3), 6–12.
- Stabler, M., Papatheodorou, A., & Sinclair, T. M. (2010). *The economics of tourism*. New York: Taylor & Francis.
- Stefko, R., Királová, A., & Mudrík, M. (2015). Strategic Marketing Communication in Pilgrimage Tourism. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 423-430.

- Suntikul, W., & Dorji, U. (2016). Local perspectives on the impact of tourism on religious festivals in Bhutan. *Asia Pacific journal of tourism research*, 21(7), 741-762.
- Taheri, B. (2016). Emotional connection, materialism, and religiosity: An Islamic tourism experience. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(7), 1011-1027.
- Terzidou, M., Scarle, C., & Saunders, M.N.K. (2017). Religiousness as tourist performances: A case study of Greek Orthodox pilgrimage. *Annals of Tourism Research*, 66, 116-129.
- Terzidou, M., Styliadis, L., & Szivas, E.D. (2008). Residents' Perceptions of Religious Tourism and its Socio-Economic Impacts on the Island of Tinos. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 5(2), 113-129.
- Thompson, B. (2004). *Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications*. American Psychological Association.
- Tilson, D.J. (2001). Religious Tourism, Public relations and Church-State Partnership. *Public relations Quarterly*, 46(3), 35-43
- Timothy, D. J., & Olsen, D.H. (2006). *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Devon: Routledge.
- Timothy, D.J. and Iverson, T. (2006), *Tourism and Islam: Considerations of culture and duty*. In: Timothy, D.J. and Olsen, D.H. (eds) *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*. Routledge, London and New York, pp. 186-205
- Timothy, D. J., & Boyd, S.W. (2003). *Heritage Tourism*. Harlow: Prentice Hall.
- Tirca, A. & Stanciulescu, G. (2011). Managing the religious tourism experience in Romanian Christian Orthodoxy. *International Journal of Business and Globalisation*, 7, 40-63.
- Tosun, C. (2001). Challenges of sustainable tourism development in the developing world: The case of Turkey. *Tourism Management*, 22, 289-303.
- Towner, J., & Wall, G. (1991). History and Tourism. *Annals of Tourism Research*, 18, 71- 84.
- Tuan, Y. F. (1974). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. New Jersey: Prentice Hall

- Turner, V. (1973). The Center Out There: Pilgrim's Goal. *History of Religions*, 12(3), 191- 230.
- UNWTO (2011). *Religious Tourism in Asia and the Pacific*. Madrid: UNWTO Publications
- UNWTO, J. (2016). World Tourism Barometer. Vol. 14.
- Uriely, N., Israeli, A. & Reichel, A. (2000). Residents attitudes towards tourism events: The case of Nazareth 2000. In A.P., Russo (ed.), *Proceedings of the Second International Seminar on Tourism Management in Heritage Cities* (pp.99–116). Nazareth, 3–5 February.
- Vukonic, B. (1992). Medjugorje's Religion and Tourism Connection. *Annals of Tourism Research*, 19, 79-91
- Vukonic, B. (1996). *The Economic Repercussions of Religious Tourism*. UK: Pergamon Press.
- Vukonic, B. (2006). Sacred Places and Tourism in the Roman Catholic Tradition. In D. J. Timothy & D. H. Olsen (Eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* (pp. 237-253). London and New York: Routledge
- Walder, B., Weiermair, K., & Sanchez, A. (2006). *Innovation and product development in tourism*. Berlin: Eric Schmidt Verlag.
- Wang, W., Chen, J. S., & Huang, K. (2016). Religious tourist motivation in Buddhist Mountain: The case from China. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 21(1), 57-72.
- Ward, N., Atterton, J., Kim, T., Lowe, P., Phillipson, J., & Thompson, N. (2005). *Universities, the Knowledge Economy and "Neo-Endogenous Rural Development*. Centre for Rural Economy Discussion, Paper Series No. 1.
- Ward-Thompson, C. (2011). Linking landscape and health: The recurring theme. *Landscape and Urban Planning*, 99, 187–195.
- Weidenfeld, A. (2005). Religious Needs in the Hospitality Industry. *Tourism and Hospitality Research*, 6, 143–159.
- Wiederkehr, M. (2001). *Behold your life: a Pilgrimage through your Memories*, Paris: Ave Maria.

- Worden, N. (2001). 'Where it all began': The representation of Malaysian heritage in Melaka. *International Journal of Heritage Studies*, 7(3), 199–218.
- Wright, J. K. (1966). *Human Nature in Geography*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Wright, K. (2007). Religious tourism, a new era, a dynamic industry. *Leisure Group Travel (Special Edition)*, November, 8-16.
- Wright, K. (2008). *The Christian Travel Planner*. Nashville, Tennessee: Thomas Nelson
- WTO (2001). *The concept of sustainable tourism*. Madrid: WTO.
- Yeoman, I. (2008). *Tomorrow's Tourist, Scenarios & Trends*. Oxford: Elsevier Ltd
- Yoon, Y. (2009). Segmentation by motivation in rural tourism: A Korean case study. *Tourism Management*, 30(1), 99-108.
- Yoon, Y., & Uysal, M. (2005). An examination of the effects of motivation and satisfaction on destination loyalty: A structural model. *Tourism Management*, 26(1), 45-56.
- Zabbini, E. (2012). Cultural Routes and Intangible Heritage. *Almatourism*, 3, 59-66.
- Zhang, T., & Yan, N. (2016). The effect of religious tourist motivation and satisfaction on behavioral intention. *International Scholarly and Scientific Research & Innovation*, 10(8), 2999-3002.
- Zhao, D. (2009). Transformation of the Sacred: The Commercialization, Politicization and Globalization of Buddhist Heritage Tourism in China Today. Paper presented at the International Conference on Heritage in Asia: Converging Forces and Conflicting Values.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αποστολόπουλος, Κ., & Σδράλη, Β. (2009). *Εναλλακτικός και Ήπιος Τουρισμός Υπαίθρου Θεωρητική προσέγγιση και εφαρμογές*. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Δαουτόπουλος, Γ. (2005). *Αειφορική Ανάπτυξη της Ελληνικής Υπαίθρου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζυγός.
- Δημητρόπουλος, Ε. (1994). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην.
- ΕΟΤ (2003). *Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Θεσσαλίας*. Μελέτες Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφερειών.
- Επιτροπή Συντονισμού Κυβερνητικής Πολιτικής στον Τομέα του Χωροταξικού Σχεδιασμού και της Αειφόρου Ανάπτυξης (2009). *Έγκριση Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό και της Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων αυτού*. Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης.
- Ζαφειρόπουλος, Κ. (2005). *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*. Αθήνα: Κριτική.
- Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. (2001). *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*. Αθήνα: Κριτική.
- Κομίλης, Π. (2001). *Οικοτουρισμός: Η εναλλακτική προοπτική αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Κυριαζή, Ν. (2001). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριαζή, Ν. (2002). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα
- Λαγός, Δ. (2007). *Θεωρίες περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Κριτική.
- Λαγός, Δ., & Χριστογιάννη, Π. (2007). Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα. Στο: Μ. Νεγρεπόντη – Δεληγιάνη (επιμ.), *Τιμητικός Τόμος* (σελ. 465-478). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας

- Λιβέρη, Α., Ι. Παρκοσίδης, Μ. Καίλα (2009). Διαδικτυακή Προώθηση του Θρησκευτικού Τουρισμού ως Εκπαιδευτικό Εργαλείο για την επίτευξη Πολιτισμικής Αειφορικής Ανάπτυξης: Η περίπτωση της Ζακύνθου. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://kpe-kastor.kas.sch.gr/peekpe/proceedings/synedria_4_ereunes/Liveri_et_al.pdf.
- Λύτρας, Π. (2001). *Θρησκευτικός τουρισμός, Μια Κοινωνικο-ψυχολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: INTERBOOKS
- Μοίρα, Π. (2003). Από τον Προσκυνητή στο Θρησκευτικό Τουρίστα. Κοινωνιολογική Προσέγγιση. *Τουριστική Επιστημονική Θεώρηση*, 1, 88-98.
- Μοίρα, Π. (2009). *Θρησκευτικός τουρισμός*. Αθήνα: INTERBOOKS
- Νημάς, Θ. (1987). Τρίκαλα–Καλαμπάκα–Μετέωρα–Πίνδος–Χάσια (Γεωγραφία–Ιστορία–Μνημεία–Τουρισμός). *Εκδόσεις Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη*.
- Νικονάνος, Ν. (1992). *Μετέωρα: τα μοναστήρια και η ιστορία τους*. Ekd. Athinón.
- Παρταλίδου, Μ. (2005). Η προτυποποίηση ως παράγοντας διαχείρισης και προώθησης του αγροτικού τουρισμού. Διδακτορική Διατριβή. Τομέας Αγροτικής Οικονομίας, Γεωπονική Σχολή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Πατρώνης, Β. (2004). Τα χαρακτηριστικά και η προοπτική της κοινωνικής οικονομίας, Στο Α. Παπαδόπουλος (Επιμ.), *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο* (σ. 23-39). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Πετράκος, Γ. (2009). Περιφερειακές Ανισότητες και Επιλεκτική Ανάπτυξη: Οι Οικονομικές Δυναμικές του Χώρου και οι Προϋποθέσεις Άσκησης Αποτελεσματικής Περιφερειακής Πολιτικής. Στο 25 *Κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου* (σ. 359-393). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Πετράκος, Γ., & Ψυχάρης, Γ. (2004). *Περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.
- Πολύζος, Σ. (2010). Θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα: Χωρική ανάλυση και Συμβολή στην Ανάπτυξη Μειονεκτικών Περιοχών. *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 16, 203-222.

Πουλάκη, Π. & Λαγός, Δ. (2013). *Η συμβολή του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίπτωση της Χίου*. Πρακτικά 11ου Τακτικού Επιστημονικού Συνεδρίου του Ελληνικού Τμήματος της ERSΑ, Ε.Τ.Ε.Ε.Π.Ε., Πάτρα, Ελλάδα.

Συνοδινός, Θ. (1996) *Μοναστήρια και Εκκλησίες*. Επτά Ημέρες Καθημερινή, Τόμος Θ, Αθήνα.

Σφακιανάκης, Μ. (2000). *Εναλλακτικές μορφές τουρισμού*. Αθήνα: Έλλην.

Τσάρτας, Π. (1996). *Τουρίστες, Ταξίδια, Τόποι. Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις στον Τουρισμό*. Αθήνα: Εξάντας.

Φειδάς, Β. (2009). Προσκυνηματικές Περιηγήσεις – Ιστορική Εξέλιξη και Σύγχρονες Προοπτικές. Στο *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Προσκυνηματικές Περιηγήσεις – Ιστορική Εξέλιξη και Σύγχρονες Προοπτικές*, Ζάκυνθος, 13-15 Νοεμβρίου.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος http://www.apostoliki-diakonia.gr/index_gr.asp

Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού www.gnto.gov.gr

ΕΛΣΤΑΤ www.elstat.gr

Ινστιτούτο Ανάπτυξης Πηλίου <http://www.pilio.info/>

Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού <https://tourismpress.gr/>

Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/council-eu_el

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄: ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Πίνακας 31: Επεξηγηματικότητα παραγόντων σχετικά με τις πραγματοποιηθείσες δραστηριότητες

Στοιχείο	Αρχικές ιδιοτιμές			Άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων			Αντιστραμένο άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων		
	Σύνολο	% της	Αθροιστικό	Σύνολο	% της	Αθροιστικό	Σύνολο	% της	Αθροιστικό
		Διακύμανσης	%		Διακύμανσης	%		Διακύμανσης	%
1	1,201	13,343	13,343	1,201	13,343	13,343	1,166	12,952	12,952
2	1,163	12,925	26,268	1,163	12,925	26,268	1,150	12,777	25,729
3	1,119	12,436	38,704	1,119	12,436	38,704	1,146	12,733	38,462
4	1,063	11,812	50,516	1,063	11,812	50,516	1,085	12,054	50,516
5	0,989	10,988	61,504						
6	0,920	10,222	71,726						
7	0,906	10,067	81,792						
8	0,850	9,450	91,242						
9	0,788	8,758	100,000						

Πίνακας 32: Επεξηγηματικότητα παραγόντων προσδιορισμού της ικανοποίησης από τα χαρακτηριστικά

Στοιχείο	Αρχικές ιδιοτιμές			Άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων			Αντιστραμένο άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων		
	Σύνολο	% της	Αθροιστικό	Σύνολο	% της	Αθροιστικό	Σύνολο	% της	Αθροιστικό
		Διακύμανσης	%		Διακύμανσης	%		Διακύμανσης	%
1	2,099	34,979	34,979	2,099	34,979	34,979	1,836	30,599	30,599
2	1,014	16,902	51,881	1,014	16,902	51,881	1,277	21,282	51,881
3	0,808	13,472	65,353						

4	0,740	12,329	77,682
5	0,684	11,400	89,082
6	0,655	10,918	100,000

Πίνακας 33: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των προοπτικών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού

Στοιχείο	Αρχικές ιδιοτιμές			Άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων		
	Σύνολο	% της Διακύμανσης	Αθροιστικό %	Σύνολο	% της Διακύμανσης	Αθροιστικό %
1	1,550	38,761	38,761	1,550	38,761	38,761
2	1,000	24,991	63,752	1,000	24,991	63,752
3	0,903	22,576	86,328			
4	0,547	13,672	100,000			

Πίνακας 34: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των ενεργειών ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού

Στοιχείο	Αρχικές ιδιοτιμές			Άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων		
	Σύνολο	% της Διακύμανσης	Αθροιστικό %	Σύνολο	% της Διακύμανσης	Αθροιστικό %
1	4,265	42,647	42,647	4,265	42,647	42,647
2	0,772	7,723	50,370	0,772	7,723	50,370
3	0,735	7,352	57,721	0,735	7,352	57,721
4	0,692	6,918	64,639	0,692	6,918	64,639
5	0,675	6,753	71,392			
6	0,628	6,284	77,676			
7	0,620	6,198	83,874			
8	0,583	5,830	89,705			
9	0,537	5,371	95,075			
10	0,492	4,925	100,000			

Πίνακας 35: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των στοιχείων που ωφελούνται από τον θρησκευτικό τουρισμό

Στοιχείο	Αρχικές ιδιοτιμές			Άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων		
	Σύνολο	% της	Αθροιστικό %	Σύνολο	% της	Αθροιστικό %
		Διακύμανσης			Διακύμανσης	
1	1,715	15,587	15,587	1,715	15,587	15,587
2	1,399	12,720	28,307	1,399	12,720	28,307
3	1,234	11,221	39,528	1,234	11,221	39,528
4	1,199	10,900	50,428	1,199	10,900	50,428
5	1,073	9,750	60,178	1,073	9,750	60,178
6	0,911	8,281	68,459			
7	0,834	7,586	76,046			
8	0,757	6,881	82,927			
9	0,709	6,443	89,370			
10	0,631	5,733	95,103			
11	0,539	4,897	100,000			

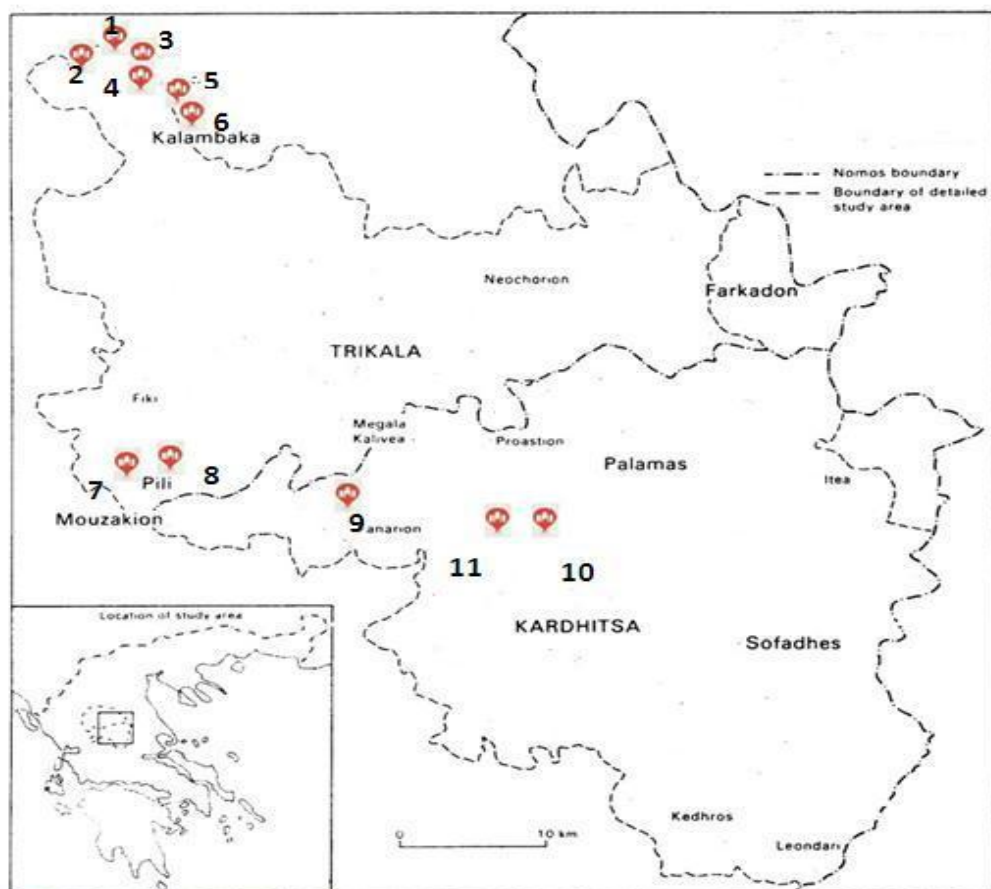
Πίνακας 36: Επεξηγηματικότητα παραγόντων των ενεργειών που μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού

Στοιχείο	Αρχικές ιδιοτιμές			Άθροισμα τετραγώνων φορτίσεων		
	Σύνολο	% της	Αθροιστικό %	Σύνολο	% της	Αθροιστικό %
		Διακύμανσης			Διακύμανσης	
1	1,487	14,873	14,873	1,487	14,873	14,873
2	1,424	14,239	29,112	1,424	14,239	29,112
3	1,277	12,772	41,883	1,277	12,772	41,883
4	1,136	11,364	53,247	1,136	11,364	53,247
5	1,007	10,073	63,320	1,007	10,073	63,320
6	0,893	8,927	72,247			
7	0,850	8,498	80,745			
8	0,690	6,899	87,644			

9	0,673	6,725	94,369
10	0,563	5,631	100,000

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β': ΧΑΡΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

West Thessaly-Greece



	Holy monastery of:	respondents
1	Metamorphosis	102
2	Saint Nicholas Anapafses	64
3	Veniam	67
4	Holy Trinity	71
5	Rousiou	70
6	Saint Stephen	55
7	Saint Vissarionos-Dousiou	21
8	Goures	18
9	Saint George	8
10	Petres	14
11	Panagia pelekitis	12
	total	502

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ': ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ-ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Αξιότιμες/οι κυρίες/οι,

Η παρούσα έρευνα απευθύνεται σε επισκέπτες της περιοχής και αφορά στις στάσεις και απόψεις τους σχετικά με το θρησκευτικό τουρισμό που αναπτύσσεται στη Δυτική Θεσσαλία. Η έρευνα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη δική σας ουσιαστική και φιλότιμη συμβολή, η οποία συνίσταται στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου που επισυνάπτεται. Παρακαλούμε αφιερώστε 15 λεπτά από τον πολύτιμο χρόνο σας και απαντήστε με προσοχή και ειλικρίνεια στις ερωτήσεις. Το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο, κάθε πληροφορία θα επεξεργαστεί με απόλυτη εχεμύθεια και θα χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για να υποστηρίξει την παρούσα ακαδημαϊκή έρευνα.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συμμετοχή σας και την πολύτιμη συνεργασίας σας.

Ημερομηνία συμπλήρωσης: _____

Α΄ ΜΕΡΟΣ:
ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ	
1. Έχετε ξαναεπισκεφθεί τη Δυτική Θεσσαλία (Νομός Καρδίτσας, Νομός Τρικάλων);	☐ Ναι ☐ Όχι
2. Αν όχι, για ποιόν κυρίως λόγο; (Παρακαλώ σημειώστε <u>μόνο μία</u> απάντηση)	☐ Για οικονομικούς λόγους ☐ Διότι δε γνώριζα για τα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος στην περιοχή ☐ Διότι δε γνώριζα για την ύπαρξη άλλων τουριστικών δραστηριοτήτων ☐ Για λόγους υγείας ☐ Για άλλους λόγους _____
3. Πώς θα περιγράφατε τον εαυτό σας σε σχέση με αυτήν την ταξιδιωτική εμπειρία;	☐ Τουρίστας ☐ Θρησκευτικός τουρίστας ☐ Προσκυνητής ☐ Επισκέπτης πολιτισμικών μνημείων
4. Πόσες διαφορετικές περιοχές που χαρακτηρίζονται από θρησκευτικά μνημεία έχετε επισκεφτεί τα τελευταία 2 χρόνια (μαζί με τη σημερινή);	_____
5. Με ποιόν έχετε ταξιδέψει στην περιοχή;	☐ Μόνος ☐ Με φίλους ☐ Με την οικογένεια ☐ Με γκρουπ ☐ Με το/τη σύντροφο ☐ Με συγγενείς ☐ Με συναδέλφους/συνεργάτες
6. Ποιος ήταν ο <u>κυριότερος</u> λόγος επίσκεψής σας στην περιοχή (παρακαλώ σημειώστε <u>μία</u> απάντηση)	☐ Διασκέδαση ☐ Διακοπές ☐ Επαγγελματικοί λόγοι ☐ Εκπαιδευτικοί λόγοι

απάντηση);	☐ Επίσκεψη σε συγγενείς και φίλους ☐ Περνούσα τυχαία ☐ Μένω μόνιμα στην περιοχή ☐ Για να προσευχηθώ ☐ Άλλο _____				
7. Πόσες διανυκτερεύσεις κάνατε ή σκοπεύετε να κάνετε στην περιοχή;	_____				
8. Πού διαμείνате;	☐ Σε ξενοδοχείο ☐ Σε ενοικιαζόμενο δωμάτιο ☐ Σε ενοικιαζόμενο διαμέρισμα ☐ Σε κάμπινγκ ☐ Σε σπίτι φιλικού/συγγενικού πρόσωπου ☐ Άλλο _____				
9. Ποιο μεταφορικό μέσο χρησιμοποιήσατε για το συγκεκριμένο προορισμό;	☐ Αυτοκίνητο ☐ Τρένο ☐ ΚΤΕΛ ☐ Ταξιδιωτικό λεωφορείο ☐ Άλλο _____				
ΚΙΝΗΤΡΑ ΕΠΙΣΚΕΨΗΣ					
10. Έχετε γνώσεις σχετικά με τα θρησκευτικά μνημεία που επισκεφθήκατε ή θα επισκεφθείτε;	☐ Ελάχιστες ☐ Λίγες ☐ Αρκετές ☐ Πολλές ☐ Πάρα πολλές				
11. Με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό πληροφορηθήκατε για τα θρησκευτικά και πολιτιστικά μνημεία της περιοχής;					
Από φιλικό/οικογενειακό περιβάλλον Από τουριστικούς οδηγούς Από το διαδίκτυο Από προηγούμενη επίσκεψη Από περιοδικά Από ραδιόφωνο/τηλεόραση Από φορείς της Εκκλησίας	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ
	☐	☐	☐	☐	☐
	☐	☐	☐	☐	☐
	☐	☐	☐	☐	☐
	☐	☐	☐	☐	☐
	☐	☐	☐	☐	☐
	☐	☐	☐	☐	☐

12. Σε ποιο βαθμό πραγματοποιήσατε τις παρακάτω δραστηριότητες κατά την επίσκεψή σας στην περιοχή;	Καθόλου Λίγο Μέτρια Πολύ Πάρα πολύ
Δραστηριότητες περιπέτειας Ποδηλασία και άλλα σπορ Εξερεύνηση και παρατήρηση χλωρίδας και πανίδας Συμμετοχή σε αγροτικές ασχολίες Παρακολούθηση πολιτιστικών εκδηλώσεων Επίσκεψη αρχαιολογικών, ιστορικών χώρων και μουσείων Συμμετοχή σε πανηγύρεις Διασκέδαση Θρησκευτικές δραστηριότητες (π.χ. επίσκεψη σε μονή)	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
13. Με την επίσκεψή σας στην περιοχή κατά πόσο ικανοποιήθηκαν τα παρακάτω κίνητρα;	Καθόλου Λίγο Μέτρια Πολύ Πάρα πολύ
Το θρησκευτικό συναίσθημα Η φυσιολατρία Η ανάγκη αναψυχής Τα πολιτιστικά κίνητρα	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
14. Για ποιο λόγο επισκεφθήκατε την περιοχή τη συγκεκριμένη περίοδο (Παρακαλώ σημειώστε <u>μία</u> απάντηση)	☐ Λόγω άδειας ☐ Λόγω ύπαρξης συγκεκριμένων πολιτιστικών εκδηλώσεων ☐ Λόγω ύπαρξης συγκεκριμένων θρησκευτικών εκδηλώσεων ☐ Λόγω χαμηλότερων τιμών ☐ Τυχαία
15. Σε ποιο βαθμό έχουν ικανοποιηθεί οι αρχικές σας προσδοκίες αναφορικά:	Καθόλου Λίγο Μέτρια Πολύ Πάρα πολύ
Με τα θρησκευτικά σας κίνητρα Με τα συμπληρωματικά κίνητρα	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
16. Η επίσκεψή σας στα Μετέωρα ήταν:	☐ Ο βασικός λόγος επίσκεψης ☐ Συμπληρωματικός λόγος επίσκεψης

17. Παρακαλώ, σημειώστε πόσο σημαντικοί ήταν οι παρακάτω παράγοντες για την απόφασή σας να ταξιδέψετε στην περιοχή.		Ασήμαντος	Λίγο σημαντικός	Μέτρια σημαντικός	Πολύ σημαντικός	Πάρα πολύ σημαντικός	
Η ύπαρξη των Μετεώρων		☐	☐	☐	☐	☐	
Η έντονη θρησκευτική ατμόσφαιρα		☐	☐	☐	☐	☐	
Η εύκολη προσβασιμότητα		☐	☐	☐	☐	☐	
Η ύπαρξη τόπων σημαντικών για το Χριστιανισμό		☐	☐	☐	☐	☐	
Η χαλάρωση / να ξεφύγω από την καθημερινότητα		☐	☐	☐	☐	☐	
Η απόκτηση γνώσεων		☐	☐	☐	☐	☐	
Η απόλαυση του φυσικού περιβάλλοντος		☐	☐	☐	☐	☐	
Η νυχτερινή ζωή/διασκέδαση		☐	☐	☐	☐	☐	
Η συνένυρεση με φίλους/οικογένεια		☐	☐	☐	☐	☐	
Οι προτιμήσεις της υπόλοιπης παρέας		☐	☐	☐	☐	☐	
Οι θετικές κριτικές από τον τύπο		☐	☐	☐	☐	☐	
Η συναναστροφή με καινούριους ανθρώπους		☐	☐	☐	☐	☐	
Οι υποδομές της περιοχής (π.χ. ξενοδοχεία, οδικό δίκτυο)		☐	☐	☐	☐	☐	
Οι θετικές συστάσεις από τον κοινωνικό περίγυρο		☐	☐	☐	☐	☐	
Η συμμετοχή σε αθλητικές δραστηριότητες		☐	☐	☐	☐	☐	
Η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες		☐	☐	☐	☐	☐	
Η συμμετοχή σε θρησκευτικές δραστηριότητες		☐	☐	☐	☐	☐	
Η προηγούμενη θετική εμπειρία		☐	☐	☐	☐	☐	
Η περιήγηση		☐	☐	☐	☐	☐	
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΠΙΣΚΕΨΗΣ							
18. Από τις μονές που επισκεφτήκατε, κατά πόσο σας εντυπωσίασαν τα παρακάτω;		Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ	
Η συντήρηση των χώρων		☐	☐	☐	☐	☐	
Η φιλικότητα των ηγουμένων		☐	☐	☐	☐	☐	
Η ύπαρξη σπάνιων χειρογράφων		☐	☐	☐	☐	☐	
Το φυσικό περιβάλλον		☐	☐	☐	☐	☐	
Οι παροχές προς τους επισκέπτες		☐	☐	☐	☐	☐	
Η ύπαρξη θρησκευτικών/πολιτιστικών κειμηλίων		☐	☐	☐	☐	☐	
Άλλο _____		☐	☐	☐	☐	☐	
19. Σας έτυχε κατά την επίσκεψή σας σε κάποιο μνημείο να είναι κλειστό		☐ Ναι ☐ Όχι					

λόγω εργασιών αναπαλαίωσης, ανακατασκευής ή συντήρησης;	
20. Αν ναι, αποτελεί αυτό καθοριστικό παράγοντα της επιθυμίας σας να επισκεφτείτε ξανά την περιοχή;	☐ Καθόλου ☐ Λίγο ☐ Μέτρια ☐ Πολύ ☐ Πάρα πολύ
21. Κατά πόσο τα παρακάτω μέρη/δραστηριότητες σας γοήτευσαν;	Καθόλου Λίγο Μέτρια Πολύ Πάρα πολύ
Μουσεία Πολιτιστικές εκδηλώσεις Μοναστήρια Αρχαιολογικοί χώροι Φυσιολατρικές διαδρομές	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
22. Σε ποιο βαθμό συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις;	Διαφωνώ απόλυτα Διαφωνώ Ούτε συμφωνώ/ούτ ε διαφωνώ Συμφωνώ Συμφωνώ απόλυτα
Υπάρχουν δυνατότητες ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία. Ο θρησκευτικός τουρισμός αναπτύσσεται στη Δυτική Θεσσαλία. Η τοπική κοινωνία είναι θετική σε τέτοιου είδους ανάπτυξη. Οι κάτοικοι της περιοχής υποδέχονται θετικά τους τουρίστες.	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
23. Πώς αξιολογείτε τα παρακάτω;	Ανεπαρκείς Με ελλείψεις Μέτριες Καλές Εξαιρετικές
Τις τουριστικές υποδομές Τις προσφερόμενες τουριστικές υπηρεσίες Τη φιλοξενία των παρόχων τουριστικών υπηρεσιών (π.χ. ξενοδόχους, καταστηματαρχες)	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
24. Ιεραρχήστε κατά προτεραιότητα (από 1 ως 4) τους τομείς υπηρεσιών όπου βρήκατε τις κυριότερες ελλείψεις:	☐ Ξενοδοχεία/τουριστικά καταλύματα ☐ Πρακτορεία ☐ Επιχειρήσεις εστίασης/αναψυχής ☐ Οδικό δίκτυο ☐ Άλλο _____

25. Σε ποιο βαθμό οι παρακάτω ενέργειες θα βοηθήσουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στη Δυτική Θεσσαλία;	Καθόλου Λίγο Μέτρια Πολύ Πάρα πολύ
Η αναπαλαίωση και συντήρηση μοναστηριών και άλλων μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος Η χάραξη και διευθέτηση μονοπατιών και περιπατητικών διαδρομών προς τα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος Η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων και η αναβίωση εθίμων Η δημιουργία μουσείων Η αξιοποίηση και προβολή των αρχαιολογικών χώρων και σπηλαίων Η προβολή των πανηγύρεων και άλλων θρησκευτικών εκδηλώσεων Ο καθορισμός και η οργάνωση περιοχών περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος για εξερεύνηση της χλωρίδας και πανίδας Η δημιουργία αθλητικών εγκαταστάσεων για την προώθηση αθλητικών δραστηριοτήτων Η φιλικότητα του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους τουρίστες Η ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων ειδών λαϊκής τέχνης	☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐ ☐☐☐☐☐
ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΠΡΟΘΕΣΕΙΣ	
26. Η βελτίωση των παραπάνω ενεργειών (βλπ. Ερώτηση 25) θα μπορούσε να επιμηκύνει τη διαμονή σας στην περιοχή;	☐ Καθόλου ☐ Λίγο ☐ Μέτρια ☐ Πολύ ☐ Πάρα πολύ
27. Σε ποια κατηγορία υπολογίζετε τη συνολική δαπάνη της επίσκεψής σας;	☐ 0-249 ευρώ ☐ 250-499 ευρώ ☐ 500-749 ευρώ ☐ 750-999 ευρώ ☐ Άνω των 1000 ευρώ
28. Θα επισκεπτόσασταν ξανά τη	☐ Ναι

Δυτική Θεσσαλία;	☐ Όχι						
29. Κατά πόσο συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις;	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ο ύτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα		
Το να επισκεφθώ κάποιον θρησκευτικό χώρο είναι κάτι που σκέφτομαι σπάνια.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Η επίσκεψή αυτή αποτελεί για μένα μια ενδιαφέρουσα εμπειρία καθώς τα μνημεία αυτά αποτελούν μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Η επίσκεψή μου αυτή σημαίνει πολλά περισσότερα από διακοπές.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Η επίσκεψη αυτή δεν είναι κάτι που μου προκαλεί ιδιαίτερα συναισθήματα.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Είμαι πάρα πολύ ικανοποιημένος από την επίσκεψή μου αυτή.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Θα πρότεινα στους φίλους μου να επισκεφθούν την περιοχή αυτή.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	
Στο μέλλον θα επισκεφτώ ξανά τα θρησκευτικά μνημεία της περιοχής.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	

Β' ΜΕΡΟΣ:
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

30. Φύλο:

- ☐ Άντρας ☐ Γυναίκα

31. Ηλικία:.....

32. Μορφωτικό σας επίπεδο:

- | | |
|--|---|
| ☐ Δημοτικό | ☐ Τ.Ε.Ι. / Α.Ε.Ι. |
| ☐ Γυμνάσιο | ☐ Μεταπτυχιακό / Διδακτορικό |
| ☐ Λύκειο | |
| ☐ Μεταλυκειακή εκπαίδευση | |

33. Τόπος προέλευσης:

- ☐ Περιφέρεια Θεσσαλίας ☐ Υπόλοιπη Ελλάδα ☐ Εξωτερικό

34. Μηνιαίο ατομικό εισόδημα:

- ☐ 0-599 ευρώ ☐ 600-1199 ευρώ ☐ 1200-1799 ευρώ ☐ Άνω των 1800 ευρώ

35. Οικογενειακή κατάσταση

- ☐ Άγαμος/η ☐ Έγγαμος/η ☐ Χήρος/α ☐ Διαζευγμένος/η

36. Επάγγελμα

- ☐ Δημόσιος Υπάλληλος ☐ Ιδιωτικός υπάλληλος ☐ Ελεύθερος Επαγγελματίας
- ☐ Συνταξιούχος ☐ Οικιακά

Ευχαριστώ για τη βοήθειά σας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ΄: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΟΠΙΚΩΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α – ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	
1. Είδος επιχείρησης	☐ Ξενοδοχείο ☐ Ενοικιαζόμενο κατάλυμα ☐ Τουριστικό γραφείο ☐ Εμπορικό κατάστημα ☐ Επιχείρηση παροχής υπηρεσιών ☐ Άλλο _____
2. Αριθμός ατόμων που απασχολούνται: Αριθμός μελών της οικογένειας που απασχολούνται: Αριθμός ντόπιων κατοίκων που απασχολούνται:	_____ _____ _____
3. Χρόνια λειτουργίας	_____
4. Συνολικά έσοδα της επιχείρησης κατά το προηγούμενο έτος ()	_____
5. Συνολικά έξοδα της επιχείρησης κατά το προηγούμενο έτος ()	_____
6. Συμμετέχει η επιχείρηση σε κάποιο χρηματοδοτικό πρόγραμμα;	☐ Ναι ☐ Όχι
7. Αν ναι, σε ποιό;	_____
8. Αν ναι, σε τι ποσοστό κάλυψης;	_____
9. Σε ποιο τρίμηνο του έτους δέχεται η επιχείρηση τη μεγαλύτερη και μικρότερη επισκεψιμότητα;	_____ (μεγαλύτερη) _____ (μικρότερη)

10. Πόσο σημαντική θεωρείτε την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών για την επιχείρησή σας για κάθε μία από τις παρακάτω κατηγορίες;	Καθόλου Λίγο Μέτρια Πολύ Πάρα πολύ
---	---

Τιμές ξενοδοχείων και ενοικιαζόμενων δωματίων. Τιμές επιχειρήσεων εστίασης/αναψυχής Τιμές εισιτηρίων μουσείων/μνημείων Οδικό δίκτυο Φιλικότητα παρόχων τουριστικών υπηρεσιών Δεκτικότητα τοπικής κοινωνίας Φιλικότητα μοναχών και εκπροσώπων Εκκλησίας Ωράριο καταστημάτων Ύπαρξη σημείων πληροφόρησης/ενημέρωσης	
---	--

ΜΕΡΟΣ Γ – ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟ					
---	--	--	--	--	--

16. Κατά πόσο θεωρείτε ότι ωφελεί ο θρησκευτικός τουρισμός τα παρακάτω:	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ
Την απασχολησιμότητα και τη δημιουργία θέσεων εργασίας Την αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων Την προβολή της περιοχής ως τουριστικό προορισμό Την ενίσχυση του θρησκευτικού κλίματος Τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη Την επίσπευση έργων σχετικών με τις υποδομές Την ενεργοποίηση των επίσημων τουριστικών φορέων Την πολιτιστική άνθηση της περιοχής Την ανάδειξη αξιοθέατων θρησκευτικών και πολιτιστικών μνημείων Τη σύνδεση της τουριστικής ζήτησης με την τοπική παραγωγή Την ενίσχυση των παραδοσιακών κλάδων φιλοξενίας, οικοτεχνίας και παραδοσιακής τέχνης					

17. Κατά πόσο συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις σχετικά με το θρησκευτικό τουρισμό;	Καθόλου	Λίγο	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ
--	---------	------	--------	------	-----------

Ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε άτομα μεγάλης ηλικίας.

Ο θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε θεοφοβούμενα άτομα.

Ο ορθόδοξος θρησκευτικός τουρισμός απευθύνεται σε άτομα του ίδιου δόγματος.

Ο θρησκευτικός τουρίστας έχει αποκλειστικά θρησκευτικά κίνητρα.

Ο θρησκευτικός τουρίστας δαπανά λίγα χρήματα κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του.

ΜΕΡΟΣ Δ – ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

18. Παρακαλώ, σημειώστε σε ποιο βαθμό συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις.

Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
--------------------	---------	-------------------------------------	---------	--------------------

Η ύπαρξη των Μετεώρων, τα πολυπληθή μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος και η έντονη θρησκευτικότητα αποτελούν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της περιοχής για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.

Στην περιοχή εντοπίζεται αύξηση της θρησκευτικής τουριστικής κίνησης από τις χώρες εντός και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η πτώση των τιμών λόγω οικονομικής κρίσης έχει βοηθήσει την τουριστική κίνηση στην περιοχή.

Παρατηρείται αύξηση της ζήτησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού στην περιοχή.

Η κατασκευή ξενώνων στις μονές και η ανακαίνιση ή κατασκευή νέων ξενοδοχειακών μονάδων είναι σημαντικές για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

Ο ΕΟΤ και οι υπόλοιποι θεσμοί υποστηρίζουν την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

Τα τουριστικά γραφεία προωθούν πακέτα θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

Οι επιχειρήσεις της περιοχής έχουν αναπτύξει καλή φήμη για την προσέλκυση θρησκευτικών τουριστών.

Τα τοπικά μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος

προσελκύουν θρησκευτικούς τουρίστες εκτός του Ρωμαιοκαθολικού δόγματος.

Η Εκκλησία και οι μονές συνεργάζονται με τις επιχειρήσεις για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού.

Η τοπική κοινότητα αντιμετωπίζει θετικά τους θρησκευτικούς τουρίστες.

Το τοπικό και εθνικό θεσμικό πλαίσιο είναι υποστηρικτικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

Το φορολογικό και επενδυτικό πλαίσιο είναι θετικό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

Παρατηρείται αύξηση ημερήσιας δαπάνης από θρησκευτικούς τουρίστες που προέρχονται από τα Βαλκάνια και τη Ρωσία.

Οι τοπικές επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα απορρόφησης κοινοτικών κονδυλίων περιφερειακής ανάπτυξης.

Η ανάπτυξη δομών για την υποστήριξη του θρησκευτικού τουρισμού συνεπάγεται επενδύσεις μεγάλης κλίμακας.

Οι τελετουργικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στην περιοχή είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές.

Οι εγχώριοι θρησκευτικοί τουρίστες δαπανούν μικρότερα ποσά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια.

Τα μνημεία θρησκευτικού, πολιτισμικού και ιστορικού ενδιαφέροντος στην περιοχή διατηρούνται επαρκώς.

Η αρνητική προβολή της χώρας έχει αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή.

Οι μέρες διαμονής των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή είναι ικανοποιητικού αριθμού.

19. Με βάση τις πληροφορίες που έχετε για την τουριστική δράση στην περιοχή, με ποιες άλλες δραστηριότητες συνδυάζουν οι τουρίστες την επίσκεψή τους σε

- ☐ Φυσιολατρικές περιηγήσεις
- ☐ Δραστηριότητες περιπέτειας
- ☐ Ποδηλασία και άλλα σπορ
- ☐ Εξερεύνηση και παρατήρηση χλωρίδας και πανίδας
- ☐ Συμμετοχή σε αγροτικές ασχολίες
- ☐ Παρακολούθηση πολιτιστικών εκδηλώσεων

μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος;	☐ Επίσκεψη αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων και μουσείων ☐ Συμμετοχή σε πανηγύρεις					
20. Σε σχέση με τις υπηρεσίες που προσφέρετε, με ποιες άλλες δραστηριότητες συνδυάζουν οι τουρίστες την επίσκεψή τους στην περιοχή;	☐ Συμπληρωματικές ξενοδοχειακές υπηρεσίες ☐ Αγορά τουριστικών και παραδοσιακών προϊόντων ☐ Αγορά λοιπών καταναλωτικών προϊόντων ☐ Υπηρεσίες αναψυχής ☐ Λοιπές τουριστικές υπηρεσίες					
21. Με βάση τις πληροφορίες που έχετε για την τουριστική δράση στην περιοχή, τι επίπεδο επισκεψιμότητας έχουν τα παρακάτω μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος;	<table border="1"> <tr> <td>Καθόλου</td> <td>Λίγη</td> <td>Μέτρια</td> <td>Πολύ</td> <td>Πάρα πολύ</td> </tr> </table>	Καθόλου	Λίγη	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ
Καθόλου	Λίγη	Μέτρια	Πολύ	Πάρα πολύ		
Ιερά Μονή Μεγάλου Μετεώρου Ιερά Μονή Αγίας Τριάδας Ιερά Μονή Ρουσάνου Ιερά Μονή Βαρλαάμ Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου						
ΜΕΡΟΣ Ε – ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ						
22. Παρακαλώ, απαντήστε σε ποιο βαθμό συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις:	<table border="1"> <tr> <td>Διαφωνώ απόλυτα</td> <td>Διαφωνώ</td> <td>Ούτε συμφωνώ/ ούτε διαφωνώ</td> <td>Συμφωνώ</td> <td>Συμφωνώ απόλυτα</td> </tr> </table>	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα		
Στην Περιφέρεια Θεσσαλίας αναπτύσσεται σε ικανοποιητικό επίπεδο ο θρησκευτικός τουρισμός. Ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να αποτελέσει σημείο ανάπτυξης για τον τουρισμό στην Περιφέρεια της Θεσσαλίας. Το μοντέλο μαζικού τουρισμού μπορεί να συνυπάρξει με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιοχή. Στην Περιφέρεια Θεσσαλίας υπάρχουν καλές προοπτικές για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού έχει θετικό						

αντίκτυπο στις επιχειρήσεις της περιοχής. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού έχει θετικό αντίκτυπο στις θέσεις εργασίας. Γενικά ο θρησκευτικός τουρισμός είναι βασικό συστατικό της περιφερειακής ανάπτυξης.						
23. Παρακαλώ, απαντήστε σε ποιο βαθμό συμφωνείτε πως οι παρακάτω ενέργειες θα βοηθήσουν στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην περιφέρεια της Δυτικής Θεσσαλίας.	<table><tr><td>Διαφωνώ απόλυτα</td><td>Διαφωνώ</td><td>Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ</td><td>Συμφωνώ</td><td>Συμφωνώ απόλυτα</td></tr></table>	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα		
Η αναπαλαίωση και συντήρηση μοναστηριών και άλλων μνημείων θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Η χάραξη και διευθέτηση μονοπατιών και περπατητικών διαδρομών προς αυτά τα μνημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων και η αναβίωση εθίμων. Η δημιουργία μουσείων. Η αξιοποίηση και προβολή των αρχαιολογικών χώρων και σπηλαίων. Η προβολή των πανηγύρεων και άλλων θρησκευτικών εκδηλώσεων. Ο καθορισμός και η οργάνωση περιοχών περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος για εξερεύνηση της χλωρίδας και πανίδας. Η δημιουργία αθλητικών εγκαταστάσεων για την προώθηση αθλητικών δραστηριοτήτων. Η φιλικότητα του τοπικού πληθυσμού απέναντι στους τουρίστες Η ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων ειδών λαϊκής τέχνης						
24. Παρακαλώ, απαντήστε σε ποιο βαθμό συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις:	<table><tr><td>Διαφωνώ απόλυτα</td><td>Διαφωνώ</td><td>Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ</td><td>Συμφωνώ</td></tr></table>	Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ	
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ			
Η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα πρέπει να προσανατολιστεί εντονότερα στην ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην						

περιοχή θα μπορούσε να οδηγήσει σε επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου.

Η τοπική κοινωνία έχει θετική ανταπόκριση σε αυτήν τη μορφή τουρισμού.

Η διαμονή των θρησκευτικών τουριστών είναι μικρότερη όταν δε συνδυάζεται με άλλες μορφές τουρισμού στην περιοχή.

Η ηλικιακή σύνθεση των θρησκευτικών τουριστών στην περιοχή είναι διαφορετική από εκείνη των υπόλοιπων τουριστών.

Υπάρχει ομαλή κατανομή των θρησκευτικών τουριστικών επισκέψεων κατά τη διάρκεια του έτους στην περιοχή.